

Л. М. ТОЛСТОЙ

Л. М. ТОЛСТОЙ

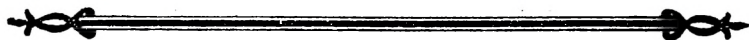

**ТВОРИ
В ДВНАДЦЯТИ ТОМАХ**

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1958

Л.М.ТОЛСТОЙ

Том II

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

(1852—1856)

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1958

Переклад здійснено за виданням:
Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в четырнадцати томах.
Том второй. Гослитиздат, М., 1951.

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

НАБІГ

Розповідь волонтера

I

Дванадцятого липня капітан Хлопов, в еполетах і при шаблі,— форма, в якій від часу мого приїзду на Кавказ я ще не бачив його,— ввійшов у низькі двері моєї землянки.

— Я прямо від полковника,— сказав він, відповідаючи на запитливий погляд, яким я зустрів його,— завтра батальйон наш вирушає.

— Куди? — спитав я.

— В NN. Там призначено збір військам.

— А звідти, напевно, доведеться кудись вирушити?

— Мабуть.

— Куди ж? як ви гадаєте?

— Чого тут гадати? Я вам кажу, щ^о знаю. Примчав учора вночі татарин від генерала — привіз наказу, щ^об батальйон вирушив і взяв з собою на два дні сухарів; а куди, чого, чи надовго? про це, голубе, не питають: наказано йти — то й іди.

— Однак сухарів беруть тільки на два дні, отже і війська продержать не довше.

— Ну, це ще нічого не значить...

— Та як же це так? — спитав я здивовано.

— Та отак же! В Даргі ходили, на тиждень сухарів узяли, а пробули мало не місяць!

— А мені можна буде з вами піти? — спитав я, помовчавши трохи.

— Воно, звичайно, можна, але я раджу краще не ходити. Чого б то вам ризикувати?..

— Дозвольте вже мені не послухатися вашої поради: я цілий місяць жив тут тільки задля того, щоб діждатися нагоди побачити бій, і ви хочете, щоб я пропустив її.

— Та про мене, йдіть; тільки, справді, чи не краще було б вам залишитись? Ви б тут нас підждали, полювали б; а ми пішли б собі з богом. І добре було б! — сказав він таким переконливим тоном, що мені в першу хвилину справді здалося, наче це було б добре; проте я рішуче сказав, що не залишусь нізащо.

— І чого ви не бачили там? — умовляв мене капітан. — Хочеться вам взнати, які бої бувають? Прочитайте Михайловського-Данилевського «Опис війни» — чудова книга: там усе докладно описано — і де який корпус стояв, і як бої відбуваються.

— Навпаки, саме це мене й не цікавить, — відповів я.

— Ну, то що ж? Вам просто хочеться, видно, побачити, як людей убивають?.. От у тридцять другого році був тут теж невійськовий якийсь, іспанець, здається. Два походи з нами ходив, у синьому плащі якомусь... таки уколошки молодця. Тут, голубе, нікого не здивуєш.

Хоч як совісно було мені, що капітан так хибно зрозумів мій намір, але я й не намагався доводити йому, що він помиляється.

— А що, він хоробрий був? — спитав я його.

— Та бог його знає: все, було, попереду їздить; де перестрілка, там і він.

— То, виходить, хоробрий, — сказав я.

— Ні, це не значить хоробрий, що встряває туди, куди його не кличуть...

— Що ж ви називаєте хоробрим?

— Хоробрий? хоробрий? — повторив капітан з виглядом людини, перед якою вперше постає таке питання. — Хоробрий той, хто поводить як належить, — сказав він, подумавши трохи.

Я згадав, що Платон визначає хоробрість як знання того, чого треба й чого не треба боятись, і, незважаючи на загальність та неясність вислову у визначенні капіта-

на, я вирішив, що в основному твердження обох не такі вже й різні, як могло б видатись, і що навіть визначення у капітана вірніше за визначення грецького філософа, бо, коли б він міг висловлюватися так само, як Платон, він, напевно, сказав би, що хоробрий той, хто боїться тільки того, чого слід боятися, а не того, чого не треба боятись.

Мені хотілось пояснити свою думку капітанові.

— Еге ж,— сказав я,— мені здається, що в кожній небезпеці є вибір, зроблений під впливом, наприклад, почуття обов'язку,— це хоробрість, а вибір, зроблений під впливом нищого почуття,— боягузтво; отже, того, хто через марнославство, чи з цікавості, чи з пожадливості ризикує життям, не можна назвати хоробрим і, навпаки, того, хто під впливом чесного почуття родинного обов'язку або просто переконання відмовиться від безпеки, не можна назвати боягузом.

Капітан з якимсь чудним виразом дивився на мене, коли я говорив.

— Ну, цього я не вмю вам довести,— сказав він, набиваючи люльку,— а от у нас є юнкер, так той любить пофілософствувати. Ви з ним поговоріть. Він і вірші пише.

Я тільки на Кавказі познайомився з капітаном, але ще в Росії знав його. Мати його, Марія Іванівна Хлопова, дрібнопомісна поміщиця, живе за дві версти від мого маєтку. Перед від'їздом моїм на Кавказ я був у неї: старенька дуже зраділа, що я побачу її Павлика (як вона називала літнього, сивого капітана) і — живий лист — можу розповісти йому про її життя-буття й передати посилочку. Нагодувавши мене смачним пирогом і полотками, Марія Іванівна вийшла в свою спальню і повернулася звідти з чорною, величенькою ладанкою, до якої була пришита така сама шовкова стрічечка.

— Оце неспалимої купини наша матінка-заступниця,— сказала вона і, перехрестившись та поцілувавши образок, передала його мені в руки,— будьте ласкаві, голубе мій, доставте йому. Бачте: як він поїхав на *Кавказ*, я відправила молебень і дала обіцянку, коли він буде живий і здоровий, замовити цей образок божої матері. Ось уже вісімнадцять років, як заступниця і

угодники святі милують його: ні разу поранений не був, а вже в яких, здається, боях бував!.. Коли мені Михайло, що з ним був, розповів, то, чи вірите, волосся дибом стає. Я хоч і знаю що про нього, то тільки від чужих: він мені, мій голубчик, нічого про свої походи не пише — мене налякати боїться.

(Уже на Кавказі я дізнався, і то не від капітана, що він був чотири рази тяжко поранений і, цілком зрозуміло, ні про рани, ні про походи нічого не писав своїй матері.)

— То нехай тепер він оцей святий образок на собі носить,— казала вона далі,— я його ним благословляю. Заступниця пресвята захистить його! Особливо в боях, щоб він завжди його на собі мав. Так і скажи, мій голубе, що мати твоя так тобі веліла.

Я обіцяв точно виконати доручення.

— Я знаю, ви його полюбите, мого Павлушу,— говорила далі старенька,— він такий славний! Чи вірите, року не минає, щоб він мені грошей не прислав, і Анночці, моїй дочці, теж багато в чому допомагає; а все з самої тільки платні! Істинно вік дякую богів,— закінчила вона із слізьми на очах,— що дав він мені таке дитя.

— А часто він вам пише? — спитав я.

— Рідко, голубе мій, щось раз на рік, і то коли з грошима, так словечко напише, а то й ні. Якщо, каже, матусю, я вам не пишу, значить живий і здоровий, а коли що, боронь боже, трапиться, то й без мене напишуть.

Коли я віддав капітанові материн подарунок (це було на моїй квартирі), він попросив обгорткового паперу, акуратно загорнув його і сховав. Я докладно розповідав йому про життя його матері; капітан мовчав. Коли я скінчив, він відійшов у куток і чогось дуже довго набивав люльку.

— Еге ж, славна старенька,— сказав він звідти трохи глухим голосом,— чи дасть бог ще побачитись.

У цих простих словах почувалося багато любові й смутку.

— Чого ви тут служите? — спитав я.

— Треба ж служити,— відповів він переконано.— А подвійна платня для нашого брата, бідної людини, багато важить.

Капітан жив ощадливо: в карти не грав, пив-гуляв рідко і курив простий тютюн, який він, невідомо чому, називав *самброталічним тютюном*. Капітан ще раніше подобався мені: у нього була одна з тих простих, спокійних російських фізіономій, яким приємно й легко дивитися просто у вічі; а після цієї розмови я відчув до нього справжню повагу.

II

О четвертій годині ранку на другий день капітан заїхав за мною. На ньому були старий, зношений сюртук без еполетів, лезгинські широкі штани, біла невелика папаха з поживклим, трохи обвислим курпеєм¹, і непоказна азіатська шабля через плече. Він їхав на біленькому маштачку², який ішов собі, понуривши голову, дрібною інохіддю і безперестану помахував ріденьким хвостом. Хоч у постаті доброго капітана було не тільки мало войовничого, але й красивого, у ній помітна була така байдужість до всього навколо, що вона викликала мимовільну повагу.

Йому не довелося ні хвилини чекати, я зараз же сів на коня, і ми виїхали за ворота фортеці.

Батальйон був уже сажнів за двісті попереду нас і здавався якоюсь чорною суцільною хитливою масою. Що це піхота, можна було здогадатись тільки з того, що, як рясні довгі голки, виднілися багнети і зрідка долинали звуки солдатської пісні, барабана та чудового тенора, підголоска шостої роти, яким я не раз захоплювався ще в укріпленні. Дорога йшла посередині глибокої й широкої балки, біля берега невеликої річки, яка в цей час *грала*, тобто вже розлилася. Табунці диких голубів вилися коло неї: то сідали на кам'яний берег, то, перевертаючись у повітрі і швидко кружляючи, зникали з-перед очей. Сонця не було видно, але верх правого боку балки починав освітлюватись. Сіре і білясте каміння, жовтозелений мох, заросані кущі держи-дерева, кизилу і карагача видно було надзвичайно виразно

¹ Курпей на кавказькому наріччі означає смушок.

² Маштак на кавказькому наріччі означає невеликий кінь.

й рельєфно в прозорому, золотистому світлі ранкового сонця; зате другий бік і лощовина, повита густим туманом, що перекочувався димчастими нерівними шарами, були вогкі й похмурі, впадала в око їх невловна суміш кольорів: білолілового, майже чорного, темнозеленого й білого. Просто перед нами, на темній блакиті обрію, напрочуд виразно виднілися яскравобілі, матові маси снігових гір з їх химерними, але до найменших подробиць наче вирізьбленими тінями й обрисами. Цвіркуні, бабки й тисячі інших комах прокинулись у високій траві і сповнювали повітря своїми частими, безугавними звуками: здавалося, безліч малесеньких дзвіночків бриніло у самих вухах. У повітрі пахло водою, травою, туманом,— одним словом, пахло раннім чудовим літнім ранком. Капітан викресав вогню і закурив люльку: запах *самброталічного тютюну* і губки здався мені надзвичайно приємним.

Ми їхали обіч дороги, щоб швидше наздогнати піхоту. Капітан здавався більш замисленим, ніж звичайно, не випускав з рота дагестанської люлечки і за кожним кроком поштовхував п'ятами свою конячку, яка, перевалюючись з боку на бік, прокладала ледь помітний темнозелений слід на мокрій високій траві. З-під самісінських ніг її з *тордоканням*¹ і тим лясканням крил, від якого мисливець мимоволі здригається, вилетів фазан і повільно став здійматися вгору. Капітан не звернув на нього ніякої уваги.

Ми майже доганяли батальйон, коли позад нас почувся тупіт коня, і в ту ж хвилину проскакав мимо дуже гарненький і молоденький юнак в офіцерському сюртуку й високій білій папасі. Порівнявшись з нами, він посміхнувся, кивнув головою капітанові і змахнув канчуком... Я встиг тільки побачити, що він якимось особливо граціозно сидів у сідлі і тримав повіддя та що в нього були чудові чорні очі, тонкий носик і ледь помітні вусики. Мені особливо припало до вподоби в ньому те, що він не міг не усміхнутись, помітивши, що ми любуємося ним. З самої цієї посмішки можна було зробити висновок, що він ще дуже молодий.

¹ Тордокання — крик фазана.

— І куди скаче? — невдоволено пробурмотів капітан, не випускаючи чубука з рота.

— Хто це такий? — спитав я його.

— Прапорщик Аланін, субалтерн-офіцер моєї роти...
Ще тільки минулого місяця прибув з корпусу.

— Мабуть, він уперше йде в бій? — сказав я.

— Отож і радісінкий! — відповів капітан, глибокодумно похитуючи головою. — Молодість!

— Та як же не радіти? Я розумію, що для молодого офіцера це повинно бути дуже цікавим.

Капітан помовчав хвилин зо дві.

— То ж бо й кажу: молодість! — говорив він далі басом. — Чому радіти, нічого не бачивши! От як походиш часто, то не порадієш. Нас ось, скажімо, двадцять чоловік офіцерів іде: кого-небудь та уб'ють або поранять — це вже напевно. Сьогодні мене, завтра його, а післязавтра третього: то чого ж радіти?

III

Як тільки яскраве сонце вийшло з-за гори і почало освітлювати долину, якою ми йшли, хвилясті хмари туману розвіялись, і стало жарко. Солдати з рушницями і мішками на плечах поволі крокували курною дорогою; в рядах чути було зрідка малоросійський говір і сміх. Кілька старих солдатів у білих кітелях — здебільшого унтер-офіцери — йшли з люльками обіч дороги і статечно розмовляли. Тройкові повозки, нав'ючені до самого верху, посувалися повільно і здіймали густу нерухому куряву. Офіцери верхи їхали попереду; деякі з них, як кажуть на Кавказі, джигітували, тобто, б'ючи канчуком по коню, примушували його зробити стрибків чотири і круто зупинялись, обертаючи назад голову; інші займалися співаками, які, незважаючи на спеку і духоту, невтомно співали пісень — одну по одній.

Сажнів за сто попереду піхоти, на великому білому коні, з кінними татарами, їхав відомий у полку, як одчайдушний сміливець і людина, що хоч кому правду у вічі відріже, високий і вродливий офіцер в азіатському одязі. На ньому був чорний бешмет з галунами, такі ж

ноговиці, нові чув'яки з чиразами¹, які щільно обтягували ногу, жовта черкеска і висока, заламана назад папаха. На грудях і спині у нього лежали срібні галуни, на яких надіті були натруска і пістолет за спиною; другий пістолет і кинджал у срібній оправі висіли на поясі. Крім усього цього він був оперезаний шаблею в червоних сап'янових піхвах з галунами, а через плече накинута була гвинтівка в чорному чохлі. По його одягу, посадці, манері триматись і взагалі з усіх рухів помітно було, що він намагається бути схожим на татарина. Він навіть говорив щось невідомою мені мовою татарам, що їхали з ним, але ті здивовано й насмішкувато презирилися, і мені здалось, що вони не розуміють його. Це був один з наших молодих офіцерів, удальців-джигітів, які виховувались на Марлінському і Лермонтові. Ці люди дивляться на Кавказ не інакше, як крізь призму героїв нашого часу, Мулла-Нурів і т. ін., і в усіх своїх діях керуються не власними нахилами, а прикладом цих зразків.

Поручик, наприклад, любив, можливо, товариство статечних жінок і поважних людей — генералів, полковників, ад'ютантів, — навіть я певен, що він дуже любив це товариство, бо він був марнославний надзвичайно, — але мав собі за неодмінний обов'язок повертатися своєю брутальною стороною до всіх поважних людей, хоч грубіянив він у міру, і коли з'являлась якась пані у фортеці, то вважав за свій обов'язок ходити повз її вікна з кунаками² в самій червоній сорочці і самих чув'яках на босу ногу і якнайголосніше кричати й лаятись, — але все це не стільки з бажання образити її, скільки з бажання показати, які в нього чудові білі ноги і як можна було б закохатися в нього, коли б він сам захотів цього. Або, часто ходячи вночі з двома-трьома мирними татарами в гори, щоб робити засідки на дорогах і підстерігати та вбивати немирних проїжджих татар, — хоч серце не раз говорило йому, що нічого тут молодецького нема, — він вважав, ніби мусить завдавати страждань людям, в яких

¹ Ч и р а з и на кавказькому наріччі означає галуни.

² К у н а к — на кавказькому наріччі — приятель, друг.

він немовби розчарований за щось і яких він начебто зневажав і ненавидів. Він ніколи не знімав з себе двох речей: величезного образу на шиї і кинджала поверх сорочки, з яким він навіть спати лягав. Він щиро вірив, що в нього є вороги. Запевнити себе, що йому треба помститися на комусь і кров'ю змити образу, було для нього величезною насолодою. Він був переконаний, що почуття ненависті, помсти і презирства до роду людського були найвищі поетичні почуття. Але коханка його, — черкешенка, звичайно, — з якою мені потім доводилося бачитись, казала, що він був найдобріша і найлагідніша людина і що кожного вечора він писав заразом свої похмурі записки, зводив рахунки на розграфленому папері і навколішках молився богу. І скільки він вистраждав для того, щоб тільки перед самим собою здаватися тим, чим він хотів бути, бо товариші його і солдати не могли зрозуміти його так, як йому хотілося. Якось, в одну із своїх нічних експедицій на дорогу з кунаками, він поранив кулею в ногу одного немирного чеченця і взяв його в полон. Чеченець цей сім тижнів після того жив у поручика, і поручик лікував його, ходив коло нього, як коло найближчого друга, і коли той видужав, з подарунками відпустив його. Після того, під час однієї експедиції, коли поручик відступав з щепом, одстрілюючись від ворогів, він почув, що хтось з-поміж них кликав його на ім'я, і його поранений кунак виїхав наперед і знаком запрошував поручика зробити те саме. Поручик підїхав до кунака і потис йому руку. Горці стояли віддалік і не стріляли, та як тільки поручик повернув коня назад, кілька чоловік вистрілили в нього, і одна куля зачепила його нижче спини. Іншим разом я сам бачив, як у фортеці, вночі, була пожежа і дві роти солдатів гасили її. Серед юрби, освітлена багровим полум'ям пожежі, з'явилася раптом висока постать людини на вороному коні. Вершник розштовхував юрбу і їхав до самого вогню. Підїхавши вже впритул, поручик зіскочив з коня і побіг у дім, що горів з одного краю. Через п'ять хвилин поручик вийшов звідти з обсмаченим волоссям і облеченим ліктем, несучи за пазухою двох голубків, яких він урятував від полум'я.

Прізвище його було *Розенкранц*, але він часто говорив про своє походження, виводячи його, якось від варягів, і ясно доводив, що він і предки його були справжні росіяни.

IV

Сонце стояло вже в zenіті і кидало крізь розпечене повітря гаряче проміння на суху землю. Темносинє небо було зовсім чисте; тільки підніжжя снігових гір починали оповиватися біло-ліловими хмарами. Нерухоме повітря, здавалося, було наповнене якимсь прозорим пилом: починалася нестерпна спека. Дійшовши до невеличкого струмка, який протікав на половині дороги, війська зробили привал. Солдати, поставивши одну до одної рушниці, кинулися до струмка; батальйонний командир сів у затінку, на барабан, і, показуючи виразом повного обличчя, який у нього чин, налагодився з деякими офіцерами закушувати; капітан ліг на траві під ротною повозкою; хоробрий поручик Розенкранц і ще кілька молодих офіцерів, розмістившись на простелених бурках, зібралися гульнути, як це й помітно було з розставлених біля них фляжок і пляшок та з особливого запалу співаків, які, стоячи півколом перед ними, з присвистом співали танкової кавказької пісні на голос лезгинки:

Шаміль здумав бунтуватись
У минулі роки...
Трай-рай, ра-та-тай...
У минулі роки.

Серед цих офіцерів був і молоденький прапорщик, який обігнав нас ранком. Він був дуже забавний: очі в нього блищали, язик трохи плутався; йому хотілось цілуватися з усіма, казати всім, що любить їх... Сердешний хлопчик! Він ще не знав, що в цьому становищі можна бути смішним, що його відвертість і ніжності, з якими він до всіх приставав, можуть викликати у декого не любов, якої йому так хотілось, а глузування,— не знав і того, що, коли він, розпалившись, кинувся, нарешті, на бурку і, спершись на руку, закинув назад своє чорне густе волосся, він був надзвичайно гарний. Двоє офіцерів сиділи під повозкою і на постріби грали в дурня.

Я з цікавістю прислухався до розмов солдатів та офіцерів і уважно вдивлявся у вирази їх облич; але ні в кому я не міг помітити й тіні того занепокоєння, яке відчував сам: жарти, сміх, розповіді свідчили про їхню безжурність і байдужість до майбутньої небезпеки. Наче не можна було й припустити, що декому вже не доведеться повернутись цією дорогою!

V

О сьомій годині вечора, вкриті пилом і стомлені, ми вступили в широку укріплену браму фортеці NN. Сонце заходило і кидало скісні рожеві промені на мальовничі батарейки й сади з високими раїнами, що оточували фортецю, на засіяні жовтяві поля і на білі хмари, які, скупчившись коло снігових гір, наче наслідуючи їх, утворювали пасмо не менш химерне й красиве. Молодий півмісяць, як прозора хмаринка, стояв на обрії. В аулі, розташованому поблизу брами, татарин на покрівлі саклі скликав правовірних на молитву; співаки виспівували з новим завзяттям та енергією.

Відпочивши і трохи причепурившись, я пішов до знайомого мені ад'ютанта, щоб попросити його доповісти про мій намір генералові. По дорозі від форштату, де я зупинився, я встиг помітити у фортеці NN те, чого аж ніяк не сподівався. Гарненька двомісна каретка, в якій виднівся модний капелюшок і чути було французький говір, обігнала мене. З розчиненого вікна комендантового дому долітали звуки якоїсь «Лізонька» чи «Катенька-польки»,— її хтось грав на поганому, розстроєному фортепіано. У духані, мимо якого я проходив, за склянками вина, з цигарками в руках, сиділи кілька писарів, і я чув, як один казав другому: «Ні, ви мені не кажіть... щодо політики, то Марія Григоріївна у нас перша дама». Згорблений єврей, у зношеному сюртуку, з хоровитим обличчям, тягнув пискляву зламану шарманку, і по всьому форштату лунали звуки фіналу з «Лючії». Дві жінки в шелестливих сукнях, пов'язані шовковими хустками і з яскравоколірними парасольками в руках, плавно пройшли повз мене дощаним тротуаром. Дві ді-

виці, одна в рожевому, друга в голубому вбранні, з непокритими головами, стояли коло призьби низенького будиночка і заливалися нещирим тоненьким сміхом, явно бажаючи привернути до себе увагу прохожих офіцерів. Офіцери, в нових сюртуках, білих рукавичках і блискучих еполетах, гордовито походжали по вулицях і бульвару.

Я знайшов свого знайомого в нижньому поверсі генеральського будинку. Тільки-но встиг я пояснити йому, чого хочу, і він — сказати мені, що це дуже легко можна здійснити, коли мимо вікна, біля якого ми сиділи, простукотіла гарненька каретка, та, що я її помітив, і зупинилася коло ганку. З карети вийшов високий, стрункий чоловік у піхотному мундирі з майорськими еполетами і пройшов до генерала.

— Ах, пробачте, будь ласка,— сказав мені ад'ютант, встаючи з місця,— мені неодмінно треба доповісти генералові.

— Хто це приїхав? — спитав я.

— Графиня,— відповів він і, застібаючи мундир, побіг нагору.

Через кілька хвилин на ганок вийшов невисокий, але дуже вродливий чоловік, у сюртуку без еполетів, з білим хрестом у петличці. За ним вийшли майор, ад'ютант і ще якихось два офіцери. У ході, в голосі, у кожному порусі генерала видно було людину, яка дуже добре знає собі високу ціну.

— *Bonsoir, madame la comtesse*¹,— сказав він, подаючи руку у вікно карети.

Ручка в лайковій рукавичці потисла йому руку, і гарненьке усмінене личко в жовтому капелюшку визирнуло з вікна карети.

З усієї розмови, що тривала кілька хвилин, я чув тільки, проходячи мимо, як генерал, посміхаючись, сказав:

— *Vous savez, que j'ai fait vœu de combattre les infidèles; prenez donc garde de le devenir*².

У кареті засміялись.

— *Adieu donc, cher général*³.

¹ — Добри вечір, графине,

² — Ви знаєте, що я дав обітницю не щадити невірних, то стежіться, щоб не зробитись невірною.

³ — Ну, прощайте, дорогий генерале.

— Non, à revoir,— сказав генерал, ступаючи на приступки сходів,— n'oubliez pas, que je m'invite pour la soirée de demain ¹.

Карета застукотіла далі.

«Ось іще чоловік,— думав я, повертаючись додому,— який має все, чого тільки добиваються руські люди: чин, багатство, знатність,— і цей чоловік перед боєм, що сам бог знає, чим скінчиться, жартує з гарненькою жінкою і обіцяє пити в неї чай на другий день, так само, наче він зустрівся з нею на балу!»

Тут-таки, у цього ж ад'ютанта, я зустрів одного чоловіка, який ще більше здивував мене: це — молодий поручик К. полку, лагідний і боязкий, майже як жінка; він прийшов до ад'ютанта виливати свою досаду і обурення проти людей, які нібито інтригували проти нього, щоб його не посилали в цей бій. Він казав, що гидко так робити, що це не по-товариськи, що він це не подарує йому і т. д. Хоч скільки я вдивлявся у вираз його обличчя, хоч скільки вслухався в звук його голосу, я не міг не переконатись, що він анітрохи не прикидається, а глибоко обурений і вкрай ображений, бо йому не дозволили йти стріляти в черкесів і бути під їхніми пострілами; він був такий ображений, як буває ображена дитина, яку щойно несправедливо відшмагали... Я нічогосінько не розумів.

VI

О десятій годині вечора мали виступати війська. О-пів на дев'яту я сів на коня і поїхав до генерала; але, гадаючи, що він і ад'ютант його зайняті, я зупинився на вулиці, прив'язав коня до огорожі і сів на призьбу з тим, щоб, як тільки генерал виїде, наздогнати його.

Після сонячного жару і блиску настала прохолода ночі і неяскраво світив молодик; утворюючи навколо себе блідий світний півкруг на темній синяві зоряного неба, він почав опускатись; у вікнах будинків і крізь

¹ — Ні, до побачення,— не забудьте, що я напросився до вас завтра ввечері.

віконниці землянок уже світилися вогні. Стрункі тополі садів, що вирізнялися на обрії з-за побілених, освітлюваних місяцем землянок з комишовими покрівлями, здавалися ще вищими й чорнішими.

Від будинків, дерев, парканів простяглися на освітленій курній дорозі довгі тіні... На річці безугавно дзвеніли жаби¹; на вулицях чути було то квапливі кроки й гомін, то кінський тупіт; з форштату інколи долинали звуки шарманки: то пісні «Віють вітри», то якогось «Auroga-Walzer».

Я не скажу, про що я замислився: по-перше, тому, що мені соромно було б признатися в похмурих думках, які настирливо снувалися в моїй голові, тоді як довкола себе я помічав тільки веселощі й радість, а по-друге, через те, що це не має відношення до моєї розповіді. Я замислився так, що навіть не помітив, як дзвін пробив одинадцять, і генерал із почтом проїхав повз мене.

Поквапно сівши на коня, я кинувся доганяти загін.

Ар'єргард ще був у брамі фортеці. На мосту скупчилися гармати, ящики, ротні повозки, голосно розпоряджались офіцери. Я насилу пробрався між усім цим. Виїхавши за браму, я риссю обминув військо, що мовчазно просувалося в темряві, розтягнувшись мало не на версту, і наздогнав генерала. Коли я проїздив мимо артилерії, що витягнулася в одну гармату, і офіцерів, які їхали верхи поміж гарматами, мене прикро здивував,— як образливий дисонанс серед тихої й урочистої гармонії,— німецький голос, що кричав: «Агхтингхист, подай запаааальник!», і голос солдатики, який квапливо кричав: «Шевченко! поручик вогню потребують».

Більша частина неба вкрилася довгими темносірими хмарами; тільки де-не-де поміж ними мерехтіли неяскові зірки. Місяць сховався вже за близьким пасмом чорних гір, які видно було праворуч, і кидав на їх верховини тьмяне й мигтюче півсвітло, різко протилежне непроглядній темряві, що оповила їхні підгір'я. У повітрі було тепло і так тихо, що, здавалося, жодна травинка,

¹ Жаби на Кавказі саме дзвенять, а не квакають, як жаби Росії.

жодна хмарка не ворушилися. Було так темно, що на зовсім близькій відстані не можна було розпізнати предмети; обабіч дороги уявлялися мені то скелі, то тварини, то якісь чудні люди, і я впізнавав кущі тільки тоді, коли чув їх шелест і відчував свіжість роси, якою вони були вкриті.

Перед собою я бачив суцільну хитливу чорну стіну, за якою посувалося кілька рухливих плям: це були авангард кінноти і генерал з почтом. Позад нас сунула така сама чорна похмура маса; але вона була нижча за першу: це була піхота.

В усьому загоні панувала така тиша, що виразно чути було всі, злиті докупі, сповнені таємничої чарівності звуки ночі: далеке тужливе виття шакалів, схоже то на плач, сповнений відчаю, то на регіт, дзвінкі одноманітні пісні цвіркуна, жаби, перепела, якийсь гул, що все наближався і причини якого я ніяк не міг пояснити собі, і всі ті нічні, ледь чутні порухи природи, яких не можна ні зрозуміти, ні визначити, зливалися в один суцільний, чудовий звук, що його ми називаємо тишею ночі. Повільно посуваючись уперед, загін порушував цю тишу, або, скорше, вона зливалася з глухим тупотом копит і шелестінням високої трави.

Тільки коли-не-коли було чути в рядах дзвін важкої гармати, брязкіт багнетів, що стикалися один з одним, стриманий гомін і форкання коня. По запаху соковитої й вогкої трави, яку притоптували коні, легкій парі, що здіймалася над землею, і відкритому з двох боків обрію можна було судити, що ми йдемо широкою розкішною лукою.

Від природи віяло примирливою красою і силою.

Невже людям тісно жити на цьому прекрасному світі, під оцим безкраїм зоряним небом? Невже серед цієї чарівливої природи може удержатися в душі людини почуття злоби, помсти або жадоби винищувати подібних до себе? Усе лихе в серці людини повинно б, здається, зникнути під впливом природи, цього найбезпосереднішого вияву краси і добра.

Ми їхали вже понад дві години. Мене проймав дроз і починало хилити на сон. У темряві неясно бовваніли ті самі невиразні предмети: на деякій віддалі чорна стіна, такі самі рухливі плями; біля мене круп білого коня, який, помахуючи хвостом, широко ступав задніми ногами; спина в білій черкесці, на якій погойдувалась гвинтівка в чорному чохла і виднілася біла головка пістолета в гаптованій кобурі; вогник цигарки, що освітлював русяві вуса, брововий комір і руку в замшовій рукавичці. Я нагинався до шиї коня, заплющував очі і дрімив кілька хвилин; потім раптом знайомий тупіт і шелест розбуркували мене: я озирався — і мені здавалось, що я стою на місці, що чорна стіна, яка була передо мною, суне на мене, або що стіна ця зупинилась, і я от-от наїду на неї. В одну з таких хвилин я очутився, вражений дедалі гучнішим, безперервним гулом, причини якого я не міг відгадати. Це був шум води. Ми входили в глибоку ущелину і наближались до гірської річки, яка в цей час широко розлилася¹. Гул дужчав, вогка трава ставала густіша й вища, кущі траплялися частіше, і обрій поступово звужувався. Інколи на похмурому фоні гір спалахували в різних місцях яскраві вогні і зразу ж зникали.

— Скажіть, будь ласка, що це за вогні? — спитав я пошепки в татарина, який їхав коло мене.

— А ти не знаєш? — відповів він.

— Не знаю.

— Це гірський солома на таяк² зв'язав і вогонь махати буде.

— Навіщо ж це?

— Щоб кожний людина знав — росіянин прийшов. Тепер по аулах, — додав він, засміявшись, — ай-ай, томаша³ йде, кожний хурда-мурда⁴ буде в балка тягти.

¹ Водопілля на Кавказі буває в липні.

² Т а я к — на кавказькому наріччі — жердина.

³ Т о м а ш а — клопіт, на особливому наріччі, вигаданому росіянами і татарами для розмови поміж собою. Є багато слів у цьому чудному наріччі, корінь яких не можна відшукати ні в російській, ні в татарській мовах.

⁴ Х у р д а - м у р д а — пожитки, на тому ж наріччі.

— Хіба в горах уже знають, що загін іде? — спитав я.

— Гей! Як можна не знає! завжди знає! наші народ такий!

— То й Шаміль тепер збирається в похід? — спитав я.

— Йок¹,— відповів він, хитаючи головою на знак заперечення.— Шаміль на похода ходити не буде; Шаміль наїб² пошле, а сам труба дивитись буде, нагорі.

— А далеко він живе?

— Далеко ні. От, лівий бік, верста десять буде.

— Звідки ж ти знаєш? — спитав я.— Хіба ти був там?

— Був: наша всі в горах був.

— І Шаміля бачив?

— Пхе! Шаміля наша видно не буде. Сто, триста, тисяча мюрид³ кругом. Шаміль середина буде! — додав він з підслівною повагою.

Глянувши вгору, можна було помітити, що проясніле вже небо на сході починало світлішати, а волосожар став спускатися до обрію; але в ущелині, якою ми йшли, було вогко й хмурно.

Раптом трохи поперед нас, у темряві, засвітилося кілька вогників; у ту ж мить з виском продзижчали кулі і в навколишній тиші далеко пролунали постріли й гучний пронизливий крик. Це був ворожий передовий пікет. Татари, з яких він складався, гигикнули, вистрілили на вманя і розбіглися.

Усе замовкло. Генерал підкликав перекладача. Татарин у білій черкесці під'їхав до нього і про щось пошепки і жестикулюючи досить довго говорив з ним.

— Полковнику Хасанов, накажіть розсипати щеп,— сказав генерал тихим, протяжним, але виразним голосом.

Загін підійшов до річки. Чорні гори ущелини зали-

¹ Йок по-татарськи — ні.

² Наїба ми називають людей, яким Шаміль довірив певну частину управління.

³ Слово мюрид має багато значень, але в тому розумінні, в якому вжито тут, означає щось середнє між ад'ютантом і охоронцем.

шилися позаду; починало світати. Небосхил, на якому ледь помітні були бліді неясні зірки, здавався вищим; зірниця починала яскраво виблискувати на сході; свіжий вітрець, що проймав нас, віяв з заходу, і білястий туман, як пара, здіймався над шумливою річкою.

VIII

Вождь показав брід, і авангард кінноти, а слідом за ним і генерал з почтом стали переправлятися. Вода була коням по груди, з надзвичайною силою рвалася між білих каменів, які подекуди виднілися на рівні води, і утворювала коло ніг коней струмені, що пінилися й шуміли. Коні дивувалися з шуму води, підводили голови, нашорошували вуха, але розмірено й обережно ступали проти течії по нерівному дну. Вершники підбирали ноги і зброю. Піхотні солдати, буквально в самих сорочках, підносячи над водою рушниці, на які почеплені були клунки з одягом, ухопившись чоловік по двадцять за руки, з помітним на їх напружених обличчях зусиллям намагалися протистояти течії. Артилерійські іздови з гучним криком риссю пускали коней у воду. Гармати і зелені ящики, через які іноді хлюпала вода, дзвеніли об кам'яне дно; але добрі чорноморки дружно натягували посторонки, спінювали воду і з мокрим хвостом та гривовою вибиралися на другий берег.

Як тільки переправа закінчилася, на обличчі в генерала з'явилася якась задумливість і серйозність, він повернув коня і з кіннотою риссю поїхав широкою, оточеною лісом галявиною, що відкрилася перед нами. Козачі кінні цепи розсипалися вздовж узлісь.

У лісі маячить піша людина в черкесці і папасі, друга, третя... Хтось із офіцерів каже: «Це татари». От показався димок з-за дерева... постріл, другий... Наші часті постріли заглушають ворожі. Тільки інколи куля, з повільним звуком, схожим на політ бджоли, пролітаючи мимо, доводить, що не всі постріли наші. Ось піхота швидким кроком і гармати риссю пройшли в цеп; чути гудючі постріли з гармат, металічний звук польоту картечі, шипіння ракет, тріскотню рушниць. Кінноту, піхоту

і артилерію видно звідусіль на великій галявині. Димки від гармат, ракет і рушниць зливаються із зарешаною зеленню і туманом. Полковник Хасанов підскакує до генерала і на всьому марш-марші круто зупиняє коня.

— Ваше превосходительство! — каже він, приставляючи руку до папахи, — накажіть пустити кавалерію: он уже видно значки ¹, — і він показує канчуком на кінних татар, попереду яких їдуть два чоловіки на білих конях з червоними і синіми клаптями на палицях.

— Э богом, Іване Михайловичу! — каже генерал.

Полковник на місці повертає коня, вихоплює шаблю і кричить: «Ура!»

— Урра! Урра! Урра! — лунає в рядах, і кіннота мчить за ним.

Усі дивляться схвильовано: он значок, другий, третій, четвертий...

Ворог, не дожидуючись атаки, ховається в лісі і відкриває звідти рушничний вогонь. Кулі літають частіше.

— *Quel charmant coup d'oeil!* ² — каже генерал, злегка підскакуючи по-англійськи на своєму вороному тонконогом конику.

— *Charmant!* — відповідає, грасируючи, майор і, стьобаючи канчуком коня, під'їжджає до генерала. — *C'est un vrai plaisir, que la guerre dans un aussi beau pays* ³, — каже він.

— *Et surtout en bonne compagnie* ⁴, — додає генерал з приємною посмішкою.

Майор схиляється.

У цей час з швидким неприємним шипінням пролітає вороже ядро і б'ється об щось; ззаду чути стогін пораненого. Цей стогін так дивно вражає мене, що войовнича картина враз втрачає для мене всю свою принадність; але ніхто, крім мене, неначе не помічає цього: майор сміється нібито з великим захопленням; інший офіцер

¹ Значки у горців мають значення майже прапорів, з тією тільки різницею, що всякий джигіт може зробити собі значок і возити його.

² — Яке чудове видовище!

³ — Чарівно! Справжня насолода воювати в такій прекрасній країні,

⁴ — І особливо в хорошій компанії,

зовсім спокійно повторює те, що почав говорити; генерал дивиться в протилежний бік і з спокійною посмішкою мовить щось по-французьки.

— Накажете відповісти на їхні постріли? — питає, підсакаючи, начальник артилерії.

— Так, пострахайте їх,— недбало каже генерал, закурюючи сигару.

Батарей шикуються, і починається стрілянина. Земля аж стугонить від пострілів, вогні безперестану спаляють, і дим, у якому ледве можна розглядіти обслугу коло гармат, застилає очі.

Аул обстріляно. Знов під'їжджає полковник Хасанов і, з наказу генерала, летить в аул. Крик війни лунає знову, і кіннота зникає в здійснятій нею хмарі куряви.

Видовище було справді величне. Одно тільки для мене, як людини, що не брала участі в бою, людини незвичної, псувало загальне враження — це те, що мені здавалося зайвим: і оцей рух, і запал, і крики. Мимоволі спадало на думку порівняння з людиною, яка з плеча рубала б сокирою повітря.

ІХ

Аул уже зайняли, наші війська, і жодного ворога не лишилося в ньому, коли генерал з почтом, до якого пристав і я, під'їхав до нього.

Довгі чисті саклі з плоскими земляними покрівлями і красивими димарями були розташовані на нерівних кам'янистих буграх, поміж якими текла невелика річка. З одного боку виднілися осяяні яскравим сонячним світлом зелені сади з величезними грушовими і личовими¹ деревами; з другого — якісь дивні тіні, високі, поставлені сторч камені кладовища і довгі дерев'яні жердини з приробленими на кінцях кулями та різноколірними прапорами. (Це були могили джигітів.)

Війська стояли в порядку за ворітьми.

Через хвилину драгуни, козаки, піхотинці з видимою радістю розбіглися по кривих завулках, і безлюдний аул

¹ Лича — дрібна слива.

враз ожив. Там он валиться покрівля, стукає сокира по міцному дереву і виламують дощані двері; тут горять стіг сіна, паркан, сакля, і густий дим стовпом здіймається в прозорому повітрі. Ось козак тягне мішок муки й килим; солдат з радісним обличчям виносить із саклі бляшаний таз і якусь ганчірку; другий, розставивши руки, намагається піймати двох курок, які з кудкудаканням сполохано бігають біля огорожі; третій знайшов десь здоровенний кумган¹ з молоком, п'є з нього і, голосно регочучи, кидає потім на землю.

Батальйон, з яким я йшов з фортеці N, теж був в аулі. Капітан сидів на покрівлі саклі і пускав з коротенької люлечки струминки диму *самброталічного тютюну* з таким байдужим виглядом, що, коли я побачив його, то забув, що я в немирному аулі, і мені здалося, наче я в ньому зовсім дома.

— А! і ви тут? — сказав він, помітивши мене.

Висока постать поручика Розенкранца то тут, то там мелькала в аулі; він безперестану наказував і, здавалося, був чимсь дуже заклопотаний. Я бачив, як він, тріумфуючи, вийшов з однієї саклі; слідом за ним двоє солдатів вели зв'язаного старого татарина. Старик був одягнений у строкатий бешмет і штани з клаптів, одяг його вже розпадався на лахміття; сам він був такий кволий, що туго стягнуті за згорбленою спиною кошаві руки його, здавалося, ледве тримались у плечах, і криві босі ноги насилу пересувалися. Обличчя його і навіть частина бритої голови були покарбовані глибокими зморшками; скривлений беззубий рот, облямований сивими підстриженими вусами і бородою, безперестану рухався, немов жуючи щось; але в червоних, без вій очах поблискував ще вогонь і виразно помітна була стареча байдужість до життя.

Розенкранц через перекладача спитав його, чому він не пішов з іншими.

— Куди мені йти? — сказав він, спокійно дивлячись убік.

— Туди, куди інші пішли,— зауважив хтось.

— Джигіти пішли битися з росіянами, а я старий.

¹ К у м г а н — горщик.

— Хіба ти не боїшся росіян?

— А що мені росіяни зроблять? Я старий,— сказав він знову, неуважно поглядаючи на людей, що зібралися навколо нього.

Повертаючись назад, я бачив, як цей старик, без шапки, із зв'язаними руками, трясся за сідлом лінійного козака і з тим самим безстрасним виразом дивився навколо себе. Він був потрібний для розміну полонених.

Я виліз на покрівлю і примостився коло капітана.

— Ворога, здається, було небагато,— сказав я йому, бажаючи знати його думку про минулий бій.

— Ворога? — повторив він здивовано.— Та його зовсім не було. Хіба це зветься ворог?.. Ось увечері побачите, як ми відступати будемо: побачите, як проводжати почнуть, скільки їх там висипле! — додав він, показуючи люлькою на перелісок, який ми проходили вранці.

— Що це таке? — занепокоєно спитав я, перебиваючи капітана і показуючи на донських козаків, що зібралися коло чогось недалеко від нас.

Між ними чути було щось схоже на плач дитини і слова:

— Е, не рубай... стривай... побачать... Ніж е, Євстигнійовичу? Давай ножа...

— Щось ділять, негідники,— спокійно сказав капітан.

Але в той самий час раптом вибіг з-за рогу з розчервонілим, зляканим обличчям гарненький прапорщик і, махаючи руками, кинувся до козаків.

— Не займайте, не бийте його! — кричав він дитячим голосом.

Побачивши офіцера, козаки розступилися і випустили з рук козеня. Молодий прапорщик зовсім розгубився, забурмотів щось і з сконфуженою фізіономією зупинився перед ним. Угледівши на покрівлі мене і капітана, він зашарівся ще більше і, пристрибуючи, підбіг до нас.

— Я думав, що вони дитину хочуть убити,— сказав він, несміливо посміхаючись.

Генерал з кіннотою поїхав уперед. Батальйон, з яким я йшов з фортеці N, залишився в ар'єргарді. Рота капітана Хлопова і поручика Розенкранца відступали разом.

Те, що передрікав капітан, цілком справдилось: як тільки ми вступили у вузький перелісок, про який він говорив, обабіч почали безперестану мелькати кінні й піші горці, та так близько, що я дуже добре бачив, як деякі, зігнувшись, з гвинтівкою в руках, перебігали від дерева до дерева.

Капітан зняв шапку і побожно перехрестився; дехто із старих солдатів зробив те ж саме. В лісі почулося гигикання, слова: «Іай гяур! Урус іай!» Сухі, короткі постріли з гвинтівок лунали один за одним, і кулі вищали з обох боків. Наші мовчки відповідали швидким вогнем; в рядах їх тільки подеколи чути було зауваження, подібні до таких: «Він¹ звідти палить, йому добре з-за лісу, гармату б треба...» і т. д.

Гармати в'їжджали в цеп, і після кількох залпів картечню ворог, здавалося, слабшав, але через хвилину і з кожним кроком просування війська знову посилювалися вогнь, крики й гигикання.

Тільки-но ми відступили сажнів на триста від аулу, як над нами із свистом почали літати ворожі ядра. Я бачив, як ядром убило солдата... Але нащо розповідати про подробиці цієї страшної картини, коли я сам дорого дав би, щоб забути її!

Поручик Розенкранц сам стріляв з гвинтівки, не замовкаючи ні на хвилину, хрипким голосом кричав на солдатів і щодуху мчав від одного краю цепу до другого. Він був трохи блідий, і це дуже пасувало до його войовничого вигляду.

Гарненький прапорщик був у захваті, чудові чорні очі його блищали відвагою, рот трохи посміхався; він безперестану під'їжджав до капітана і просив його дозволу кинутися *на ура*.

¹ Він — збірна назва, під якою кавказькі солдати розуміють взагалі ворога.

— Ми їх відіб'ємо,— переконливо говорив він,— справді, відіб'ємо.

— Не треба,— лагідно відповідав капітан,— треба відступати.

Рота капітана займала узлісся і лежачи одстрілювалася від ворога. Капітан у своєму зношеному сюртуку і скуйовдженій шапочці, попустивши повіддя білому маштачкові і підбгавши на коротких стременах ноги, мовчки стояв на одному місці. (Солдати так добре знали і робили своє діло, що нічого було наказувати їм.) Тільки коли-не-коли він підвищував голос, покрикуючи на тих, хто підводив голову.

У постаті капітана було дуже мало войовничого; та зате в ній було стільки істини і простоти, що вона надзвичайно вразила мене. «Ось хто істинно хоробрий»,— подумав я мимоволі.

Він був *такий самий*, яким я завжди бачив його: ті самі спокійні рухи, той самий рівний голос, той самий вираз щирості на його некрасивому, простому обличчі; тільки з яснішого, ніж звичайно, погляду можна було помітити в ньому увагу людини, спокійно зайнятої своїм ділом. Легко сказати: *такий самий, як і завжди*. Але скільки різних відтінків я помічав в інших: один хоче здаватися спокійнішим, другий суворішим, третій веселішим, ніж звичайно; а з обличчя капітана помітно, що він і не розуміє, навіщо прикидатись.

Француз, який при Ватерлоо сказав: «*La garde meurt, mais ne se rend pas*»¹, і інші, особливо французькі герої, що вимовляли достопам'ятні речення, були хоробрі і справді вимовляли достопам'ятні речення; але між їхньою хоробрістю і хоробрістю капітана є та відмінність, що коли б велике слово, хоч би в якому випадку, навіть ворушилося в душі мого героя, я певен, він не сказав би його: по-перше, тому, що, сказавши велике слово, він боявся б цим самим зіпсувати велику справу, а по-друге, тому, що, коли людина відчуває в собі сили зробити велику справу, то ніяке слово не потрібне. Це, на мою думку, особлива і висока риса російської хоробрості; і як же після цього не боліти російському серцю,

¹ «Гвардія помирає, але не здається»,

коли між нашими молодими воїнами чуеш французькі пошлі фрази, що мають претензію наслідувати застаріле французьке рицарство?..

Раптом з того боку, де стояв гарненький прапорщик із взводом, почулося недружне і негучне «ура». Оглянувшись на цей крик, я побачив чоловік тридцять солдатів, які з рушницями в руках і мішками на плечах насилу-насилу бігли ріллею. Вони спотикались, але дедали посувалися вперед і кричали. Попереду їх, вихопивши шаблю, скакав верхи молодий прапорщик.

Усе зникло в лісі...

Через кілька хвилин гигикання й тріскотняви з лісу вибіг зляканий кінь, і на узліссі показалися солдати, які виносили вбитих і поранених; серед цих останніх був молодий прапорщик. Двоє солдатів тримали його попід пахви. Він був блідий, як полотно, і гарненька голівка, на якій помітна була тільки тінь того войовничого захоплення, що запалювало її за хвилину перед цим, якимось страшно заглибилася поміж плечей і схилилася на груди. На білій сорочці під розстебнутим сюртуком видно було невеличку криваву плямочку.

— Ах, який жаль! — сказав я мимовільно, відвертаючись од цього сумного видовища.

— Звісно, жалко, — сказав старий солдат, який з похмурим виглядом, спершись на рушницю, стояв біля мене. — Нічого не боїться: як же отак можна! — додав він, пильно дивлячись на пораненого. — Дурний ще — от і поплатився.

— А ти хіба боїшся? — спитав я.

— Авжеж, боюся!

XI

Чотири солдати на носилках несли прапорщика; за ними форштатський солдат вів худого, кульгавого коня з нав'юченими на нього двома зеленими ящиками, в яких було фельдшерське приладдя. Чекали лікаря. Офіцери під'їжджали до носилок і старалися підбадьорити і втішити пораненого.

— Ну, брат Аланін, не скоро знову можна буде потанцювати з ложечками, — сказав з посмішкою поручик Розенкранц, під'їхавши до нього.

Він, мабуть, думав, що слова ці підтримають бадьорість у гарненького прапорщика; але, скільки можна було помітити з холодно-сумовитого погляду юнака, ці слова не мали бажаного впливу.

Під'їхав і капітан. Він уважно подивився на пораненого, і на завжди байдуже-холодному обличчі його відбився щирий жаль.

— Що, дорогий мій Анатолію Івановичу? — сказав він з таким ніжним співчуттям, якого я не сподівався від нього.— Видно, така воля божа.

Поранений оглянувся; на блідому обличчі майнула печальна усмішка.

— Еге ж, вас не послухався.

— Скажіть краще: така воля божа,— повторив капітан.

Приїхав лікар, узяв від фельдшера бинти, зонд та інше приладдя і, засукуючи рукава, з підбадьорливою посмішкою підійшов до пораненого.

— Що, видно, і вам зробили дірочку на цілому місці,— сказав він жартівливо-недбалим тоном,— покажіть-но.

Прапорщик послухався; але у виразі, з яким він глянув на веселого лікаря, були подив і докір, яких не помітив той. Він почав зондувати рану і оглядати її з усіх боків; але терпець пораненому урвався, і він з тяжким стогоном відсунув лікареву руку...

— Дайте мені спокій,— сказав він ледь чутним голосом,— все одно я померу.

З цими словами він упав на спину, і через п'ять хвилин, коли я, підходячи до групи, що зібралася біля нього, спитав у солдата: «Як прапорщик?», мені відповіли: «Одходить».

XII

Було вже пізно, коли загін, вишикувавшись широкою колоною, з піснями підходив до фортеці.

Сонце сховалося за сніговим хребтом і кидало останні рожеві промені на довгу, тонку хмарину, що спинилася на ясному, прозорому обрії. Снігові гори починали зникати в ліловому тумані; тільки верхня лінія їх ви-

різнялася надзвичайно ясно в багровому світлі заходу. Прозорий місяць давно вже зійшов і починав біліти на темній блакиті. Зелень трави й дерев чорніла і вкривалася росою. Темні маси війська розмірено шуміли і просувалися розкішною лукою; звідусіль чути було бубни, барабани та веселі пісні. Підголосок шостої роти виспівував з усієї сили, і, сповнені почуття і снаги, звуки його чистого грудного тенора далеко розлягалися в прозорому вечірньому повітрі.

РУБАННЯ ЛІСУ

Розповідь юнкера

I

В середині зими 185. року відряджений дивізіон нашої батареї стояв у Великій Чечні. Увечері 14 лютого я довідався, що взвод, яким я командував, бо офіцера на той час не було, призначено в завтрашній колоні на рубання лісу; звечора, одержавши й передавши потрібні накази, я раніше, ніж звичайно, подався до свого намету і, не маючи поганої звички нагрівати його гарячим вугіллям, не роздягаючись ліг на свою збудовану на кілочках постіль, насунув на очі папаху, загорнувся в шубу й заснув тим особливим, міцним і важким сном, яким спиться в хвилини тривоги й неспокою перед небезпекою. Завтра мав бути бій, і саме це привело мене в такий стан.

О третій годині ранку, коли ще було зовсім темно, з мене стягнули нагрітий кожух, і багровий вогонь свічки неприємно вдарив мені в заспані очі.

«Вставайте, прошу,— сказав чийсь голос. Я заплющив очі, сам того не усвідомлюючи, знов натягнув на себе кожуха й заснув.— Вставайте, прошу,— повторив Дмитро, безжалісно торсаючи мене за плече.— Піхота виступає».— Я раптом згадав дійсність, здригнувся і схопився на рівні ноги. Нашвидку випивши склянку чаю та вмившись заледенілою водою, я виліз із намету й пішов у парк (місце, де стоять гармати). Було темно, ту-

манно й холодно. Нічні вогнища, розкидані по всьому табору, освітлюючи постаті сонних солдатів, які примостилися біля них, збільшували темряву своїм неясним багровим світлом. Поблизу чути було рівномірне, спокійне хropіння, вдалині рух, гомін і брязкіт рушниць піхоти, що лаштувалася до виступу; пахло димом, гноем, гнотом і туманом; по спині пробігав вранішній дроз, і зуби мимоволі намацували один одного.

Тільки по пирханню та рідкому тупоту можна було розібрати серед цієї непроглядної темряви, де стоять запряжені передки і ящики, і по світляних цятках запальників — де стоять гармати. Із словами: «з богом», забрязкотіла перша гармата, за нею зашумів ящик, і взвод рушив. Ми всі зняли шапки й перехрестилися. Вступивши в інтервал між піхотою, взвод спинився і з чверть години чекав збору всієї колони та виїзду начальника.

— А в нас одного солдатика нема, Миколо Петровичу! — сказала, підходячи до мене, чорна постать, в якій я тільки з голосу впізнав взводного фейєрверкера Максимова.

— Кого?

— Веленчука нема. Як запрягали, він усе тут був, а його бачив, а зараз нема.

Не можна було гадати, що колона вирушить одразу, тому ми вирішили на розшуки Веленчука послати стройового ефрейтора Антонова. Незабаром після того повз нас у темряві проїхало рессю кілька кінних — це був начальник з почтом; а слідом за тим заворушилась і рушила голова колони, нарешті й ми, а Антонова та Веленчука не було. Проте не встигли ми пройти ста кроків, як обидва солдати догнали нас.

— Де він був? — спитав я в Антонова.

— В парку спав.

— Що, він напідпитку, чи що?

— Ні.

— То чого ж він заснув?

— Не можу знати.

Години зо три ми повільно просувались якимись неораними безсніжними полями й низькими кущами, що хрупотіли під колесами гармат, в тій самій тиші й тем-

риві. Нарешті, коли ми перейшли неглибокий, але надзвичайно бистрий ручай, нас зупинили, і в авангарді почувлися уривчасті постріли з гвинтівок. Звуки ці, як і завжди, особливо збудливо вплинули на всіх. Загін наче прокинувся: в рядах почувся гомін, рух і сміх. Солдати хто борюкався з товаришем, хто перестрибував з ноги на ногу, хто жував сухар або, щоб згаяти час, відбивав на караул і до ноги. До того ж туман помітно починав біліти на сході, вогкість ставала дошкульнішою, і навколишні предмети поволі виступали з темряви. Я розрізняв уже зелені лафети й ящики, вкриті туманною вогкістю мідь гармат, знайомі, мимоволі вивчені до найменших деталей постаті моїх солдатів, гнідих коней і ряди піхоти з їх ясними багнетами, торбами, клейтухачами та казанками за спинами.

Незабаром нам знов звеліли вирушати і, провівши кілька сотень кроків без дороги, показали місце. Праворуч видно було крутий берег звивистої річки та високі дерев'яні стовпи татарського кладовища; ліворуч і спереду крізь туман прозирала чорна смуга. Взвод знявся з передків. Восьма рота, що прикривала нас, поставила рушниці в козла, і батальйон солдатів з рушницями й сокирами увійшов у ліс.

Не минуло й пяти хвилин, як з усіх боків затріщали й закуріли вогнища, розсипались солдати, роздмухуючи вогні руками й полами, тягаючи гілля й колоди, і в лісі незмовкно зазвучали сотні сокир і падаючих дерев.

Артилеристи, наче змагаючись із піхотними, розклали своє вогнище; воно вже так розгорілося, що за два кроки підійти не можна було; густий чорний дим проходив крізь обмерзле віття, з якого краплі шипіли на огні та яке натискували на огонь солдати, зісподу утворився жар, і змертвіла біла трава відтавала навколо вогнища, проте солдатам усе здавалося мало: вони тягли цілі колоди, підсували бур'ян й роздмухували все більше й більше.

Коли я підійшов до вогнища, щоб закурити цигарку, Веленчук, що й завжди був клопотуном, але тепер, завинивши, більше за всіх старався біля вогнища,—добув, щоб довести свою ретельність, з самої середини голою

рукою жарину, перекинув разів зо два з руки в руку й кинув на землю.

— Ти хворостинку запали та подай,— сказав другий.— Запальника, братці, подайте,— сказав третій.

Коли я, нарешті, без допомоги Веленчука, який знову хотів був руками взяти жарину, запалив цигарку, він потер обпалені пальці об задні поли кожушка і, мабуть, щоб що-небудь робити, підняв великий чинаровий оцупок і з розмаху кинув його у вогнище. Коли нарешті йому здалося, що можна відпочити, він підійшов до самого жару, розкрив шинель, надіту на ньому як опанча, на задньому гудзику, розставив ноги, виставив наперед свої великі чорні руки і, скрививши трохи рота, зажмурився.

— Е-ех! люльку забув. Ото горе, братіки мої! — сказав він, помовчавши трохи й не звертаючись ні до кого зокрема.

II

В Росії є три переважні типи солдатів, під які підходять солдати усіх військ: кавказьких, армійських, гвардійських, піхотних, кавалерійських, артилерійських і т. д.

Головні ці типи, з багатьма підподілами і сполученнями, такі:

- 1) Покірні,
- 2) Начальствуючі та
- 3) Одчайдушні.

Покірні поділяються на: а) покірних спокійних, б) покірних клопітливих.

Начальствуючі поділяються на: а) начальствующих суворих і б) начальствующих політичних.

Одчайдушні поділяються на: а) одчайдушних штукарів і б) одчайдушних розпусних.

Тип, що трапляється частіше від інших,— тип найбільш милий, симпатичний і здебільшого поєднаний з найкращими християнськими чеснотами: лагідністю, побожністю, терпінням і відданістю волі божій,— це тип покірного взагалі. Визначною рисою покірного спокійного є непорушуваний нічим спокій і презирство до всяких мінливостей долі, які можуть спіткати людину. Визначною рисою покірного питущого є тиха поетична

схильність і чутливість; визначна риса клопітливого — обмеженість розумових здібностей, поєднана з безцільністю працьовитістю й ретельністю.

А тип начальствующих взагалі трапляється переважно у вищій солдатській сфері: ефрейторів, унтер-офіцерів, фельдфебелів і т. д., і, за першим підподілом начальствующих суворих, це тип дуже благородний, енергійний, переважно військовий, що не виключає високих поетичних поривань (саме до цього типу належав ефрейтор Антонов, з яким я маю намір познайомити читача). Другий підподіл становлять начальствующі політичні, що з деякого часу починають дуже поширюватись. Начальствующий політичний буває завжди красномовний, грамотний, ходить у рожевій сорочці, не їсть із спільного казана, курить іноді мусатовський тютюн, вважає себе незрівнянно вищим від простого солдата і рідко сам буває таким добрим солдатом, як начальствующі першого розряду.

Тип одчайдушного, зовсім так само, як і тип начальствующого, добрий у першому підподілі — одчайдушних штукарів, визначними рисами яких є непохитна веселість, величезні здібності до всього, багатство натури і молодечтво; і так само жахливо поганий у другому підподілі — одчайдушних розпусних, які, проте, треба сказати на честь російського війська, трапляються дуже рідко, і коли трапляються, то їх усуває від товариства саме ж коло солдатське. Невір'я та якесь молодечтво в розпусті — головні риси характеру цього розряду.

Веленчук належав до розряду покірних клопітливих. Він був малоросіянин родом, уже п'ятнадцять років на службі і хоч непоказний і не дуже вправний солдат, але простодушний, добрий, надзвичайно ретельний, хоч здебільшого не до речі, і надзвичайно чесний. Я кажу: надзвичайно чесний, бо минулого року був випадок, в якому він виявив дуже наочно цю характеристичну властивість. Треба сказати, що майже кожен із солдатів знає якесь ремесло. Найбільш поширені ремесла: кравецьке й шевське. Веленчук сам навчився першого й навіть, судячи з того, що сам Михайло Дорофейович, фельдфебель, давав йому шити на себе, дійшов до певної міри досконалості. Торік у таборі Веленчук узявся шити

тонку шинель Михайлові Дорофєйовичу; але тїєї самої ночі, коли він, покравявши сукно й прикинувши доклад, поклав собі в наметі під голову, з ним скоїлось нещастя: сукно, що коштувало сім карбованців, уночі пропало! Веленчук, з сльозами на очах, з тремтячими блідими губами й стриманими риданнями, заявив про те фельдфебелєві. Михайло Дорофєйович розгнівався. В першу хвилину досади він пригрозив кравцеві, але потім, як чоловік з достатком і хороший, махнув рукою й не вимагав від Веленчука повернення вартості шинелі. Хоч як клопотався клопітливий Веленчук, хоч як плакав, розповідаючи про своє нещастя, злодій не знайшовся. Було таки велике підозріння на одного одчайдушного розпусного солдата, Чернова, що спав з ним в одному наметі, але не було певних доказів. Начальствуючий політичний Михайло Дорофєйович, як чоловік з достатком, що робив деякі дільця з каптенармусом та артільником, аристократами батареї, незабаром зовсім забув про пропажу партикулярної шинелі; а Веленчук, навпаки, не забув свого нещастя. Солдати говорили, що в той час вони боялися за нього, щоб він не наклав на себе рук або не втік у гори: так вплинуло на нього це нещастя. Він не пив, не їв, працювати навіть не міг і все плакав. Через три дні він прийшов до Михайла Дорофєйовича і, весь блідий, тремтячою рукою добув з-за обшлага золотий і подав йому. «Йй-богу, останні, Михайле Дорофєйовичу, — та й ті у Жданова позичив, — сказав він, знову схлипуючи, — а ще два карбованці, йй-богу, віддам, як зароблю. Він (хто був він, не знав і сам Веленчук) мене перед вашими очима в шахраї пошив. Він — єхидна його мерзенна душа — у свого брата-солдата останнє з душі взяв; а я, п'ятнадцять років служивши...» На честь Михайла Дорофєйовича треба сказати, що він не взяв у Веленчука решти — двох карбованців, хоч Веленчук через два місяці й приносив їх.

III

Крім Веленчука, біля вогнища грїлося ще п'ять чоловік солдатів мого взводу.

На кращому місці, за вітром, на баклазі, сидів взвод-

ний фейерверкер Максимов і курив люльку. В позі, в погляді і в усіх порухах цієї людини помітні були звичка наказувати і усвідомлення власної гідності, не кажучи вже про баклагу, на якій він сидів і яка являла на привалі емблему влади, і про критий нанкою козушок.

Коли я підійшов, він повернув голову до мене; але очі його залишалися втуплені в огонь, і тільки значно пізніше погляд його, слідом за напрямом голови, звернувся на мене. Максимов був з однодворців, мав гроші і в учбовій бригаді набув класу й набрався вченості. Він був страшенно багатий і страшенно вчений, як казали солдати. Я пам'ятаю, як одного разу на практичній навчній стрільбі з квадрантом він пояснював солдатам, котрі зібралися навколо нього, що ватерпас не що інше є, як відбувається, що атмосферична ртуть свій тиск має. По суті, Максимов був зовсім не дурний і чудово знав своє діло; але в нього була нещасна химерна властивість говорити іноді навмисно так, що не було ніякої змоги зрозуміти його і що, я певен, він сам не розумів своїх слів. Особливо він любив слова: «відбувається» і «продовжувати», і коли бувало скаже: «відбувається» чи «продовжуючи», то вже я наперед знаю, що з усього дальшого я не зрозумію нічого. А солдати, навпаки, скільки я міг помітити, любили слухати його «відбувається» і вбачали в ньому глибокий зміст, хоч так само, як і я, не розуміли ні слова. Але нерозуміння це вони пояснювали тільки своєю дурістю і тим більше поважали Федора Максимовича. Одним словом Максимов був начальствующий політичний.

Другий солдат, що перевзувався біля вогню, натягаючи чоботи на свої жилаві червоні ноги, був Антонов,— той самий бомбардир Антонов, який ще в тридцять сьомому році, утрюх залишившись при одній гарматі, без прикриття, відстрілювався від сильного ворога і з двома кулями в стегні далі йшов біля гармати й заряджав її. «Давно б уже йому бути фейерверкером, якби не характер його»,— говорили про нього солдати. І справді, дивний у нього був характер: потверезу не було людини спокійнішої, сумирнішої й справнішої; а коли він запивав, ставав зовсім іншою людиною: не визнавав влади, бився, бешкетував і робився негодящим

солдатом. Не далі як тиждень тому він запив на масниці і, незважаючи ні на які погрози, умовляння й прив'язування до гармати, пиячив та бешкетував аж до чистого понеділка. А цілий піст, незважаючи на наказ по загону всім людям їсти скоромне, споживав самі сухарі і на першому тижні не брав навіть встановленої чарки горілки. А втім, треба було бачити цю невисоку, збиту, мов залізо, постать, з короткими, вигнутими ніжками й лискучою вусатою пикою, коли він бувало напідпитку візьме в жилаві руки балалайку і, недбало поглядаючи навколо, заграє «бариню», або, в шинелі наопах, на якій теліпаються ордени, і заклавши руки в кишені синіх нанкових штанів, пройдеться по вулиці,— треба було бачити вираз солдатської гордості й зневаги до всього несолдатського, що вигравав у цей час на його фізіономії, щоб зрозуміти, що в такі хвилини не побитися з задерикуватим чи просто з зустрінчим денщиком, козаком, піхотинцем чи переселенцем, взагалі неартилеристом,— було для нього зовсім неможливо. Він бився й бешкетував не так для власної втіхи, як для підтримання духу всього солдатства, якого він почував себе представником.

Третій солдат, з сережкою у вусі, щетинистими вусиками, пташиною пичкою і фарфоровою люлечкою в зубах, що навпочіпки сидів біля огнища, був їздовий Чикін. Солдати прозвали його «чоловіче добрий». Чикін був *штукар*. Чи в лютий мороз, чи по коліна в болоті, два дні не ївши, в поході, на огляді, на навчанні, він завжди і скрізь кривив гримаси, виробляв ногами викрутаси і витинав такі штуки, що весь взвод качався зо сміху. На привалі чи в таборі навколо Чикіна завжди збирався гурток молодих солдатів, з якими він або затівав «Фільку»¹, або розказував казки про хитрого солдата й англійського мілорда, або удавав татарина, німця, чи просто робив свої зауваження, від яких усі помидали зо сміху. Правда, що репутація його як *штукаря* вже так усталилась у батареї, що досить було йому тільки розкрити рота й підморгнути, щоб викликати загальний регіт; але, дійсно, в ньому було багато щиро комічного

¹ Солдатська гра в карти.

й несподіваного. Він у кожній речі вмів бачити щось особливе, таке, що іншим і на думку не спадало, і головне — здатність цю у всьому бачити смішне не заглушили ніякі випробування.

Четвертий солдат був молодий, непоказний хлопчак, рекрут торішнього пригону, що оце вперше був у поході. Він стояв у самому диму й так близько від огню, що, здавалося, потертий кожушок його зараз займеться; але, незважаючи на це, по його розкинутих полах, спокійній, самовдоволеній позі з вигнутими литками видно було, що він почував велику втіху.

І, нарешті, п'ятий солдат, який сидів трохи далі від вогнища і стругав якусь паличку, був дядечко Жданов. Жданов був найстаріший між усіма солдатами в батареї щодо служби, всіх знав ще рекрутами, і всі за старою звичкою звали його дядечком. Він, як казали, ніколи не пив, не курив, не грав у карти (навіть у носа), не лаявся поганим словом. Весь вільний від служби час він шевцював, у свята ходив до церкви, де було можливо, або ставив копійчану свічку перед образом і розгортав псалтиря, єдину книгу, яку він умів читати. З солдатами він водився мало, із старшими за чином, хоч і молодшими за віком, він був холодно-шанобливий, з рівними, як непитущий, він мав мало нагоди сходитись; але особливо він любив рекрутів і молодих солдатів: ними він завжди опікувався, напучував їх і допомагав часто. Всі в батареї вважали його за капіталіста, бо він мав карбованців з двадцять п'ять і охоче позичав їх солдатам, який справді мав у цьому потребу. Той самий Максимов, що тепер був фейєрверкером, розказував мені, що, коли, десять років тому, він рекрутом прийшов і старі питущі солдати пропили з ним гроші, які в нього були, Жданов, помітивши його скрутне становище, покликав до себе, суворо покарав за його поведінку, побив навіть, повчально розказав, як у солдатстві жити треба, і відпустив, давши йому сорочку, яких уже не було в Максимова, та півкарбованця грішми. «Він з мене людину зробив», — говорив про нього завжди з пошаною й подякою сам Максимов. Він-таки допоміг Веленчукові, яким він взагалі опікувався від самого рекрутства, під час нещастя пропажі шинелі і багатьом,

багатом іншим за час своєї двадцятип'ятилітньої служби.

По службі не можна було бажати солдата, який краще знав би справу, хоробрішого й справнішого; але він був занадто сумирний і непомітний, щоб його підвищили на фейерверкера, хоч він уже п'ятнадцять років був бомбардиром. Одна радість і навіть пристрасть Жданова були пісні; особливо деякі він дуже любив і завжди збирав гурток співаків з молодих солдатів, і хоч сам не вмів співати, стояв з ними і, заклавши руки в кишені кожуха та зажмурившись, порухами голови й вилиць виявляв свої почуття. Не знаю чому, в цьому рівномірному русі вилиць під вухами, який я помічав тільки в нього одного, я чомусь знаходив надзвичайно багато виразливості. Біла, як молоко, голова, нафабрені чорні вуса та засмагле зморшкувате обличчя надавали йому на перший погляд виразу строгого й суворого; та, коли ви придивлялися ближче до його великих, круглих очей, особливо, коли вони усміхались (губами він ніколи не сміявся), щось надзвичайно лагідне, майже дитяче, раптом вражало вас.

IV

— Е-ех! люльку забув. От горе, братіки мої! — повторив Веленчук.

— А ти сихарки куриш би, чоловіче добрий! — заговорив Чикін, скрививши рота й підморгуючи. — От я тільки сихарки вдома курю, вона солодша!

Звісно, всі зайшлися сміхом.

— Бачиш, люльку забув, — перебив Максимов, не звертаючи уваги на цей регіт і по-начальницькому гордо вибиваючи люльку об долоню лівої руки. — Ти де там пропадав? га, Веленчук?

Веленчук напівобернувся до нього, підняв був руку до шапки, але потім опустив її.

— Видно, від учорашнього не проспався, що вже стоячи засинаєш. За це вашому братові спасибі не кажуть.

— Розірви мене на цьому місці, Федоре Максимові!

вичу, коли в мене крапля в роті була; а й я сам не знаю, що зі мною подіялось,— відповів Веленчук.— З якої радості напився! — пробурчав він.

— То ж бо й є; а за вашого брата відповідаєш перед начальством своїм, а ви отаке витворяєте — зовсім неподобно,— закінчив красномовний Максимов уже спокійнішим тоном.

— І от же диво, братіки мої,— провадив далі Веленчук після хвилини мовчання, чухаючи потилицю і не звертаючись ні до кого зокрема,— справді, диво, братіки мої! Шістнадцять років служу — такого зі мною не бувало. Як сказали на розчислення шикуватися, я зібрався як слід — нічого не було, та раптом у парку як вона схопить мене... схопила, схопила, повалила мене на землю, та й усе... І як заснув, сам незчужся, братіки мої! Мабуть, вона ота сплячка й є,— закінчив він.

— Та й то насилу я тебе розбудив,— сказав Антонов, натягаючи чобіт,— вже я тебе штовхав, штовхав... немов колода яка!

— Ти бач,— зауважив Веленчук,— хай би вже п'яний був...

— Отак воно в нас дома баба була,— почав Чикін,— то з печі, мабуть, два роки не злазила. Стали її будити одного разу, думали, що спить, а вона вже мертв'я лежить,— то теж усе на, неї сон находив. Отаке-то, чоловіче добрий!

— А розкажи-но, Чикін, як ти у відпустці тону задавав собі,— сказав Максимов, усміхаючись і поглядаючи на мене, начебто кажучи: «Чи не хочете теж послухати дурного чоловіка?»

— Якого там тону, Федоре Максимовичу? — сказав Чикін, скося кидаючи на мене швидкий погляд.— Звісно, розказував, який такий Капказ є.

— Авжеж, як же, як же! Ти не козирся... розкажи, як ти їм *проводарював*?

— Звісно, як *проводарював*: питали, як ми живемо,— почав Чикін скоромовкою, з виглядом людини, що кілька разів розповідала те саме,— я кажу, живемо добре, чоловіче добрий: провіянт сповна одержуємо, ранок і вечір по чашці *щиколата* йде на *солдата*, а на обід іде панський *суп* з перлових *круп*, а замість горілки *модера*

належить по чарці. Модера Дівір'ї, що без посуду, мовляв, сорок дві!

— Добра модера! — голосніше за інших, заходячись сміхом, підхопив Веленчук. — Оце модера!

— Ну, а про езіятів як розказував? — далі допитував Максимов, коли сміх ущух трохи.

Чикін нагнувся до вогню, вигріб ломачкою жарину, поклав її на люльку й мовчки, начебто не помічаючи збудженої в слухачів мовчазної цікавості, довго розкурював свої корінці. Коли, нарешті, він набрався досить диму, скинув жарину, зсунув ще більше назад свою шапочку і, посмикуючись та злегка усміхаючись, провадив далі:

— Теж питають, який, каже, там, хлопче, черкес, каже; чи турок у вас на Капказі, каже, б'є? Я кажу: в нас черкес, чоловіче добрий, не один, а всякі є. Є такі тавлинці, що в кам'яних горах живуть і каміння замість хліба їдять. Ті здорові, кажу, отакі як колода добра, по одному оку в лобі, і шапки на них червоні, ось так і горять, наче як на тобі, чоловіче добрий! — додав він, звертаючись до молодого рекрутика, на якому, справді, була кумедна шапочка з червоним верхом.

Рекрутик при цьому несподіваному зверненні раптом присів до землі, ударив себе по колінах і зареготав і розкашлявся так, що ледве міг вимовити, задихаючись: «Оце тавлинці!»

— А то ще, кажу, мумри є, — провадив далі Чикін, рухом голови насуваючи на лоб свою шапочку, — ті інакші: близнятка маленькі, ось такі. Все парочками, кажу, рука до руки тримаються і так ото бігають, кажу, швидко, що ти його на коні не доженеш. — Як же, кажуть, хлопче, як же вони, мумри оті, рука до руки так і родяться, чи як? — бажаючи передражнити мужика, сказав він горловим басом. — Еге, кажу, чоловіче добрий, він такий від природії. Ти їм руки розірви, то кров піде, однаково як китаець: шапку з нього здійми, вона, кров, піде. — А скажи, хлопче, як вони бють? — каже. — Та так, кажу, спіймають тебе, живіт розпорють та кишки тобі на руку й мотають і мотають. Вони мотають, а ти смієшся; доти смієшся, що й дух геть...

— Ну, що ж, і мали до тебе довіру, Чикін? — ска-

зав Максимов, злегка усміхаючись, тоді як інші помирили зо сміху.

— І такий, справді, народ чудний, Федоре Максимовичу, вірять усьому, їй-богу, вірять! А почав їм про гору *Кизбек* казати, що на ній усе літо сніг не тане, то зовсім на сміх узяли, чоловіче добрий! — Що ти, каже, хлопче, хвастаєш? Чи видане діло: велика гора, та на ній сніг не буде танути. У нас, хлопче, у відлигу, то який горб, і то раніше розтане, а в лошині сніг лежить. Он що...— закінчив Чикін, підморгуючи.

У

Ясний круг сонця, що прозиравав крізь молочнобілий туман, вже підбився досить високо; сіроліловий обрій поволі розширювався і хоч значно далі, але так само різко відмежовувався облудною білою стіною туману.

Поперед нас, за зрубаним лісом, відкрилась досить велика галявина. По галявині з усіх боків стелився де чорний, де молочнобілий, де ліловий дим вогнищ, і химерними фігурами носилися білі шари туману. Далеко попереду зрідка показувалися групи верхових татар і чути було нечасті постріли наших штуцерів, їхніх рушниць і гармат.

«Це ще було не діло, а сама забавка»,— як говорив добрий капітан Хлопов.

Командир 9-ої егерської роти, яка була в нас у прикритті, підійшов до моїх гармат і, показуючи на трьох верхових татар, що їхали в цей час попід лісом, на відстані від нас більшій, ніж шістьсот сажнів, просив, з властивої усім загалом піхотним офіцерам любові до артилерійської стрільби, просив мене пустити на них ядро або гранату.

— Бачите,— говорив він, з доброю і переконливою усмішкою, простягаючи руку з-за мого плеча: — де два великі дерева, то спереду один на білому коні і в чорній черкесці, а он позаду іще двоє. Бачите? Чи не можна їх, зробіть ласку...

— А он іще трое ідуть, попід лісом,— додав Антонов, що мав чудовий зір, підходячи до нас і ховаючи за

спину люльку, яку кутив у цей час,— іще передній гвинтівку з чохла вийняв. Добре видно, вашбородіє!

— Ач випалив, братіки мої! он димок забілівся,— сказав Веленчук у групі солдатів, що стояли трохи позад нас.

— Мабуть, на наш цеп, падлюка! — мовив другий.

— Ач, їх з-за лісу он скільки висипало, мабуть, місце видивляються — гармату поставити хочуть,— додав третій.— Гхранату якби їм туди в купку пустити, ото б заплювали...

— А як думаєш, якраз аж туди хватить, чоловіче добрий? — спитав Чикін.

— П'ятсот або п'ятсот двадцять сажнів, більше не буде,— начебто говорячи сам до себе, спокійно сказав Максимов, хоч видно було, що йому так само, як і іншим, страшенно хотілося випалити: — коли сорок п'ять ліній з єдиного дати, то в самий пункт влучити можна, точнісінько.

— Знаєте, тепер коли в цю купку націлити, неодмінно якого-небудь влучите. Ось-ось тепер, як вони з'їхались, будь ласка, швидше звеліть вистрілити,— все просив мене ротний командир.

— Накажете навести гармату? — уривчастим басом раптом спитав Антонов з якоюсь похмурою злобою.

Признаюсь, мені й самому цього дуже хотілось, і я звелів навести другу гармату.

Тільки-но я встиг це сказати, як гранату приготували, зарядили нею гармату, і Антонов, припавши до станини й приставивши до потилиці свої два товсті пальці, вже командував хобот вправо і вліво.

— Трохи-трохи вліво... трошки вправо... ще, ще, трошки... так добре,— сказав він, з гордим виглядом відходячи від гармати.

Піхотний офіцер, я, Максимов, один по одному приклалися до прицілу й усі висловили свої різні думки.

— Йй-богу, перенесе,— сказав Веленчук, поклацуючи язиком, дарма що він тільки дивився через плече Антонова і тому не мав ніяких підстав думати так.— Йй-йй-богу, перенесе, просто в те дерево чахне, братіки мої!

— Друга! — скомандував я.

Обслуга розступилась. Антонов відбіг набік, щоб бачити літ снаряда, трубка спалахнула і задзвеніла мідь. В ту ж мить нас огорнуло пороховим димом, і з громіхого гулу пострілу відокремився металічний дзизкучий звук льоту, що з швидкістю блискавки віддалявся від нас і завмер удалині. Всі ми мовчали.

Трохи позад групи вершників показався білий димок, татари розскакалися на всі боки, і до нас долинув звук вибуху.

«От здорово! Ач, поскакали! Чи ба, чорти, не люблять!» — почувися похвали й смішки в рядах артилерійських і піхотних солдатів.

— Коли б трошки нижче пустити, в саму б його попало, — зауважив Веленчук. — Казав-бо, в дереву попадють: так воно і є. — взяло вправо.

VI

Залишивши солдатів розмовляти про те, як татари помчали, коли побачили гранату, і чого вони тут їздили, і чи багато їх ще в лісі є, я відійшов з ротним командиром за кілька кроків і сів під деревом, дожидаючись, поки розігріються битки, якими він частував мене. Ротний командир Болхов був один з тих офіцерів, що їх у полку звать *бонжурами*. У нього були статки, він служив перше в гвардії й розмовляв по-французьки. Але, незважаючи на це, товариші любили його. Він був досить розумний і мав досить такту, щоб носити петербурзький сюртук, їсти добрий обід і розмовляти по-французьки, не дуже ображаючи офіцерське товариство. Поговоривши про погоду, про воєнні дії, про спільних знайомих офіцерів і цілком задовольнившись запитаннями та відповідями один одного, ми мимоволі перейшли на розмову одвертішу. До того ж на Кавказі, коли зустрічаються люди одного кола, між ними хоч і не висловлюється, але дуже помітно виявляється запитання: чого ви тут? — і на це моє мовчазне запитання, мені здавалося, співрозмовник мій хотів відповісти.

— Коли ця морока скінчиться? — сказав він ліниво. — Нудно!

— Мені не нудно,— сказав я,— адже в штабі ще нудніше.

— О, в штабі в десять тисяч разів гірше,— сказав він із злістю.— Ні! коли все це зовсім скінчиться?

— Що ж ви хочете, щоб скінчилося? — спитав я.

— Усе, зовсім!.. Що ж, готові битки, Ніколаєв? — спитав він.

— Чого ж ви пішли служити на Кавказ,— спитав я,— коли Кавказ вам так не подобається?

— Знаєте чого,— відповів він з рішучою одвертістю,— таж повір'я таке існує. В Росії поширене предивне повір'я про Кавказ: нібито це якась обітована земля для всякого роду нещасливих людей.

— Так, це майже правда,— сказав я,— більшість з нас...

— Але що найкраще,— перебив він мене,— що всі ми, саме через це ідучи на Кавказ, страшенно помиляємось у своїх сподіваннях, і я зовсім не бачу, чому через нещасливе кохання чи розладнані справи краще їхати служити на Кавказ, ніж у Казань чи в Калугу. Адже в Росії уявляють собі Кавказ якось велично, з віковичними незайманими льодами, бурхливими потоками, з кинджалами, бурками, черкешенками,— все це страшне щось, а насправді нічого в цьому нема веселого. Якби вони знали принаймні, що в незайманих льодах ми ніколи не буваємо, та й бути в них нічого веселого нема, а що Кавказ поділяється на губернії: Ставропольську, Тіфліську і т. д.

— Так,— сказав я, сміючись,— ми в Росії зовсім інакше дивимось на Кавказ, ніж тут. Ви почували це коли-небудь? Як читати вірші мовою, котру погано знаєш: уявляєш собі багато краще, ніж воно є насправді?..

— Не знаю, далєбі, але страшенно не подобається мені цей Кавказ,— перебив він мене.

— Ні, Кавказ для мене й тепер гарний, та тільки інакше...

— Можливо, що й гарний,— провадив він далі трохи роздратовано,— знаю тільки те, що я не гарний на Кавказі.

— Чого ж так? — сказав я, щоб сказати що-небудь.

— Через те, що, по-перше, він обдурив мене. Все те, від чого я, наслухавшись цих легенд, поїхав лікуватися на Кавказ, все приїхало зі мною сюди, тільки з тією різницею, що перше все це було на великих сходах, а тепер на маленьких, на брудненьких, і на кожній приступці я знаходжу мільйони маленьких тривог, гідот, образ; по-друге, через те, що я почуваю, як я з кожним днем морально падаю нижче й нижче, і головне — те, що почуваю себе нездатним до тутешньої служби: я не можу зносити небезпеки... просто, я не хоробрий...— Він спинився і подивився на мене.— Я не жартую.

Хоч це непрохане признання надзвичайно здивувало мене, я не суперечив, як, видимо, хотілося того моєму співрозмовникові, а чекав від нього самого спростування своїх слів, як це завжди буває в таких випадках.

— Знаєте, я, відколи ми у цьому відрядженні, вперше беру участь у бою,— говорив він далі,— і ви не можете собі уявити, що зі мною вчора було. Коли фельдфебель приніс наказ, що мою роту призначено в колону, я зблід, як полотно, і не міг говорити від хвилювання. А як я перебув ніч, коли б ви знали! Якщо правда, що сивіють від страху, то я б мав бути зовсім білим сьогодні, бо, напевно, жоден засуджений на смерть не вистраждав за одну ніч стільки, як я, навіть і тепер, хоч мені й легше трохи, ніж уночі, але в мене тут ось що діється,— додав він, крутячи кулаком перед своїми грудьми.— І що смішно,— продовжував він,— що тут жахлива драма відбувається, а сам їси битки з цибулею і запевняєш, що дуже весело. Вино є, Ніколаєв? — додав він позіхаючи.

— Це він, братіки мої! — почувся в цей час стривожений голос одного з солдатів, і всі очі обернулися на край далекого лісу.

Вдалині збільшувалась і, несучись за вітром, здіймалася голубувата хмара диму. Коли я зрозумів, що це був проти нас постріл ворога, все, що було перед моїми очима в цю хвилину, все раптом набрало якогось нового величного характеру. І козла рушниць, і дим огнищ, і блакитне небо, і зелені лафети, і засмагле вусате обличчя Ніколаєва,— все це начебто говорило мені, що

ядро, яке вилетіло вже з жерла й летить в цю мить у просторі, може, націлене просто мені в груди.

— Ви де брали вино? — ліниво спитав я Болхова, тимчасом як у глибині душі моєї однаково виразно промовляли два голоси: один — господи, прийми дух мій з миром,— другий — сподіваюсь не нагнутися, а усміхатися в той час, як буде пролітати ядро,— і в ту ж мить над головою просвистіло щось страшенно неприємно, і за два кроки від нас гупнуло ядро.

— От, якби я був Наполеон або Фрідріх,— сказав у цей час Болхов, спокійно повертаючись до мене,— я неодмінно сказав би що-небудь люб'язне.

— Та ви й тепер сказали,— відповів я, насилу приховуючи тривогу, яку викликала в мені минула небезпека.

— Та що ж, що сказав: ніхто не запише.

— А я запишу.

— Та ви якщо й запишете, то в критику, як каже Міщенков,— додав він, усміхаючись.

— Тьху ти, проклятий! — сказав у цей час позад нас Антонов, з досадою плюючи набік,— мало по ногах не зачепила.

Все моє намагання здаватися спокійним і всі наші хитрі фрази здалися мені раптом страшенно дурними після цього простодушного вигуку.

VII

Ворог, справді, поставив дві гармати на тому місці, де їздили татари, і кожні двадцять чи тридцять хвилин посилав постріл у наших рубальників. Мій взвод висунули вперед на галявину й наказали відповідати йому. На узліссі показався димок, чути було постріл, свист, і ядро падало позад чи поперед нас. Снаряди ворога лягали щасливо, і втрат не було.

Артилеристи, як і завжди, поводитися чудово, жваво заряджали, коли показувався димок, старанно наводили на нього і спокійно жартували поміж себе. Піхотне прикриття в мовчазній бездіяльності лежало біля нас, чекаючи своєї черги. Лісоруби робили своє діло: сокири

стукали в лісі швидше й частіше; тільки тоді, коли чути було свист снаряда, все раптом стихало, серед мертвої тиші лунали не зовсім спокійні голоси: «Набік, хлопці!» і всі очі втуплювались в ядро, що рикошетувало по вогнищах і зрубаному гіллю.

Туман уже зовсім піднявся і, набираючи форми хмарин, поволі зникав у темноблакитній синяві неба; сонце, відкрившись, яскраво світило й кидало веселі відблиски на сталь багнетів, мідь гармат, танучу землю й блискітки інею. У повітрі почувався вранішній мороз разом з теплом весняного сонця; тисячі різних тіней і барв змішувались у сухому листі лісу, і на битій лискучій дорозі чітко видно було сліди шин та підківних шипів.

Між військами рух ставав сильніший і помітніший. З усіх боків показувалися частіше й частіше голубуваті димки пострілів. Драгуни з розмайними флюгерами пік виїхали наперед; у піхотних ротах почувалися пісні, і обоз з дровами почав ладнатися в ар'єргард. До нашого взводу під'їхав генерал і наказав готуватися до відступу. Ворог засів у кущах проти нашого лівого флангу і став дуже непокоїти нас рушничним огнем. Ліворуч з лісу продзижчала куля і вдарила в лафет, потім друга, третя... Піхотне прикриття, що лежало біля нас, з гомоном підвелось, взяло рушниці й розвернулося в щеп. Рушничні постріли посилювалися, і кулі стали літати частіше й частіше. Почався відступ і, отже, справжній бій, як це завжди буває на Кавказі.

З усього видно було, що артилеристам не подобалися кулі, як раніш ядра — піхотинцям. Антонов нахмурився. Чикін передражнявав кулі й жартував з них; але видно було, що вони йому не подобались. Про одну говорив він: «як поспішає», другу називав «бджілкою», третю, що, якимось повільно й жалісно звискуючи, пролетіла над нами, назвав «сиротою», і всі зареготали.

Рекрутк з незвички при кожній кулі згинав набік голову й витягав шию, і з цього солдатики теж сміялися. «Що, знайома, чи як, що кланяєшся?» — казали йому. І Веленчук, завжди надзвичайно байдужий до небезпеки, тепер тривожився: очевидно, його сердило те, що ми не стріляємо картечю в тому напрямку, звідки летіли кулі. Він кілька разів невдоволеним голосом по-

вторив: «Що ж він нас задарма б'є? Якби туди гармату повернути та картечю дмухнути, то затих би таки».

Справді, час було це зробити: я наказав випустити останню гранату й зарядити картечю.

— Картеч! — гукнув Антонов хвацько, в самому диму підходячи з банником до гармати, як тільки заряд було випущено.

В цей час недалеко позад себе я почув швидкий дзизкучий звук кулі, що раптом припинився сухим ударом об щось. Серце моє стиснулось. «Здається, когось із наших зачепило»,— подумав я, але разом з тим боявся оглянутись під впливом важкого передчуття. Справді, слідом за цим звуком почулося важке падіння тіла і «о-о-о-ой» — пронизливий стогін раненого. «Зачепило, братіки мої!» — ледве промовив чийсь голос. Я пізнав його. Це був Веленчук. Він лежав навznak між передком і гарматою. Сумку, яку він ніс, було відкинута набік. Лоб його був увесь заюшений, і по правому оку й носу стікала густа червона цівка. Рана його була в животі, але в ній майже не було крові; а лоба він розбив об пеньок, як падав.

Все це я розібрав значно пізніше; в першу хвилину я бачив тільки якусь неясну масу й страшенно багато, як мені здавалося, крові.

Ніхто з солдатів, що заряджали гармату, не сказав ні слова, тільки рекрутик пробурмотів щось начебто: «Бач як, до крові», і Антонов, нахмурившись, крякнув сердито; але з усього помітно було, що думка про смерть пробігла в душі кожного. Всі ще наполегливіше взялися до роботи. Гармату було заряджено в одну мить, і возій, приносячи картеч, кроків на два обминув те місце, на якому, не перестаючи стогнати, лежав поранений.

VIII

Кожний, хто бував у бою, напевне, зазнавав дивно-го, хоч і не логічного, але сильного почуття огиди до того місця, на якому було вбито чи поранено кого-небудь. Цьому почуттю помітно піддалися в першу хвилину мої солдати, коли під'їхав візок, і треба було, під-

нявши Веленчука, перенести його туди. Жданов сердито підійшов до пораненого і хоч той став кричати ще дужче, взяв під пахви й підвів його. «Чого стали? Берись!» — крикнув він, і ту ж мить пораненого оточило чоловіка з десять, навіть непотрібних, помічників. Та ледве зрушили його з місця, як Веленчук почав кричати жахливо і вириватися.

— Чого кричиш, як заєць! — сказав Антонов грубо, притримуючи його за ногу. — Гляди, кинемо.

І поранений затих справді, тільки зрідка приказуючи: «Ох, смерть моя! о-ох, братці мої!»

А коли його поклали на візок, він навіть перестав охкати, і я чув, що він щось говорив з товаришами — мабуть, прощався — тихим, але виразним голосом.

Під час бою ніхто не любить дивитися на пораненого, і я, інстинктивно поспішаючи піти далі від цього видовища, наказав швидше везти його на перев'язний пункт і відійшов до гармат; але через кілька хвилин мені сказали, що Веленчук кличе мене, і я підійшов до візка.

На дні його, вхопившись обома руками за краї, лежав поранений. Здорове, широке обличчя його за кілька секунд зовсім змінилося: він начебто схуд і постарішав на кілька років, губи його були тонкі, бліді й ступлені з видимим напруженням; поквалливий і тупий вираз його погляду змінився на якийсь ясний, спокійний блиск, і на закривавленому лобі й носі вже лежали риси смерті.

Незважаючи на те, що найменший порох завдавав йому нестерпних мук, він просив зняти з лівої ноги чересок¹ з грішми.

Дуже тяжке почуття викликав у мені вигляд його голої, білої й здорової ноги, коли з неї зняли чобіт і розв'язували черес.

— Тут три з половиною карбованці, — сказав він мені в той час, коли я брав у руки черес, — ви вже їх збережіть.

Візок був рушив, але він спинив його...

— Я поручикові Сулімовському шинель шив. Во..

¹ Черес — гаманець у формі пояска, який солдати носять звичайно під коліном.

вони мені два карбованці дали. На півтора я гудзиків купив, а півкарбованця в мене в мішку з гудзиками лежить. Віддайте.

— Добре, добре,— сказав я,— видужуй, брат!

Він не відповів мені, візок рушив, і він знов почав стогнати й охкати несамовитим, жахливим голосом. Начебто, закінчивши мирські діла, він не мав більше причин стримуватись і вважав тепер дозволенною для себе цю полегкість.

ІХ

— Ти куди? Вернись! Куди ти йдеш? — закричав я на рекрутика, який, узявши під пахву свого запасного запальника, з якоюсь паличкою в руках спокійнісінько вирушав за візком, що повіз пораненого.

Але рекрутик тільки ліниво оглянувся на мене, пробурмотів щось і пішов далі, отож я мусив послати солдатів, щоб привели його. Він зняв свою червону шапочку і, дурнувато усміхаючись, дивився на мене.

— Куди ти йшов? — спитав я.

— До табору.

— Чого?

— А як же? Веленчука ж поранили,— сказав він, знов усміхаючись.

— Та тобі ж ото що? Ти повинен тут залишатися.

Він здивовано глянув на мене, потім спокійно повернувся, надів шапку й пішов до свого місця.

Сутичка загалом була щаслива: козаки, чути було, зробили славу атаку і взяли три татарські щити; піхота запаслася дровами і втратила всього чоловік шість пораненими; в артилерії вибули із строю лише один Веленчук та двоє коней. Зате вирубали лісу версти на три і розчистили місце так, що його впізнати не можна було: замість колишнього суцільного узлісся перед нами постала величезна галявина, вкрита димучими вогнищами і кавалерією та піхотою, які просувалися до табору. Незважаючи на те, що ворог не переставав переслідувати нас артилерійським і рушничним вогнем аж

до річки з кладовищем, яку ми переходили вранці, відступ зроблено було щасливо. Вже я починав мріяти про капустак та баранячий бік з кашею, які чекали на мене в таборі, коли прийшла звістка, що генерал наказав збудувати на річці редут і залишити в ньому до завтра 3-й батальйон К. полку та взвод чотирибатарейної. Вози з дровами й пораненими, козаки, артилерія, піхота з рушницями й дровами на плечах,— усі з гомоном і піснями пройшли повз нас. На всіх обличчях видно було збудження і втіху, нав'яні минулою небезпекою і надією на відпочинок. Тільки ми з 3-м батальйоном повинні були чекати цих приемних почувань ще до завтра.

Х

Поки що ми, артилеристи, поралися біля гармат: розставляли передки, ящики, натягали конов'язь, піхота вже поставила рушниці, розклала вогнища, побудувала з гілля та з кукурудзиння курені й варила куліш.

Починало смеркати. По небу сунули синьобілуваті хмари. Туман, перейшовши у мряку, мочив землю й солдатські шинелі, обрій звужувався, і вся місцевість вкривалася похмурими тіннями. Вогкість, яку я відчував крізь чоботи, за шиєю, неугавний рух і гомін, в яких я не брав участі, липка грязюка, в якій сковзалися ноги, порожній шунок, цілоденна фізична і моральна втома,— від усього цього на мене налягла велика туга. Веленчук не виходив у мене з голови. Вся проста історія його солдатського життя весь час уявлялася мені.

Останні хвилини його були такі самі ясні й спокійні, як і все життя його. Він жив занадто чесно й просто, щоб простосерда віра його в те майбутнє, небесне життя могла похитнутися в рішучу хвилину.

— Ваша милість,— сказав мені, підійшовши, Ніколаєв,— будь ласка, ідіть до капітана, просять чай пити.

Сяк-так пробираючись між козлами й вогнищами, я слідом за Ніколаєвим пішов до Болхова, з приемністю мріючи про склянку гарячого чаю й веселу розмову, яка б розігнала мої похмурі думки. «Що, знайшов?» — почувся голос Болхова з кукурудзяного куреня, в якому світився вогник.

— Привів, ваше благородіє! — басом відповів Ніколаєв.

У курені на сухій бурці сидів Болхов, розстебнувшись і без папахи. Біля нього кипів самовар, стояв барaban із закускою. В землю був увіткнутий багнет з свічкою. «Ну, як?» — з гордістю сказав він, оглядаючи своє затишне господарство. Справді, в курені було так добре, що за чаєм я зовсім забув про вогкість, темряву і поранення Веленчука. Ми розговорились про Москву, про речі, що ніяк не стосувалися війни і Кавказу.

Після однієї з тих хвилин мовчання, які уривають іноді найжвавіші розмови, Болхов з усмішкою подивився на мене.

— А я думаю, вам дуже дивною здалася наша розмова ранком? — сказав він.

— Ні. Чого ж? Мені тільки здалося, що ви занадто одверті, а є речі, які ми всі знаємо, але яких ніколи говорити не треба.

— Чому? Ні! Якби була яка-небудь можливість проміняти це життя хоч на життя нудне й убоге, але без небезпек і служби, я б ні на хвилину не задумався.

— Чому ж ви не перейдете в Росію? — сказав я.

— Чому? — повторив він. — О! я давно вже про це думав. Я не можу тепер вернутися в Росію до того часу, поки не дістану Анни і Володимира, Анни на шию та майора, як я й гадав, їхавши сюди.

— Навіщо ж, коли ви почуваете себе нездатним, як ви кажете, до тутешньої служби?

— Але ж я ще більше відчуваю себе нездатним до того, щоб вернутися в Росію тим, чим я поїхав. Це теж одне з повір'їв, існуючих в Росії — його ствердили Пасек, Слепцов та інші: мовляв, треба тільки приїхати на Кавказ, і вас засиплють нагородами. І від вас всі сподіваються і вимагають цього; а я ось два роки тут, в двох експедиціях був і нічого не дістав. Але все ж у мене стільки самолюбства, що я не поїду звідси нізащо до того часу, поки не буду майором з Володимиром і Анною на шиї. Я вже втягся так, що мене всього корчить, коли Гнилокишкіну дадуть нагороду, а мені — ні. І потім, як я покажуся на очі в Росії своєму старості, купцеві Котельникову, якому я хліб продаю, тітоньці

московській і всім тим панам після двох років на Кавказі без будь-якої нагороди? Правда, що я цих добродіїв знати не хочу і, певне, вони так само дуже мало про мене турбуються; але така вже вдача в людини, що я їх знати не хочу, а через них марную кращі роки, все щастя життя, всю майбутність свою змарную.

XI

У цей час почувся знадвору голос батальйонного командира: «З ким це ви, Миколо Федоровичу?»

Болхов назвав мене, і слідом після того в курінь влізло троє офіцерів: майор Кірсанов, ад'ютант його батальйону і ротний командир Тросенко.

Кірсанов був невисокий, огрядний чоловік, з чорними вусиками, рум'яними щоками й масними очищами. Ці очищі були найприкметнішою рисою в його фізіономії. Коли він сміявся, то від них залишалися тільки дві вогкі зірочки, і зірочки ці разом з натягненими губами й витягнутою шиєю набирали часом предивного виразу безтямності. Кірсанов у полку поводився й тримався краще, ніж хто інший: підлеглі не лаяли, а начальники поважали його, хоч загальна думка про нього була, що він — людина невеликого розуму. Він знав службу, був справний і ретельний, завжди був при грошах, мав коляску й кухаря і дуже натурально умів прикидатися гордим.

— Про що це балакаєте, Миколо Федоровичу? — сказав він, входячи.

— Та ось про приемності тутешньої служби.

Проте в цей час Кірсанов помітив мене, юнкера, і тому, щоб дати відчутти мені своє значення, начебто не слухаючи відповіді Болхова і дивлячись на барабан, спитав:

— Що, втомилися, Миколо Федоровичу?

— Ні, ми ж... — почав був Болхов.

Але знову, мабуть, гідність батальйонного командира вимагала перебити й задати нове питання:

— А славний бій був сьогодні?

Батальйонний ад'ютант був молодий прапорщик, недавно підвищений з юнкерів, скромний і тихий хлопчина

з соромливим і добродушно-приємним обличчям. Я бачив його раніше в Болхова. Юнак часто приходив до нього, вітався, сідав у куточок і по кілька годин мовчав, робив цигарки, курив їх, потім уставав, розкланювався й виходив. Це був тип бідного російського дворянського сина, який обрав військову кар'єру, як єдину можливу з своєю освітою, і над усе в світі ставив своє офіцерське звання, — тип простодушний і милий, незважаючи на смішні невід'ємні речі: кисет, халат, гітару й щіточку для вусів, з якими ми звикли уявляти собі його. В полку розказували про нього, ніби він хвастався тим, що він із своїм денщиком справедливий, але суворий, ніби він казав: «Я рідко караю; але вже коли мене доведуть до цього, тоді біда», і що, коли п'яний денщик обікрав його зовсім і став навіть лаяти свого пана, то він привів його на гауптвахту, звелів приготувати все для покарання, але, як побачив готування, то так зніяковів, що міг тільки говорити: «Ну, от бачиш... адже я можу...» і, зовсім розгубившись, утік додому і з того часу боявся дивитись у вічі своєму Чернову. Товариші не давали йому спокою, дражнили його цим, і я кілька разів чув, як простодушний хлопчина одмагався і, червоніючи до вух, запевняв, що це неправда, а зовсім навпаки.

Третя особа, капітан Тросенко, був старий кавказець в повному значенні цього слова, тобто людина, що для неї рота, якою він командував, стала родиною, фортеця, де був штаб, — батьківщиною, а співаки — єдиною утіхою життя; все, що не було Кавказ, він зневажав і майже не вірив в його існування, а все, що було Кавказ, поділялося на дві половини: нашу і не нашу; першу він любив, другу ненавидів всіма силами своєї душі, і головне — він був людиною загартованої, спокійної хоробрості, незвичайної доброти до своїх товаришів і підлеглих та одчайдушної безпосередності й навіть зухвальства з чомусь ненависними для нього ад'ютантами та бонжурами. Входячи в курінь, він мало не пробив головою покрівлі, потім раптом опустився й сів на землю.

— Ну, що? — сказав він і, раптом помітивши моє, незнайоме для нього, обличчя, спинився, вп'явся в мене мутним, пильним поглядом.

— То про що це ви розмовляли? — спитав майор, виймаючи годинника й дивлячись на нього, хоч, я цілком певен, йому зовсім не треба було робити цього.

— Та ось питав мене, навіщо я служу тут.

— Звичайно, Микола Федорович хоче тут відзначитись і тоді додому.

— Ну, а ви скажіть, Абраме Іллічу, навіщо ви служите на Кавказі?

— Я тому, знаєте, що, по-перше, ми всі повинні з свого обов'язку служити. Що? — додав він, хоч усі мовчали.— Вчора я одержав листа з Росії, Миколо Федоровичу,— говорив він далі, видимо бажаючи змінити розмову,— мені пишуть, що... такі питання чудні задають.

— Які ж питання? — спитав Болхов.

Він засміявся.

— Справді, чудні питання... Мені пишуть, чи можуть бути ревності без кохання... Що? — спитав він, оглядаючись на всіх нас.

— Он як! — сказав, усміхаючись, Болхов.

— Так, знаєте, в Росії добре,— провадив він далі, начебто фрази його дуже природно впливали одна з одної.— Коли я в п'ятдесят другому році був у Тамбові, то мене приймали скрізь, мов флігель-ад'ютанта якого-небудь. Чи повірите, на балу в губернатора, коли я увійшов, то, знаєте... дуже добре приймали. Сама губернаторша, знаєте, зі мною розмовляла й питала про Кавказ, і все так... що я не знав... Мою золоту шаблю розглядають, мов рідкощі які-небудь, питають: за що шаблю дістав, за що — Анну, за що — Володимира, і я їм так розказував... Що? Оцим Кавказ і добрий, Миколо Федоровичу! — казав він далі, не чекаючи відповіді.— Там дивляться на нашого брата, кавказця, дуже добре. Юнак, знаєте, штаб-офіцер з Анною й Володимиром — це багато значить у Росії... Що?

— Ви похвастались-таки, я думаю, Абраме Іллічу? — сказав Болхов.

— Хи-хи! — засміявся він своїм дурним сміхом.— Знаєте, це потрібно. Та й попоїв я славно ці два місяці!

— А що, добре там, в Росії? — сказав Тросенко, питаючи про Росію, наче про якийсь Китай чи Японію.

— Авжеж, а скільки ми там шампанського випили за два місяці, то це страх!

— Та що ви! Ви, мабуть, лимонад пили. От я, то вже б луснув там, хай би знали, як кавказці п'ють. Недарма б слава пройшла. Я б показав, як п'ють... Га, Болхов? — додав він.

— Та ти ж, дядю, вже понад десять років на Кавказі,— сказав Болхов,— а пам'ятаєш, що Єрмолов сказав; а Абрам Ілліч тільки шість...

— Яких десять! незабаром шістнадцять.

— Звели ж, Болхов, шолфею дати. Воغو, бррр!.. Га? — додав він, усміхаючись, — вип'ємо, майоре!

Але майор був невдоволений і з першого звернення до нього старого капітана, а тепер видимо зіщулився й шукав захисту у власній величі. Він заспівав щось і знов подивився на годинника.

— Ось я, то вже ніколи туди не поїду,— говорив Тросенко, не звертаючи уваги на насупленого майора,— я й ходити й говорити по-російськи одвик. Скажуть: що за диво таке приїхало? Сказано, Азія! Так, Миколо Федоровичу? Та й що мені в Росії! Однаково, тут коли-небудь підстрелять. Спитають: де Тросенко? Підстрелили. Що ви тоді з восьмою ротою зробите... га? — додав він, звертаючись усе до майора.

— Послати вартового по батальйону! — крикнув Кірсанов, не відповідаючи капітанові, хоч, я знову певен був, йому не треба було давати ніяких наказів.

— А ви, я думаю, тепер раді, юначе, що на подвійній платні? — сказав майор після кількох хвилин мовчання до батальйонного ад'ютанта.

— Звісно, дуже.

— Я вважаю, що наша платня тепер дуже велика, Миколо Федоровичу,— говорив він,— юнакові можна жити дуже пристойно й навіть дозволити собі розкіш маленьку.

— Ні, справді, Абраме Іллічу,— несміливо сказав ад'ютант,— хоч вона й подвійна, а тільки що так... адже коня треба мати...

— Що ви мені кажете, юначе! Я сам прапорщиком був і знаю. Повірте, з порядком жити дуже можна. Та

от вам, полічіть,— додав він, загинаючи мізинець лівої руки.

— Усе наперед платню забираємо — от вам і лічба,— сказав Тросенко, випиваючи чарку горілки.

— Ну, та на це що ж ви хочете... Що?

У цей час в отвір куреня всунулася біла голова із сплюснутим носом, і різкий голос з німецькою вимовою сказав:

— Ви тут, Абраме Іллічу? а черговий шукає вас.

— Заходьте, Крафт! — сказав Болхов.

Довга постать у сюртуку генерального штабу пролізла в двері і з особливим азартом почала потискати всім руки.

— А, любий капітане! і ви тут? — сказав він, звертаючись до Тросенка.

Новий гість, незважаючи на темряву, проліз до нього, і на превелике, як мені здалося, здивування і невдоволення капітана, поцілував його в губи.

«Це німець, який хоче бути хорошим товаришем»,— подумав я.

XII

Здогад мій ту ж мить potwierдився. Капітан Крафт попросив горілки, страшенно крякнув і закинув голову, випиваючи чарку.

— Що, панове, попоїздили ми сьогодні по рівнинах Чечні...— почав був він, але, побачивши чергового офіцера, ту ж мить замовк, даючи змогу майорові наказувати.

— Що, ви обійшли цеп?

— Обійшов.

— А секрети вислано?

— Вислано!

— То ви передайте наказ ротним командирам, щоб були якомога обережніші.

— Слухаю.

Майор примружив очі й глибокодумно замислився.

— Та скажіть, що люди можуть тепер варити кашу.

— Вони вже варять.

— Добре. Можете йти.

— Ну, то от ми лічили, що потрібне офіцерові,— провадив далі майор, з поблажливою усмішкою звертаючись до нас.— Давайте лічити.

— Потрібні вам один мундир і штани... так?

— Так.

— Це, скажімо, п'ятдесят карбованців на два роки, отже, на рік двадцять п'ять карбованців на одягу; далі на їжу, на кожний день по два абази... так?

— Так... це навіть багато.

— Ну, та хай. Ну, на коня з сідлом для ремонту тридцять карбованців — от і все. Виходить всього 25 і 120 та 30 = 175. Все ж вам залишається на розкіш, на чай і на цукор, на тютюн — карбованців з двадцять. От бачите?.. Правда, Миколо Федоровичу?

— Ні, дозвольте, Абраме Іллічу! — несміливо сказав ад'ютант, — нічого на чай та цукор не залишиться. Ви берете одну пару на два роки, а тут у походах панталон не настачиш; а чоботи? Я ж майже щомісяця пару стопчу. Далі білизна, сорочки, рушники, онучки; адже все це треба купити. А як підрахуєш, нічого не залишиться. Це, їй-богу, Абраме Іллічу!

— Так, онучки чудесно носити, — сказав раптом Крафт після хвилини мовчання, з особливою любов'ю вимовляючи слово «онучки», — знаєте, просто, по-руському!

— Я вам скажу, — зауважив Тросенко, — хоч як лічи, все виходить, що нашому братові зуби на полицю класти доводиться, а на ділі виходить, що всі живемо і чай п'ємо, і тютюн куримо, і горілку п'ємо. Послужиш, як я, — додав він, звертаючись до прапорщика, — теж навчишся жити. Адже, знаєте, панове, як він з денщиком поводитьсь?

І Тросенко, помираючи зо сміху, розповів нам всю історію прапорщика з його денщиком, хоч ми всі її тисячу разів чули.

— Та ти чого, брат, на троянду скидаєшся? — провадив він далі, звертаючись до прапорщика, який червонів, пітнів й усміхався, аж жалко було дивитись на нього. — Нічого, брат, і я такий самий був, як ти, а тепер, бачиш, молодцем став. Пустинно сюди якого молодчика з Росії, — бачили ми їх, — то в нього тут і

спазми, і ревматизми якісь почались би; а я ось сів тут — мені тут і дім, і постіль, і все. Бачиш...

При цьому він випив ще чарку горілки.

— Га? — додав він, пильно дивлячись у вічі Крафту.

— Оце я поважаю! оце справді старий кавказець! Дозвольте вашу руку.

І Крафт розштовхав усіх нас, продерся до Тросенка і, схопивши його руку, потрусив її з особливим почуттям.

— Так, ми можемо сказати, що зазнали тут усього, — провадив далі він, — в сорок п'ятому році... адже ви зволіли бути там, капітане. Пам'ятаєте ніч з дванадцятого на тринадцяте, коли по коліна у грязюці ночували, а другого дня пішли на засіки? Я тоді був при головнокомандуючому, і ми п'ятнадцять засік узяли за один день. Пам'ятаєте, капітане?

Тросенко кивнув головою на знак згоди і, випнувши вперед нижню губу, зажмурився.

— Чуєте... — почав Крафт надзвичайно жваво, роблячи руками недоречні жести і звертаючись до майора.

Але майор, мабуть, не раз чувши вже цю розповідь, раптом зробив такі мутні, тупі очі, дивлячись на свого співрозмовника, що Крафт одвернувся від нього й звернувся до мене та Болхова, по черзі дивлячись то на того, то на другого. А на Тросенка він ні разу не глянув, поки розповідав.

— Так от, слухайте, як вийшли ми ранком, голвнокомандуючий і каже мені: «Крафт! візьми ці засіки». Знаєте, наша військова служба без міркувань — руку до козирка. «Слухаю, ваше сіятельство!» і пішов. Тільки як ми підійшли до першої засіки, я обернувся й кажу солдатам: «Хлопці! не боятися! Очі в руки! Хто відстане, своєю рукою зарубаю». З російським солдатом, знаєте, треба просто. Тільки раптом граната... я дивлюсь, один солдат, другий солдат, третій солдат, потім кулі... взжі! взжі! взжі!.. Я кажу: «Вперед, хлопці, за мною!» Тільки ми підійшли, знаєте, дивимось, я бачу тут, як це... знаєте... як це зветься? — і оповідач замавав руками, шукаючи слова.

— Круча, — підказав Болхов.

— Ні... Ах, як це? Боже мій! ну, як це?.. круча,— сказав він швиденько.— Тільки рушниці на руку... ура! та-ра-та-та-та! Ворога ні душі. Знаєте, всі здивувались. Тільки добре: йдемо ми далі — друга засіка. Це зовсім інша річ. У нас уже серце закипіло, знаєте. Тільки підійшли ми, дивимось, я бачу, друга засіка — не можна йти. Тут... як це, ну, як зветься така... Ах! Як це...

— Знов круча? — підказав я.

— Зовсім ні! — казав далі він з серцем,— не круча, а... ну, от, як це зветься,— і він зробив рукою якийсь безглуздий жест.— Ах, боже мій! Як це...

Він видимо так мучився, що мимоволі хотілось підказати йому.

— Річка, може? — сказав Болхов.

— Ні, просто круча. Тільки ми туди, тут, чи повірите, такий вогонь — пекло...

В цей час за куренем хтось спитав про мене. Це був Максимов. А що після прослухання різноманітної історії двох засік мені залишилося ще тринадцять, я радий був вхопитися за цей привід, щоб піти до свого взводу. Тросенко вийшов разом зі мною. «Все бреше,— сказав він мені, коли ми на кілька кроків відійшли від куреня,— його й не було зовсім на засіках», і Тросенко так добродушно зареготав, що й мені смішно стало.

XIII

Була вже темна ніч, і тільки вогнища тьмяно освілювали табір, коли я, закінчивши прибирання, підійшов до своїх солдатів. Великий пеньок, тліючи, лежав на жару. Навколо нього сиділо тільки троє: Антонов, що повертав на вогні казанок, в якому варився *рябка*¹, Жданов, що хворостинкою замислено розгрібав попіл, і Чикін із своєю завжди нерозкуреною люлечкою. Інші вже полягали відпочивати — хто під ящиками, хто в сіні, хто біля вогнищ. При слабенькому світлі жару я впізнав знайомі мені спини, ноги, голови; серед останніх був і рекрутик, який, присунувшись до самого огню,

¹ Солдатська їжа — мочені сухарі з салом.

здавалося, спав уже. Антонов дав мені місце. Я сів біля нього й закурив цигарку. Запах туману й диму від вогких дров, розходячись у всьому повітрі, їв очі, і та ж сама вогка мряка сялася з похмурого неба.

Біля нас чути було розмірене хропіння, тріск ломачок у вогні, легкий гомін і зрідка брязкання рушниць піхоти. Скрізь навколо палали вогнища, освітлюючи в невеликому колі круг себе чорні тіні солдатів. Біля найближчих вогнищ я розрізняв на освітлених місцях постаті голих солдатів, які над самим полум'ям махали своїми сорочками. Ще багато людей не спало, рухалось і гомоніло на просторі п'ятнадцяти квадратних сажнів; але похмура, глуха ніч надавала свого особливого таємничого тону всьому цьому рухові, начебто кожен почував цю похмуру тишу й боявся порушити її спокійну гармонію. Коли я заговорив, я відчув, що мій голос звучить інакше. На обличчях усіх солдатів, які сиділи біля вогню, я читав такий самий настрій. Я думав, що перед моїм приходом вони розмовляли про пораненого товариша; але ж ні. Чикін розповідав, як він приймав речі в Тіфлісі та про тамтешніх школярів.

Я завжди і скрізь, особливо на Кавказі, помічав особливий такт у нашого солдата під час небезпеки замовчувати й обминати ті речі, які могли б погано впливати на дух товаришів. Дух російського солдата не ґрунтується так, як хоробрість південних народів,— на ентузіазмі, що швидко спалахує й холоде: його так само трудно розпалити; як і примусити занепасти духом. Йому не потрібні ефекти, промови, войовничі крики, пісні й барабани; йому потрібні, навпаки, спокій, лад і відсутність будь-якої нещирості. В російському, справжньому російському солдатові ніколи не помітите хвастовитості, хвацькості, бажання задурманитися, розпалитись під час небезпеки; навпаки, скромність, простота і здатність бачити в небезпеці зовсім інше, ніж небезпеку, становлять відмінні риси його вдачі. Я бачив солдата, пораненого в ногу, який у першу хвилину шкодував тільки за пробитим новим кожушком; їздового, що вилазив з-під убитого під ним коня й розстебував попругу, щоб зняти сідло. Хто не пам'ятає випадку при облозі Гергебіля, коли в лабораторії загорі-

лась трубка начиненої бомби, і фейерверкер двом солдатам звелів узяти бомбу й бігти кинути її з кручі, і як солдати не кинули її в найближчому місці біля полковникового намету, що стояв над кручею, а понесли далі, щоб не розбудити панів, які спочивали в наметі, і обидва були розірвані на шматки. Пам'ятаю я ще, то було 1852 року, один з молодих солдатів до чогось сказав під час сутички, що вже, здається, взводіві не вийти звідси, і як увесь взвод із злобою накинувся на нього за такі дурні слова, яких вони й повторювати не хотіли. Ось тепер, коли в кожного в душі повинна була бути думка про Веленчука, і коли кожної секунди татари, підкравшись, могли дати по нас залп, всі слухали жваву розповідь Чикіна; і ніхто не згадував ні про сьогоднішню сутичку, ні про майбутню небезпеку, ні про пораненого, начебто це було бог знає як давно або зовсім ніколи не було. Але мені здалося тільки, що обличчя їх були трохи похмуріші, ніж звичайно; вони не дуже уважно слухали розповідь Чикіна, і навіть Чикін почував, що його не слухають, але говорив уже так собі.

До вогнища підійшов Максимов і сів біля мене. Чикін дав йому місце, замовк і знов почав смоктати свою люлечку.

— Піхотні до табору по горілку посилали,— сказав Максимов після досить довгого мовчання,— оце вернулись.— Він плюнув у вогонь.— Унтер-офіцер казав, нашого бачили.

— Що, живий ще? — спитав Антонов, повертаючи казанок.

— Ні, помер.

Рекрутик раптом підвів над вогнем свою маленьку голову в червоній шапочці, з хвилину пильно подивився на Максимова й на мене, потім швидко опустив її і закутався шинеллю.

— Бач, смерть ото недарма до нього ранком приходила, як я будив його в парку,— сказав Антонов.

— Пусте! — сказав Жданов, повертаючи тліючий пеньок. І всі замовкли.

Серед загальної тиші позад нас почувся постріл у таборі. Барабанщики в нас підхопили його й заграли

збрю. Коли затихла остання дроб, Жданов перший устав і зняв шапку. Ми всі зробили так само.

Серед глибокої тиші ночі залунав гармонійний хор мужніх голосів.

«Отче наш, іже есі на небесех! да святиться ім'я твоє; да приїде царство твоє; да буде воля твоя, яко на небесі і на землі; хлеб наш насущний даждь нам днесь; і оставі нам долгі наша якоже і ми оставляєм должником нашим; і не введі нас во іскушеніє, но избаві нас от лукавого».

— Так ото в нас в сорок п'ятому році солдатика одного в це місце контузило,— сказав Антонов, коли ми наділи шапки і сіли знов біля вогню,— то ми його два дні на гарматі возили... пам'ятаєш Шевченка, Жданов?.. та так і залишили там під деревом.

У цей час піхотний солдат, з величезними бакенбардами й вусами, з рушницею й сумкою, підійшов до нашого вогнища.

— Дозвольте, землячки, вогнику, закурити люлечку,— сказав він.

— Що ж, закурюйте: вогню досить,— мовив Чикін.

— Це, мабуть, про Даргі, земляче, розкажете? — звернувся піхотний до Антонова.

— Про сорок п'ятий рік, про Даргі,— відповів Антонов.

Піхотний похитав головою, зажмурився й присів біля нас навпочіпки.

— Та вже було там усякого,— сказав він.

— Чому ж покинули? — спитав я Антонова.

— Животом дуже мучився. Як стоїмо, бувало, нічого, а як рушимо, то криком кричить. Богом просив, щоб залишили, та все жалко було. Ну, а як він став нам дуже дошкуляти, трьох людей у нас убив при гарматі, офіцера вбив, та й від батареї своєї відбились ми якось,— біда зовсім, не думали гармату вивезти. Грязюка ж була.

— А найгірше, що під Індійською горою грязько було,— сказав якийсь солдат.

— Еге, ось там йому ще гірше стало. Подумали ми з Анощенком,— старий фірверкин був,— що ж справді, живому йому не бути, а богом просить — залишимо,

мовляв, його тут. Так і вирішили. Дерево росло там гіллясте таке. Взяли ми сухарців мочених йому поклали,— у Жданова були,— притулили його до дерева до цього, наділи на нього сорочку чисту, попрощались як слід, та так і залишили.

— І добрий солдат був?

— Нічого солдат був,— мовив Жданов.

— І що з ним сталось, бог його знає,— провадив далі Антонов.— Багато там усякого нашого брата лишилось.

— В Даргах отих? — сказав піхотний, встаючи й роздбовуючи люльку та знову зажмурившись і похитуючи головою.— Було вже там усього.

І він одійшов від нас.

— А що, багато ще в нас у батареї солдатів, які в Дарго були? — спитав я.

— Та що? Ось Жданов, я, Пацан, що у відпустці тепер, та ще чоловіка з шість є. Більше не буде.

— А що, Пацан наш загуляв у відпустці? — сказав Чикін, спускаючи ноги й укладаючись головою на колоду.— Мабуть, рік скоро, як його нема.

— А що, ти ходив у річний? — спитав я Жданова.

— Ні, не ходив,— відповів він неохоче.

— Та добре йти,— сказав Антонов,— коли дім багатий, або коли сам здужаєш працювати, то й іти приємно, і тобі дома раді будуть.

— А то чого йти, коли ще два брати є! — говорив далі Жданов,— самим аби прогодуватись, а не нашого брата солдата годувати. Підмога погана, як уже двадцять п'ять років прослужив. Та чи й живі, хто його знає.

— А хіба ти не писав? — спитав я.

— Чому не писав! Два листи послав, та все відповіді не присилають. Або померли, або так не посилають, що, значить, самі в злиднях живуть, то де вже тут!

— А давно ти писав?

— Як прийшов з Даргів, писав останнього листа.

— Та ти «березоньку» заспівав би,— сказав Жданов Антонову, який у цей час, спершись ліктями на коліна, мугикав якусь пісню.

Антонов заспівав «березоньку».

— Це найулюбленіша пісня дядечка Жданова,— сказав мені пошепки Чикін, смикнувши мене за шинель,— як часом заспіває її Пилип Антонович, то він аж плаче.

Жданов сидів спершу зовсім нерухомо, з очима, спрямованими на жар у вогнищі, і обличчя його, освітлене червонуватим світлом, здавалося надзвичайно похмурим; потім вилиці його під вухами стали воружитись дедалі швидше, і нарешті він устав і, розіславши шинель, ліг у тіні позад вогнища. Чи він перевертався й крєктав, вмощуючись спати, чи, може, смерть Веленчука і ця сумна негода так настроїли мене, але мені справді здалося, що він плаче.

Низ пенька, що вже взявся жаром, зрідка спалахкуючи, освітлював постать Антонова, з його сивими вусами, червоною пікою і орденами на накинутій шинелі, чиї-небудь чоботи, голову чи спину. Згори сіялась та сама сумна мряка, в повітрі чути було все той самий запах вільгості і диму, навколо видно було ті самі ясні цятки загасаючих вогнищ і чути було серед загальної тиші звуки тужливої пісні Антонова; а коли вона замовкала на мить, звуки млявого нічного руху табору — хропіння, брязкання рушниць вартових і тихого гомону — вторували їй.

— Друга зміна! Микитюк і Жданов! — крикнув Максимов.

Антонов перестав співати, Жданов устав, зітхнув, переступив через колоду і подався до гармат.

15 червня 1855 р.

ІЗ КАВКАЗЬКИХ СПОГАДІВ

РОЗЖАЛУВАНИЙ

Наш похід наближався до кінця. Майже всі справи ми завершили, просіку дорубали і день у день чекали наказу із штабу про повернення у фортецю. Наш дивізіон батареїних гармат стояв на схилі крутого гірського хребта, який закінчувався бистрою гірською річкою Мечиком, і повинен був обстрілювати рівнину, що розіслалася попереду. На цій мальовничій рівнині, поза пострілом, зрідка, особливо надвечір, де-не-де з'являлися неворожі групи кінних горців, які виїжджали з цікавості поглянути на російський табір. Вечір був ясний, тихий і прохолодний, як звичайно грудневі вечори на Кавказі, сонце ховалося за стрімким відрогом гір зліва і кидало рожеві промені на намети, розкидані по горі, на рухливі групи солдатів і на наші дві гармати, що важко, нібито витягнувши шиї, нерухомо стояли кроків за два від нас на земляній батареї. Піхотний пікет, розташований на бугрі ліворуч, чітко вирізнявся в прозорому світлі заходу, з своїми козлами рушниць, постаттю вартового, групою солдатів і димом розкладеного вогнища. Праворуч і ліворуч, посеред гори, на чорній утоптаній землі білили намети, а за наметами чорніли голі стовбури чинарного лісу, в якому безупинно цюкали сокирами, потріскували вогнища і з гуркотом падали підрубані дерева. Голубуватий дим стовпом здіймався звідусіль у яносине морозяне небо. Мимо наметів і низиною біля струмка поверталися козаки, драгуни

і артилеристи, які їздили на водопій, і чути було тупіт і пирхання їхніх коней. Починало підморожувати, всі звуки було чути особливо виразно, і далеко попереду на рівнині було все видно в чистому, прозорому повітрі. Групки противника, вже не викликаючи цікавості солдатів, тихо роз'їжджали по ясножовтій стерні кукурудзищ, подекуди з-за дерев видно було високі стовпи кладовищ і димучі аули.

Наш намет стояв недалеко від гармат, на сухому і високому місці, з якого відкривався широкий краєвид. Біля намету, коло самої батареї, на розчищеному майданчику ми влаштували гру в скраклі або свинку. Прислужливі солдатика відразу ж приладнали для нас плетені лавочки і столик. Всі ці вигоди приваблювали наших товаришів, і артилерійські офіцери та кілька піхотних любили вечорами збиратися в нашій батареї і називали це місце клубом.

Вечір був чудовий, зібралися кращі гравці, і ми грали в скраклі. Я, прапорщик Д. і поручик О. програли підряд дві партії і на загальну втіху і під сміх глядачів — офіцерів, солдатів та денщиків, які дивилися на нас з своїх наметів,— провезли двічі на своїх спинах партію, що виграла, від одного кону до другого. Особливо кумедним було становище здорового, товстого штабс-капітана Ш., який із звисаючими до землі ногами, задихавшись і добродушно посміхаючись, проїхав на маленькому і миршавому поручикові О. Але ставало вже пізно, денщики винесли нам, на всіх шістьох три склянки чаю без блюдечок, і ми, закінчивши гру, підійшли до плетених лавочок. Біля них стояв незнайомий нам невеличкий чоловік з кривими ногами, в некритому козушку і в папасі з довгою висячою білою вовною. Як тільки ми підійшли близько до нього, він нерішуче кілька разів зняв і надів шапку і кілька разів начебто збирався підійти до нас і не наслідуювався. Але вирішивши, мабуть, що далі вже не можна залишатися непоміченим, незнайомий зняв шапку і, обходячи нас кругом, підійшов до штабс-капітана Ш.

— А, Гуськантині! Ну що, голубе? — сказав йому Ш., добродушно посміхаючись ще під впливом своєї їзди.

Гуськантині, як його назвав Ш., одразу ж надів шапку і удав, ніби засуває руки в кишені кожушка, але з того боку, яким він стояв до мене, кишені на кожушку не було, і маленька червона рука його незграбно повисла. Я хотів дізнатися, хто такий був цей чоловік (юнкер чи розжалуваний), і я, не помічаючи того, що мій погляд (тобто погляд незнайомого офіцера) бентежив його, вдивлявся пильно в його одяг і зовнішність. Йому було років з тридцять. Його маленькі сірі, круглі счі якомсь заспано і водночас неспокійно визирали з-під брудного білого курпею папахи, що звисав над обличчям. Товстий, неправильний ніс посеред запалих щік підкреслював хоровиту, неприродну худину. Губи, дуже мало прикриті рідкими, м'якими, білястими вусами, безперестану неспокійно ворушились, ніби намагалися набрати то того, то іншого виразу. Але всі ці вирази були якісь недовершені; на обличчі його весь час лишався і переважав вираз переляку і квапливості. Худа, жилава шия його була пов'язана вовняним зеленим шарфом, якого не видно було з-під кожушка. Кожушок був затертий, короткий, з нашитю собакою на комірі і на фальшивих кишенях. Панталони були картаті, попелястого кольору, і чоботи з короткими непочорненими солдатськими халявами.

— Будь ласка, не турбуйтеся,— сказав я йому, коли він знову, несміливо глянувши на мене, зняв був шапку.

Він вклонився мені з вдячністю, надів шапку і, виїнявши з кишені брудний ситцьовий кисет на шнурочках, почав скручувати цигарку.

Я сам недавно був юнкером, старим юнкером, нездатним уже бути добродушно-послужливим молодшим товаришем, і юнкером без достатку, тим-то, добре знаючи весь моральний тягар такого становища для немолодого і самолюбного чоловіка, я співчував усім людям, які були в такому становищі, і намагався з'ясувати собі їхній характер і міру та напрям розумових здібностей, для того щоб по цьому визначити міру їх моральних страждань. Цей юнкер чи розжалуваний, своїм неспокійним поглядом і тими навмисними безперестанними змінами в обличчі, які я помітив у ньому, здавався мені

людиною тямущою і вкрай самолюбною, а тому вкрай жалюгідною.

Штабс-капітан Ш. запропонував нам зіграти ще партію в скраклі, з тим щоб партія, яка програє, крім перевозу, заплатила за кілька пляшок червоного вина, рому, за цукор, корицю і гвоздику для глінтвейну, який цієї холодної зими був у великій моді в нашому загоні. Гуськантіні, як його знову назвав Ш., теж запросили в компанію, але перш ніж починати гру, він, видно борючись між втіхою, яку давало йому це запрошення, і якимсь острахом, одвів убік штабс-капітана Ш. і став йому щось нашіптувати. Добродушний штабс-капітан ударив його своєю пухлою, великою долонею в живіт і голосно відповів: «Нічого, голубе, я вам повірю».

Коли гра закінчилась, і та партія, в якій був незнайомий нижній чин, виграла, і йому припало їхати верхи на одному з наших офіцерів, прапорщиківі Д.,— прапорщик почервонів, одійшов до диванчиків і запропонував нижньому чинові викуп — цигарки. Поки замовили глінтвейн і чути було, як у денщицькому наметі метушливо господарює Микита, який посилав вістового по корицю і гвоздику, і спина його то в одному, то в другому місці натягувала бруднуваті поли намету, ми всі семеро посідали біля лавочок, і, поперемінно попиваючи чай із трьох склянок і поглядаючи на рівнину, яку вже оповивали сутінки, говорили і сміялися, пригадуючи різні моменти гри. Незнайомий чоловік у козушку не брав участі в розмові, вперто відмовлявся від чаю, який я декілька разів пропонував йому, і, сидючи на землі потатарськи, одну по одній скручував з дрібного тютюну цигарки і викурював їх, очевидно, не тому, що це давало йому втіху, а для того, щоб удати з себе людину, чимсь заклопотану. Коли заговорили про те, що назавтра чекають відступу і, можливо, бою, він підвівся на коліна і, звертаючись тільки до штабс-капітана Ш., сказав, що він допіру був удома в ад'ютанта і сам писав наказ про завтрашній виступ. В той час, коли він говорив, ми всі мовчали, і хоч він, видно, ніяковів, змусили його повторити цю дуже цікаву для нас звістку. Він повторив сказане, додавши, проте, що він був і сидів

у ад'ютанта, з яким він живе разом, в той час як принесли розпорядження.

— Глядіть, коли ви не брешете, то мені треба йти в свою роту і дати деякі розпорядження на завтрашній день,— сказав штабс-капітан Ш.

— Ні... чого ж?.. як же можна, я напевно...— заговорив нижній чин, але раптом замовк і, очевидно, вирішивши образитись, ненатурально насупив брови і, шепочучи собі щось під ніс, знову почав скручувати цигарку. Та висипаного дрібного тютюну вже було обмаль в його ситцьовому кисеті, і він попросив Ш. угостити його цигаркою. Ми досить довго не припиняли своєї одноманітної військової балаканини, яку знає кожний, хто бував у походах, нарікали одними й тими ж словами на нудоту й зтяжність походу, в один і той же спосіб говорили про начальство, так само, як багато разів перед тим, хвалили одного товариша, жаліли іншого, дивувались, як багато виграв той, як багато програв інший, і т. д., і т. д.

— Ось, голубе, ад'ютант наш ото прогорів, таки справді прогорів,— сказав штабс-капітан Ш.,— в штабі коли був, вигравав завжди, з ким бувало не сяде, то загребе, а тепер уже другий місяць підряд програє. Не пощастило йому в цьому поході. Я думаю, монет із тисячу розтринькав та ще речей на всі п'ятсот пустив на вітер: килим, що в Мухіна виграв, пістолети нікітинські, годинник золотий, від Сади, що йому Воронцов подарував, усе ляснуло.

— Так йому й треба,— сказав поручик О.,— а то вже він дуже всіх обдурював: з ним грати не можна було.

— Всіх обдурював, а тепер сам у трубу вилетів,— і штабс-капітан Ш. добродушно розсміявся.— Ось Гуськов у нього живе — він і його мало не програв, далєбі. Правду кажу?— звернувся він до Гуськова.

Гуськов засміявся. В нього був жалюгідний, хоропитий сміх, який зовсім змінював вираз його обличчя. При цій зміні мені здалося, що я раніше знав і бачив цього чоловіка, до того ж і справжнє прізвище його, Гуськов, було мені знайоме, але як і коли я знав і бачив його — я зовсім не міг пригадати.

— Так,— сказав Гуськов, що весь час піднімав руки до вусів і, не доторкнувшись до них, опускав знову.— Павлові Дмитровичу дуже в цьому поході не пощастило, така *veine de malheur*¹,— додав він старанно, але чисто вимовляючи по-французьки, причому мені знову здалося, що я вже бачив, і навіть часто бачив, його десь.— Я добре знаю Павла Дмитровича, він мені у всьому довіряв,— провадив він далі,— ми з ним давні знайомі, можна сказати, що він мене любить,— додав він, мабуть, злякавшись надто сміливого твердження, що він давній знайомий ад'ютанта.— Павло Дмитрович прекрасно грає, але тепер аж дивно, що з ним сталося, він якийсь сам не свій; *la chance a tourné*²,— додав він, звертаючись переважно до мене.

Ми спочатку з поблажливою увагою слухали Гуськова, але як тільки він додав ще й цю французьку фразу, ми всі мимоволі одвернулися від нього.

— Я з ним тисячу разів грав, адже погодьтесь, що це дивно,— сказав поручик О. з особливим натиском на цьому слові,— надзвичайно дивно: я ні разу в нього не виграв ні копійки. Чому ж я в інших виграю?

— Павло Дмитрович прекрасно грає, я його давно знаю,— сказав я. Таки правда, я знав ад'ютанта вже кілька років, не раз бачив його у грі, крупній, як на кошти офіцерів, і захоплювався його красивим, трохи нахмуреним і завжди байдуже спокійним обличчям, його повільною малоросійською вимовою, його красивими речами й кіньми, його неквапним хохлацьким молодецтвом і особливо його умінням стримано, чітко і приємно вести гру. Не раз, каюся в тому, дивлячись на його повні й білі руки з брильянтовим перснем на вказівному пальці, які били мені карти одну по одній, я лютував на той перстень, на білі руки, на всю особу ад'ютанта, і про нього в мене закрадалися погані думки, проте, розміркувавши згодом спокійно, я переконувався, що він просто гравець розумніший за всіх тих, з ким йому доводиться грати. Тим більше, що, слухаючи його загальні міркування про гру, про те, як не тре-

¹ період невдач.

² щастя відвернулося,

ба відгинатися, піднявшись з маленької ставки, як треба бастувати у певних випадках, не забувати про перше правило гри на чисті і т. д., і т. д., я був певен, що він завжди у виграві лише тому, що має твердий характер і розумніший за всіх нас. А тепер виявилось, що цей стриманий, характерний гравець програвся тут вщент не тільки грішми, але й речами, що означає останню міру програшу для офіцера.

— Йому завжди страх як щастить зі мною,— провадив далі поручик О.— Я вже дав собі слово більше з ним не грати.

— Який бо ви дивак, голубе,— сказав Ш., підморгуючи до мене всією головою і звертаючись до О.,— програти йому монет з триста, програти ж!

— Більше,— сердито сказав поручик.

— А тепер схопилися за голову, та пізно, голубе: всі давно знають, що він наш полковий шулер,— сказав Ш., ледве стримуючись від сміху і дуже задоволений з своєї вигадки.— Ось Гуськов перед нами, він йому й карти підготовляє. Через це саме в них і дружба, голубе мій...— і штабс-капітан Ш. так добродушно, хитаючись усім тілом, зареготав, що розплескав склянку глінтвейну, яку тримав у руці в цей час.

На жовтому, змарнілому обличчі Гуськова з'явилася нібито краска, він кілька разів відкривав рота, піднімав руки до вусів і знову опускав їх туди, де мали бути кишені, вставляв і сідав і кінець кінцем якимсь чужим голосом сказав Ш.:— Це не жарт, Микола Івановичу, ви говорите такі речі і при людях, які мене не знають і бачать в некритому козушку... тому що...— Голос у нього зірвався, і знову маленькі червоні ручки з брудними нігтями заходили від козушка до обличчя, вони то поправляли вуса, волосся, ніс, то прочищали око або не знати чого чухали щочу.

— Та що й казати, всі знають, голубе,— провадив далі Ш., щиро задоволений з свого жарту і зовсім не помічаючи хвилювання Гуськова. Гуськов ще прошепотів щось і, сперши лікоть правої руки на коліно лівої ноги, в дуже неприродній позі, дивлячись на Ш., удавав, нібито він презирливо посміхається.

— «Ні,— рішуче подумав я, дивлячись на цю по-

смішку,— я не тільки бачив його, але й розмовляв з ним десь».

— Ми з вами десь зустрічались,— сказав я йому, коли всі замовкли і почав затихати сміх Ш. Мінливе обличчя Гуськова раптом проясніло, і його очі вперше із широко-веселим блиском впилися в мене.

— Аякже, я вас зразу пізнав,— заговорив він по-французьки.— В сорок восьмому році я досить часто мав приємність бачити вас у Москві, в моєї сестри Івашиної.

Я попросив пробачення, що не пізнав його відразу в цьому костюмі і в цій новій одежі. Він встав, підійшов до мене і своєю вологою рукою нерішуче, мляво потиснув мою руку і сів біля мене. Замість того, щоб дивитися на мене, тобто на того, кого він нібито був такий радий бачити, він з виразом якихось неприємних хвастощів оглянувся на офіцерів. Може, тому, що я впізнав у ньому чоловіка, якого за кілька років перед тим бачив у вітальні, вбраного у фрак; може, тому, що при цій згадці він раптом відчув у собі людську гідність, але мені здалося, що його обличчя і навіть рухи стали іншими: вони показували тепер бистрий розум, дитяче самовдоволення від свідомості цього розуму і якусь презирливу недбалість, так що, признаюсь, незважаючи на жалюгідне становище, в якому він перебував, мій старий знайомий вже викликав у мене не співчуття, а якесь трохи неприязнє почуття.

Переді мною виразно постала наша перша зустріч. У сорок восьмому році, коли я жив у Москві, я часто їздив до Івашина, з яким ми росли вкупі і були давніми приятелями. Його дружина була приємною господинею дому, чемною і привітною жінкою, але мені вона ніколи не подобалась... В ту зиму, коли я її знав, вона часто говорила про свого брата, неприховано пишаючись ним. Він недавно закінчив курс і нібито був один із найбільш освічених і улюблених молодиків у найкращому петербурзькому товаристві. Знаючи з чуток батька Гуськових, який був дуже багатий і мав значну посаду, і знаючи напрям думок сестри, я зустрівся з молодим Гуськовим з упередженням. Приїхавши якось увечері до Івашина, я застав у нього невисокого, вельми приємного на вигляд молодика в чорному фрак, в білому

жилеті і галстуку; господар забув мене з ним познайомити. Молодик, який, очевидно, збирався їхати на бал, з капелюхом у руці стояв перед Івашиним і палко, але чемно сперечався з ним про спільного нашого знайомого, що відзначився під той час в угорській кампанії. Він говорив, що цей знайомий був далеко не героєм і людиною, народженою для війни, як його називали, а тільки розумною і освіченою людиною. Пам'ятаю, я взяв участь у суперечці проти Гуськова і дійшов до крайності, доводячи навіть, що розум і освіта завжди обернено-пропорціональні до хоробрості, і пам'ятаю, як Гуськов приємно і розумно доводив мені, що хоробрість неодмінно впливає з розуму і в певній мірі з розвитку, з чим я, вважаючи себе розумною і освіченою людиною, не міг потай не погодитись! Пам'ятаю, що наприкінці нашої розмови Івашина познайомила мене з своїм братом, і він, поблажливо посміхаючись, подав мені свою маленьку руку, на яку ще не зовсім встиг натягнути лайкову рукавичку, і так само мляво і нерішуче, як тепер, потиснув мою руку. Хоч я був упереджений проти нього, я не міг тоді не віддати належного Гуськову і не погодитись з його сестрою, що він справді розумний і приємний молодик, який повинен був мати успіх у товаристві. Він був напрочуд акуратний, вишукано одягнений, свіжий, мав самовпевнено-скромні манери і вигляд надзвичайно моложавий, майже дитячий, за який ви мимоволі вибачали йому вираз самовдоволення і бажання зменшити міру своєї переваги перед вами, які постійно відбивались на його розумному обличчі, а надто в усмішці. Говорили, що цієї зими він мав великий успіх у московських паній. Бачивши його у сестри, я тільки по виразу щастя і вдоволення, які постійно світилися на його молодому обличчі, і по його часом нескромних розповідях міг судити, в якій мірі це було правдою. Ми зустрічалися з ним разів шість і розмовляли досить багато, або, вірніше, багато говорив він, а я слухав. Він говорив здебільшого по-французьки, вельми непогано, дуже доладно, фігурно і вмів лагідно, чемно перебивати інших у розмові. Взагалі він поводився з усіма і зі мною досить звисока, а я, як це завжди зі мною буває у відносинах з людьми, які твердо переконані, що зі мною

саме й треба поводитися звисока, і яких я мало знаю,— відчував, що в цьому відношенні він зовсім правий.

Тепер, коли він підсів до мене і сам подав мені руку, я одразу пізнав у ньому колишню зарозумілість, і мені здалося, що він не зовсім чесно користується перевагою свого становища нижнього чину перед офіцером, так недбало розпитуючи мене про те, що я робив увесь цей час і як сюди потрапив. Незважаючи на те, що я кожного разу відповідав по-російськи, він звертався до мене французькою мовою, але, і це впадало в око, говорив нею вже не так вільно, як колись. Про себе він мені побіжно сказав, що після своєї злочасної, дурної історії (в чому полягала ця історія, я не знав і він не розповів мені) він три місяці сидів під арештом, потім був посланий на Кавказ в полк, а тепер уже три роки служить солдатом в цьому полку.

— Ви не повірите,— сказав він мені по-французьки,— скільки довелося мені вистраждати в цих полках від товариства офіцерів; ще то щастя моє, що я раніше знав ад'ютанта, про якого ми тільки-но говорили: він добра людина, справді,— мовив він поблажливо,— я в нього живу, і для мене це все-таки маленька полегкість. *Oui, mon cher, les jours se suivent, mais ne se ressemblent pas*¹,— додав він і раптом зам'явся, почервонів і встав з місця, помітивши, що до нас підходить той самий ад'ютант, про якого ми говорили.

— Яка відрода зустріти таку людину, як ви,— сказав мені пошепки Гуськов, відходячи від мене,— мені б хотілося багато, багато поговорити з вами.

Я відповів, що я дуже радий з цього, але насправді, признаюся, Гуськов викликав у мені неприємне, тяжке співчуття.

Я передчував, що віч-на-віч мені буде незручно з ним, але мені хотілося взнати від нього більше і особливо те, чому ж, коли його батько був такий багатий, він бідував, як це було видно по його одежі та поведінці.

Ад'ютант поздоровкався з усіма нами, крім Гуськова, і сів поруч мене на місце, де раніше сидів розжалува-

¹ Так, любий мій, дні йдуть один по одному, але не повторюються,

ний. Завжди спокійний і розважний, характерний гравець і грошовита людина, Павло Дмитрович був тепер зовсім іншим, не тим, яким я знав його у часи щасливої гри; він нібито кудись поспішав, безперестану оглядав усіх, і не минуло п'яти хвилин, як він, хоч завжди відмовлявся від гри, запропонував поручикові О. скласти банчик. Поручик О. відмовився, пославшись на те, що дуже зайнятий по службі, а насправді тому, що, знаючи, як мало речей і грошей лишилося в Павла Дмитровича, він вважав нерозумним ризикувати своїми трьома сотнями карбованців проти ста карбованців, а може й менше, які він міг виграти.

— А що, Павле Дмитровичу,— сказав поручик, видно бажаючи уникнути повторної пропозиції,— правду кажуть, що завтра виступ?

— Не знаю,— кинув Павло Дмитрович,— тільки наказано приготуватись, а справді, краще б зіграли, я б вам заставив свого кабардинця.

— Ні, вже сьогодні...

— Сірого, хай уже так, а то, коли хочете, грошима. Ну, як?

— Та я що... Я міг би, ви не думайте,— заговорив поручик О., відповідаючи на своє власне вагання,— та завтра, можливо, буде набіг чи виступ, виспатись треба.

Ад'ютант встав і, заклавши руки в кишені, заходив по майданчику. Обличчя його знов набрало холодного і трохи гордовитого виразу, який я любив у ньому.

— Чи не хочете випити глінтвейну? — сказав я йому.

— Можна,— і він попрямував до мене, але Гуськов квапливо взяв склянку у мене з рук і поніс її ад'ютантові, намагаючись при цьому не дивитись на нього. Але, не звернувши уваги на мотузок, що натягував намет, Гуськов зачепився за нього і, впустивши склянку, упав на руки.

— Ех, роззява! — сказав ад'ютант, який уже протягнув був руку до склянки. Всі розреготалися, так само і Гуськов, що схопився за кістляве коліно, хоч ніяк не міг забити його, коли впав.

— Ось як ведмідь пустельникові прислужився,—

провадив далі ад'ютант.— Отак він мені щодня послуги робить, усі кілочки на наметі пообривав,— весь час спотикається.

Гуськов, не слухаючи його, перепрошував нас і поглядав на мене з ледь помітною сумною усмішкою, якою він нібито промовляв, що лише я можу розуміти його. Він був жалюгідний, але ад'ютант, його покровитель, здавався чомусь озлобленим на свого сожителя і ніяк не хотів дати йому спокій.

— Ото спритний хлопчина, хоч куди!

— А хто ж не спотикається на ці кілочки, Павле Дмитровичу,— сказав Гуськов,— ви самі позавчора спіткнулися.

— Я, бачте, не нижній чин, моя спритність тут ні до чого.

— Він може ноги волочити,— підхопив штабс-капітан Ш.,— а нижній чин повинен підстрибувати...

— Дивні жарти,— сказав Гуськов майже пошепки і опустил очі. Ад'ютант, видно, не полюбляв свого сожителя, він жадібно вслухувався в його кожне слово.

— Доведеться знову в секрет послати,— сказав він, звертаючись до Ш. і підморгуючи на розжалуваного.

— Що ж, знову сльози будуть,— сказав Ш., сміючись. Гуськов не дивився вже на мене, а удавав, нібито виймає тютюн з кісета, в якому давно вже нічого не було.

— Збирайтеся в секрет, голубе,— крізь сміх промовив Ш.,— нині лазутчики донесли: напад на табір вночі буде, тож треба надійних хлопців призначити.— Гуськов нерішуче посміхався, начебто хотів щось сказати, і кілька разів піднімав благальні очі на Ш.

— Що ж, я ходив, і піду ще, коли пошлють,— пробелькотів він.

— Та й пошлють...

— Ну й піду. Що ж тут такого?

— Авжеж, як на Аргуні, втекли із секрета і рушницю кинули,— сказав ад'ютант і, одвернувшись від нього, почав нам передавати розпорядження на завтрашній день.

І справді, чекали, що вночі ворог стрілятиме по табору, а на ранок мало початися якесь пересування. По-

гомонівши ще про різні загальні питання, ад'ютант, нібито випадково, раптом згадавши, запропонував поручикові зіграти в карти по невеличкій ставці. Поручик О. зовсім несподівано погодився, і вони разом з Ш. і прапорщиком пішли в намет ад'ютанта, у якого був складаний карточний стіл і карти. Капітан, командир нашого дивізіону, пішов спати в намет, інші теж розійшлися, і ми лишилися самі з Гуськовим. Я не помилявся, мені й справді було незручно з ним віч-на-віч. Я мимоволі встав і почав ходити туди й назад по батареї. Гуськов мовчки пішов зі мною поряд, покvapно і неспокійно повертаючись, щоб не відставати і не випереджати мене.

— Я вам не заважаю?— спитав він лагідним, печальним голосом. Наскільки я міг розглядіти поночі його обличчя, воно мені здалося задумливим і сумним.

— Анітрохи,— відповів я, але він довго не починав розмови, тим-то я не знав, що йому сказати, і ми досить довго ходили мовчки.

Замість сутінок уже запала нічна темрява, над чорним профілем гір засвітилася яскрава вечірня зірка, над головами на ясносиньому морозяному небі мерехтіли дрібні зірки, всюди червоніло в нічному мороку полум'я димучих багать, поблизу сіріли намети і похмуро чорнів насип нашої батареї. Освітлена найближчим вогнищем, біля якого, гріючись, тихо розмовляли наші денщики, зрідка побликувала на батареї мідь наших важких гармат і з'являлася постать вартового в шинелі наопашки, який повільно ходив вздовж насипу.

— Ви не можете собі уявити, яка відрода для мене говорити з такою людиною, як ви,— сказав мені Гуськов, хоч він ще ні про що не говорив зі мною,— це може зрозуміти лише той, хто побував у моїй шкурі.

Я не знав, як відповідати йому, і ми знову мовчали, хоч йому, видно, хотілося виговоритись, а мені вислухати його.

— За що ви були... за що ви постраждали?— спитав я його нарешті, не придумавши нічого кращого, щоб розпочати розмову.

— Хіба ви не чули про цю злочасну історію з Метеніним?

— Ага, дуель, здається; чув мимохідь,— відповів я.— Адже я давно на Кавказі.

— Ні, не дуель, але це дурна і жахлива історія! Я вам усе розповім, якщо ви не знаєте. Це було в той самий рік, коли ми з вами зустрічалися в сестри, я жив тоді в Петербурзі. Мушу вам сказати, я мав тоді те, що називають *une position dans le monde*¹, і досить вигідне, якщо не блискуче. *Mon père me donnait 10 000 par an*². В сорок дев'ятому році мені обіцяли посаду при посольстві в Турині, дядько мій по матері міг і завжди був ладен дуже багато для мене зробити. Це вже минулося, *j'étais reçu dans la meilleure société de Petersbourg, je pouvais prétendre*³ на найкращу партію. Учився я, як усі ми вчилися в школі, так що особливої освіти в мене не було; правда, я читав багато по тому, *mais j'avais surtout*, знаєте, *ce jargon du monde*⁴, і, хоч би там як, мене чомусь вважали одним із найкращих молодиків у Петербурзі. Що мене ще більше піднесло в очах товариства,— *c'est cette liaison avec m-me D.*⁵, про яку багато говорили в Петербурзі, але я був страшенно молодий під той час і мало зважав на всі ці переваги. Просто я був молодий і дурний, чого мені ще треба було? В той час в Петербурзі цей Метенін мав репутацію...—І Гуськов у такому плані розповідав мені далі історію свого нещастя,— як зовсім нецікаву, я пропущу її тут.— Два місяці я сидів під арештом,— провадив він далі,— одним один, і чого не передумав я в цей час. Але знаєте, коли все це закінчилося і ніби остаточно було розірвано зв'язок з минулим, мені стало легше. *Mon père, vous en avez entendu parler*⁶, напевно, він людина з характером залізним і з твердими переконаннями, *il m'a déshérité*⁷ і припинив усякі зносини зі мною. За його переконаннями саме так і слід було зробити, і я анітрохи

¹ становище в товаристві,

² Батько давав мені десять тисяч щороку.

³ я був прийнятий в кращому товаристві Петербурга, я міг сподіватися

⁴ але найкраще я володів світським умінням вести бесіду,

⁵ то це зв'язок з пані Д.,

⁶ Мій батько, ви чули про нього,

⁷ він позбавив мене права на спадщину

його не звинувачую: *il a été consequent*¹. Зате і я не зробив кроку для того, щоб він відступив від свого наміру. Сестра була за кордоном, лише m-me D. писала до мене, коли дозволили, і пропонувала допомогу, але ви розумієте, що я відмовився. Отже, в мене не було тих дрібничок, які облегшують трохи в подібному становищі, знаєте: ні книжок, ні білизни, ні харчів, нічого. Я багато, багато передумав у ті часи, на все почав дивитися іншими очима; наприклад, отой галас, світські пересуди про мене в Петербурзі не обходили мене, не цікавили анітрохи, все це мені здавалося смішним. Я відчував, що сам був винен, необережний, молодий, я зіпсував свою кар'єру і лише думав про те, як знову виправити її. І я відчував у собі на це силу і енергію. З-під арешту, як я вам говорив, мене відіслали сюди на Кавказ, в N. полк.

— Я думав,— провадив він далі, запалюючись все більше й більше,—що тут, на Кавказі,—*la vie de camp*², люди прості, чесні, з якими я буду зустрічатись, війна, небезпеки, все це відповідатиме моєму моральному станові якнайкраще, що я почну нове життя. *On me verra au feu*³, полюблять мене, поважатимуть мене не лише за ім'я,—хрест, унтер-офіцер, знімуть штраф, і я знову вернусь, *et, vous savez, avec ce prestige du malheur!* Але *quel désenchantement*⁴. Ви не можете собі уявити, як я помилився!.. Ви знаєте товариство офіцерів нашого полку?— Він помовчав досить довго, чекаючи, як мені здалося, що я скажу йому, що знаю, яке погане товариство тутешніх офіцерів. Але я нічого не відповів йому. Мені було прикро, що він, мабуть тому, що я знав французьку мову, вважав, ніби я повинен був обурюватися проти товариства офіцерів, яке я, навпаки, пробувши довго на Кавказі, встиг добре оцінити і поважав у тисячу разів більше, ніж те товариство, з якого вийшов добродій Гуськов. Я хотів йому сказати це, але його становище зв'язувало мене.

¹ він був послідовний.

² табірне життя,

³ Мене побачать під вогнем,

⁴ розумієте, з цим ореолом нещастя! Але, яке розчарування.

— В N. полку товариство офіцерів у тисячу разів гірше за тутешнє,— провадив він далі.— *J'espère que c'est beaucoup dire*¹,— тобто ви не можете собі уявити, що це таке! Вже не кажу про юнкерів і солдатів. Це один жах! Мене прийняли спочатку добре, це таки правда, але потім, коли побачили, що я не можу не зневажати їх, знаєте, в цих непомітних дрібних відносинах, побачили, що я людина зовсім інша і стою значно вище за них, вони озлобилися на мене і почали мстити мені різними дрібними проявами зневаги. *Se que j'ai eu à souffrir, vous ne vous faites pas une idée*². Потім ці небажані для мене відносини з юнкерами, а головне *avec les petits moyens que j'avais, je manquais de tout*³, у мене було тільки те, що прислала мені сестра. Ось вам доказ, скільки я вистраждав, що я з моїм характером, *avec ma fierté, j'ai écrit à mon père*⁴, благав його прислати мені хоч що-небудь. Я розумію, що коли прожити п'ять років таким життям — можна стати таким самим, як наш розжалуваний Дромов, який п'є з солдатами і всім офіцерам пише записочки, просячи *позичити* йому три карбованці, і підписується *tout à vous*⁵ Дромов. Треба було мати мій характер, щоб остаточно не занепасти в цьому жахливому становищі.— Він довго мовчки ходив біля мене.— *Avez-vous un rapîros?*⁶ — спитав він.— На чому, власне, я зупинився? Так от. Я не міг цього витримати, не фізично, бо хоч' погано, холодно і голодно було, а я жив як солдат, але все-таки і офіцери хоч трохи поважали мене. Якийсь *prestige*⁷ був у мене і для них. Вони не посилали мене в караули, на муштру. Я б цього не виніс. Але морально страждав я жахливо. І головне, не бачив виходу з цього становища. Я писав дядькові, благав його перевести мене в тутешній полк, який принаймні бере участь у боях, і думав, що тут Павло Дми-

¹ Сподіваюсь, що цим достатньо сказано,

² Ви не можете собі уявити, скільки я перестраждав.

³ при тих мізерних коштах, які в мене були, я відчував нестатки на кожному кроці.

⁴ з моєю гордістю, я написав батькові,

⁵ весь ваш

⁶ Є у вас цигарка?

⁷ авторитет

трович, qui est le fils de l'intendant de mon père ¹, все-таки він міг якось стати мені в пригоді. Дядько зробив це для мене, мене перевели. Після того полку цей, здалося мені, складається з самих камергерів. До того ж, Павло Дмитрович тут, він знав, хто я такий, і мене прийняли дуже добре. На прохання дядька... Гуськов, vous savez... ², але я помітив, що ці люди, без освіти й розвитку,— вони не можуть поважати людину і виявляти до неї якусь повагу, якщо на ній немає ореолу багатства, знатності; я помічав, як потроху, коли побачили, що я бідний, їх ставлення до мене гіршало з дня на день і, врешті, зробилося майже зневажливим. Це жахливо! але це цілковита правда.

— Тут я був у боях, воював, on m'a vu au feu ³,— провадив він далі,— але коли цьому буде кінець? Я думаю, ніколи! а сили мої і енергія вже починають вичерпуватись. Щоправда, я уявляв собі la guerre, la vie de camp ⁴, але все це не так, як я бачу,— в козушку, немиті, в солдатських чоботях ви йдете в секрет і цілу ніч лежите в яру з яким-небудь Антоновим, відданим за пияцтво у солдати, і щохвилини вас із-за куща можуть застрелити, вас або Антонова, однаково. Тут уже не хоробрість — це жахливо. C'est affreux, ça tue ⁵.

— Що ж, ви можете тепер за похід дістати унтер-офіцера, а на майбутній рік і прапорщика,— сказав я.

— Так, могу, мені обіцяли, але ще два роки, і то навряд. А що таке ці два роки, якби знав хто-небудь. Ви уявіть собі оте життя із цим Павлом Дмитровичем: карти, грубі жарти, пиятика; ви хочете сказати що-небудь, що у вас накипіло на душі, вас не розуміють, а то, гляди, і глузують; з вами розмовляють не для того, щоб поділитися думками, а так, щоб, коли можна, то ще з вас зробити блазня. І все це так вульгарно, грубо, гидко, і завжди ви відчуваєте, що ви нижній чин, це вам завжди дають відчути. Тому ви й не зрозумієте, яка це

¹ син управителя мого батька,

² ви розумієте...

³ мене бачили під вогнем,

⁴ війну, табірне життя,

⁵ Це жахливо, це вбивчо.

радість поговорити à coeur ouvert¹ з такою людиною, як ви.

Я не міг збагнути, яка ж це я людина, і тому не знав, що відповісти йому...

— Закусувати будете? — спитав мене в цей час Микита, який непомітно підібрався до мене в темряві і, як я відчув, був невдоволений присутністю гостя.— Лише вареники та битого м'яса трохи лишилося.

— А капітан уже закусував?

— Вони сплять давно,— похмуро відповів Микита. Я сказав принести нам сюди закуску і горілочки, він невдоволено пробурчав щось і почвалав до свого намету. Побурчавши ще там, він, проте, приніс нам погрібець: на погрібці поставив свічку, обв'язавши її папером від вітру, каструльку, гірчицю в слоїку, бляшану чарку з ручкою і пляшку з полиноюю настойкою. Примостивши все це, Микита постояв ще трохи біля нас і подивився, як я і Гуськов випили по чарці і це йому, очевидно, дуже не сподобалось. При матовому світлі свічки крізь папір і серед навколишньої темені видно було лише тюленеву шкіру погрібця, вечерю, що стояла на ній, обличчя, кожушок Гуськова і його маленькі червоні ручки, якими він заходився виймати вареники з каструльки. Навколо все було чорне, і тільки добре придивившись, можна було розрізнити чорну батарею, таку саму чорну постать вартового, що виднілася з-за бруствера, по боках спалахи вогнищ, а над головами червонясті зірки. Гуськов сумно й соромливо ледь помітно усміхався, начебто йому ніяково було дивитися мені в очі після свого признання. Він випив ще чарку горілки і пожадливо їв, вискрібуючи каструльку.

— Але ж для вас все-таки полегкість,— сказав я йому, щоб сказати що-небудь,— ваше знайомство з ад'ютантом: він, я чув, дуже хороша людина.

— Так,— відповів розжалуваний,— він добрий, але він не може бути іншим, не може бути людяним, з його освітою і вимагати нічого.— Він раптом ніби аж почервонів.— Ви помітили його грубі жарти сьогодні про секрет,— і Гуськов, незважаючи на те, що я кілька разів

¹ по щирості

намагався зам'яти розмову, почав виправдуватись переді мною і запевняти, що він не втік із секрету і що він не боягуз, як це хотіли довести ад'ютант і Ш.

— Як я казав вам,— провадив він далі, обтираючи руки об кожушок,— такі люди не можуть бути делікатними з солдатом, в якого мало грошей; це понад їх сили. І от останнім часом, коли я п'ять місяців уже чомусь нічого не одержую від сестри, я помітив, як вони змінилися до мене. Оцей кожушок, що я купив у солдата і що не гріє, бо весь витертий (при цьому він показав мені голу полу), не викликає в нього співчуття чи поваги до нещастя, а презирство, якого він не може приховати. Хоч би як я бідував, а становище в мене таке, що мені їсти нічого, крім солдатської каші, і ходити нема в чому,— говорив він далі, похнюпившись, наливаючи собі ще чарку горілки,— він не здогадається позичити мені грошей, хоч знає напевне, що я віддам йому, а чекає, щоб я в моєму становищі вдався до нього. А ви розумієте, як це мені тяжко з ним. Вам би, до речі, я одверто сказав — *vous êtes au-dessus de cela; mon cher, je n'ai pas le sou*¹. І розумієте, — сказав він, раптом відчайдушно зазирнувши мені в очі,— вам я одверто кажу, я тепер в жахливому становищі: *pouvez vous me prêter 10 roubles argent?*² Сестра має мені прислати з наступною поштою *et mon père...*³

— З великою охотою,— сказав я, хоч насправді ця просьба прикро мене вразила, особливо через те, що напередодні я програвся в карти, в мене самого залишилось тільки карбованців з п'ять у Микити.— Зараз,— сказав я, встаючи,— піду візьму в наметі.

— Ні, потім, *ne vous dérangez pas*⁴.

Проте, не слухаючи його, я просунувся в запнутий намет, де була моя постіль і спав капітан.

— Олексію Івановичу, дайте мені, будь ласка, десять карбованців до раціонів,— сказав я капітанові, торсаючи його.

¹ ви вищі за це, дорогий мій, у мене нема ні копійки.

² можете ви позичити мені десять карбованців сріблом?

³ і мій батько...

⁴ не турбуйтесь.

— Що, знову прогоріли? а ще вчора хотіли не грати більше,— спросоння озвався капітан.

— Ні, я не грав, а треба, дайте, будь ласка.

— Макатюк! — гукнув капітан свого денщика,— дістань скриньку з грішми і подай сюди.

— Тихше, тихше,— зашикав я, слухаючи за наметом повільні кроки Гуськова.

— Що там? чому тихше?

— Це отой розжалуваний попросив, щоб я позичив йому. Він тут.

— Коли б знав, то не дав би,— мовив капітан,— я про нього чув — дуже капосний хлопчисько.— Проте капітан таки дав мені грошей, сказав захвати скриньку, добре запнути намет і, знову повторивши: — був би знав на що, то не дав би,— загорнувся в ковдру з головою.— Тепер за вами тридцять два, пам'ятайте,— прокричав він мені.

Коли я вийшов з намету, Гуськов ходив біля диванчиків, і маленька постать його з кривими ногами і в потворній папасі з довгою білою вовною витикалась і ховалася в мороку, коли він проходив повз свічку. Він удав, що не бачить мене. Я передав йому гроші. Він сказав мерсі і, зібгавши, поклав гроші в кишеню панталон.

— Тепер у Павла Дмитровича, я гадаю, гра саме в розпалі,— одразу по тому заговорив він.

— Мабуть, що так.

— Він чудно грає, завжди аребур і не відгинається; коли щастить, це добре, але тоді, коли вже не піде, можна програтися вщент. Він це і довів. За недовгий час, якщо лічити з речами, він понад півтори тисячі програв. А що грав стримано раніше, то цей ваш офіцер начебто взяв під сумнів його чесність.

— Та ні, це він просто так... Микито, чи не залишилося в нас чихиру? — спитав я, радий з балакучості Гуськова. Микита знову побурчав, але приніс нам чихиру і знову злісно подивився, як Гуськов випив свою склянку. В поведженні Гуськова помітною стала попередня розв'язність. Мені хотілося, щоб він скоріше пішов, і здавалось, що він цього не робить тільки тому, що йому було совісно піти одразу після того, як він одержав гроші. Я мовчав.

— Як це ви, людина грошовита, без будь-якої потреби наважились *de gaieté de coeur*¹ піти служити на Кавказ? Оцього я вже не розумію,— сказав він мені.

Я постарався пояснити йому, чому я вчинив саме так.

— Уявляю собі, яке й для вас неприємне товариство цих офіцерів, людей зовсім не освічених. Ви не можете з ними розуміти один одного. Адже, крім карт, вина, розмов про нагороди і походи, ви, хоч десять років тут проживши, нічого не побачите і не почувете.

Мені було неприємно, що він хотів, щоб я неодмінно поділяв його настрої, і я цілком щиро запевняв його, що дуже люблю і карти, і вино, і розмови про походи і що кращих друзів від цих, які в мене були, я не бажав мати. Але він не хотів вірити мені.

— Ну, це ви так говорите,— провадив він далі,— а відсутність жінок, тобто я маю на увазі *femmes comme il faut*², хіба це не жахливо? Я не знаю, що я дав би тепер, щоб тільки на мить перенестись у вітальню і хоч кризь шпаринку поглянути на милу жінку.

Він помовчав трохи і випив іще склянку чихиру.

— Ех, боже мій, боже мій! Може, судилося нам ще коли-небудь зустрітись у Петербурзі, в людей, бути і жити з людьми, з жінками.— Він вилив залишки вина, які ще були в пляшці, і, випивши їх, сказав: — Ах, *raison*, можливо, й ви ще хотіли, я дуже забушливий. А втім, я, здається, надто багато випив *et je n'ai pas la tête forte*³. Був час, коли я жив на Морській *au rez de chaussée*⁴, у мене була чудова квартирка, меблі, знаєте, я вмів це влаштувати зі смаком, хоч і не дуже дорого, правда: *mon père* дав мені фарфору, квітів, срібла чудесного. *Le matin je sortais, à 5 heures régulièrement*⁵ я їздив обідати до неї, часто вона бувала сама. *Il faut avouer que c'était une femme ravissante!*⁶ Ви її не знали? анітрохи?

¹ з легким серцем

² порядних жінок,

³ і голова в мене немцшна.

⁴ на нижньому поверсі,

⁵ Вранці я виїздив, рівно о п'ятій годині

⁶ Треба признатися, що це була чарівна жінка!

— Ні.

— Знаєте, яка вона була жіночна, ніжна, а як кохала мене! Господи! Я не вмів тоді цінити того щастя. Або ще після театру ми поверталися вдвох і вечеряли. Ніколи з нею не було нудно, *toujours gaie, toujours aimante*¹. Так, я навіть не усвідомлював, яке це було дивне щастя. *Et j'ai beaucoup à me reprocher* перед нею. *Je l'ai fait souffrir et souvent*². Я був жорстокий. Ах, який чудовий був той час! Вам нудно?

— Анітрохи.

— То я вам розповім про наші вечори. Бувало я входжу, ці сходи, кожен вазон я знав — ручка дверей, все це таке миле, знайоме, потім передпокій, її кімната... Ні, це вже ніколи, ніколи не повернеться! Вона й тепер пише мені, я вам, можливо, покажу її листи. Але я вже не той, я загинув, я вже не вартий її... Так, я остаточно загинув! *Je suis cassé*³. Немає в мене ні енергії, ні гордості, нічого. Навіть благородства немає... Так, я загинув, і ніхто ніколи не зрозуміє моїх мук. Нікого це не обходить. Я пропадаю людина! Ніколи вже я не підведу, бо я морально впав... у багно... впав...—В цю хвилину в його словах чути було щирий, глибокий розпач; він не дивився на мене і сидів нерухомо.

— Нащо вдаватися в такий розпач? — сказав я.

— А того, що я мерзенний, це життя знищило мене, все, що в мені було, все вбите. Я терплю вже не з гордістю, а з підлістю, *dignité dans le malheur*⁴ вже немає. Мене принижують щохвилини, я все терплю, сам лізу на приниження. Ця грязюка а *déteint sur moi*⁵, я сам став грубим, я забув, що́ знав, я по-французьки вже не можу говорити, я відчуваю, що я підлий і нищий. Воювати я не можу в цій обстановці, зовсім не можу, я, можливо, був би героєм: дайте мені полк, золоті еполети, трубачів, а йти поруч якогось дикого Антона Бондаренка і т. д. і думати, що між мною і ним немає ніякої різ-

¹ завжди весела, завжди мила.

² Я багато в чому винен перед нею. Я часто змушував страждати.

³ Я розбитий.

⁴ гідності в нещасті

⁵ відбилася на мені,

ниці, що чи мене вб'ють чи його—однаково, ця думка вбиває мене. Ви ж розумієте, як страшно подумати, що який-небудь голодранець уб'є мене, людину, яка думає, почуває, і що краще було б поряд зі мною вбити Антонова, істоту, яка нічим не відрізняється від тварини, і що легко може трапитись, що уб'ють саме мене, а не Антонова, якою завжди буває une fatalité¹ для всього високого і доброго. Я знаю, що вони називають мене боягузом; нехай я боягуз, я таки боягуз і не можу бути інакшим. Мало того, що я боягуз, я, по-їхньому, мізерна і огидна людина. Ось я у вас зараз випросив грошей, і ви маєте право зневажати мене. Ні, візьміть назад свої гроші,— і він простягнув мені зібгану кредитку.— Я хочу, щоб ви мене поважали.— Він затулив обличчя руками і заплакав: я зовсім не знав, що казати й робити.

— Заспокойтеся,— говорив я йому,— ви дуже чутливі, не беріть усього до серця, не аналізуйте, дивіться на речі простіше. Ви самі кажете, що у вас є характер. Візьміться за себе, вам не довго вже залишилося терпіти,— говорив я йому, але дуже недоладно, тому що був схвилюваний і почуттям жалю, і каяттям у тому, що я дозволив собі в думках осуджувати людину, істинно і глибоко нещасливу.

— Так,— почав він,— якби я чув хоч раз, відколи я в цьому пеклі, хоч одне слово співчуття, поради, дружби — людське слово, таке, яке я чую від вас. Можливо, я б міг спокійно зносити все; може, я взявся б і міг би бути навіть солдатом, але тепер це страхотливо... Коли я міркую розважливо, я бажаю смерті, а й навіщо мені любити знеславлене життя і себе, який загинув для всього прекрасного в світі? А при найменшій небезпеці я раптом мимоволі починаю дуже любити це підле життя і берегти його, мов щось дорогоцінне, і не можу, je ne puis pas², перебороти себе. Тобто я можу,— провадив він далі, після хвилиної мовчанки,— але це вимагає від мене великих зусиль, неймовірних зусиль, коли я сам. З іншими, в звичайній обстановці, як ви йдете в бій, я

¹ фатум

² я не можу,

хоробрий, j'ai fait mes preuves¹, бо я самолюбний і гордий: це моя вада, і при інших... Знаєте, дозвольте мені заночувати у вас, а то в нас цілу ніч грати будуть; мені де-небудь, на землі.

Поки Микита стелив постіль, ми встали і почали знову ходити в темноті по батареї. Справді, в Гуськова голова була, певне, дуже неміцна, тому що після двох чарок горілки і двох склянок вина він похитувався. Коли ми підвелися і відійшли од свічки, я помітив, що він, намагаючись, щоб я того не бачив, засунув знову в кишеню десятирубльову бумажку, яку протягом усієї попередньої розмови тримав у долоні. Говорив далі, що він відчуває, що може ще піднятися, коли б у нього була людина така як я, яка б його розуміла.

Ми вже хотіли йти в намет лягати спати, коли раптом над нами засвистіло ядро і недалеко вдарилося об землю. Так чудно було,— цей тихий сонний табір, наша розмова, і раптом вороже ядро, яке бозна-звідки влетіло в середину наших наметів,— так чудно, що я довго не міг збагнути, що це таке. Наш солдатик Андреев, який ходив на варті по батареї, підійшов до мене.

— Ач, підкрався! Ось тут огонь видно було,— сказав він.

— Треба розбудити капітана,— сказав я і глянув на Гуськова.

Він стояв, пригнувшись зовсім до землі, і заїкався, намагаючись щось вимовити.— Це... а те... воро... це дуже... смішно.— Більше він не сказав нічого, і я не бачив, як і куди він зник блискавично.

В капітанському наметі засвітилася свічка, почувся його постійний пробудний кашель, і він скоро вийшов звідти, і звелів подати запальник, щоб запалити свою маленьку люлечку.

— Що це, голубе,— сказав він посміхаючись,— не дають мені сьогодні спати: то ви з своїм розжалуванням, то Шаміль; що ж ми будемо робити: відповідати чи як? Нічого не було про це в розпорядженні?

— Нічого. Ось він іще,— сказав я,— і з двох.— Справді, в мороку, праворуч попереду, блиснуло два

¹ я довів,

вогні, як двоє очей, і скоро над нами пролетіло одне ядро і одна, очевидно наша, порожня граната з голосним і різким свистом. Із сусідніх наметів повилазили солдатики, чути було їхнє покректування, потягування й гомін.

— Ач, в очко свистить, як соловей,— мовив артилерист.

— Покличте Микиту,— сказав капітан із своєю постійно доброю посмішкою.— Микито! Ти не ховайся, а гірських соловейків послухай.

— Що ж, ваше високоблагородіє,— відповів Микита, стоячи біля капітана,— я їх бачив, тих солов'їв, я не боюсь, а от гість, що тут був, наш чихир пив, як почув, то враз дременував повз наші намети, кулею покотився, немов звір який вигнувся!

— Однак треба з'їздити до начальника артилерії,— сказав мені капітан серйозним начальницьким тоном,— запитати: відповідати на вогонь чи ні; пуття з того не буде, але все-таки можна. Поїдьте, будь ласка, і спитайте. Накажіть коня сідлати, скоріше буде, хоч би мого Полкана візьміть.

Через п'ять хвилин мені підвели коня, і я помчав до начальника артилерії.

— Глядіть же, відзвив *дишло*,— шепнув мені пунктуальний капітан,— а то в щепу не пропустять.

До начальника артилерії було з півверсти, вся дорога йшла поміж наметами. Як тільки я від'їхав од нашого вогнища, зробилося так темно, що я не бачив навіть вух коня; лише спалахи вогнищ, то наче дуже близькі, то дуже далекі, миготіли в мене в очах. Я попустив коневі поводи і, завдяки цьому, від'їхавши трохи, почав розрізняти білі чотирикутні намети, потім і чорні колії дороги; через півгодини, спитавши разів три дорогу, разів зо два зачепившись за кілочки наметів і щоразу чуючи сердиту лайку звідти, і разів зо два зупинений вартовими, я приїхав до начальника артилерії. Поки я їхав, я чув іще два постріли по нашому табору, але снаряди не долітали до того місця, де стояв штаб. Начальник артилерії не наказав відповідати на постріли, тим більше, що ворог зупинився, і я вирушив додому, взявши коня за поводи і пробираючись пішки поміж наметами піхотинців. Не раз я притишував ходу, ідучи повз сол-

датський намет, в якому світився вогник, і прислухався чи то до казки, яку розповідав якийсь балакун, чи то до книжки, яку читав грамотій,— а слухав його весь рій, скупчившись у тісному наметі та біля нього і часом перериваючи читця різними зауваженнями,— або просто до чутко про походи, про батьківщину, про начальників.

Проходячи повз один з наметів 3-го батальйону, я почув гучний голос Гуськова, який говорив дуже весело і жваво. Йому відповідали молоді, теж веселі, панські, не солдатські, голоси. Це, очевидно, був юнкерський або фельдфебельський намет. Я зупинився.

— Я його давно знаю,— говорив Гуськов.— Коли я жив у Петербурзі, він до мене часто заходив, і я бував у нього, він в дуже високому товаристві бував.

— Про кого ти говориш? — спитав п'яний голос.

— Про князя,— сказав Гуськов.— Ми ж родичі з ним, а головне — давні приятелі. Воно, знаєте, панове, добре отакого знайомого мати. Він багатий страшенно. Для нього сто карбованців — дрібничка. От я взяв у нього трохи грошей, поки мені сестра пришло.

— Ну, посилає же.

— Зараз. Савелійовичу, голубчику! — почувся голос Гуськова біля дверей намету.— Ось тобі десять карбованців, піди до маркітанта, візьми дві пляшки кахетинського і ще чого? Панове? Кажіть! — І Гуськов, хитаючись, із скуповдженим чубом, без шапки, вийшов з намету. Розпахнувши поли кожушка і засунувши руки в кишені своїх сіреньких панталон, він зупинився в дверях. Хоч він був на світлі, а я стояв у темряві, я тремтів од страху, щоб він не побачив мене, і, намагаючись ступати якнайтихіше, пішов далі.

— Хто там? — крикнув до мене Гуськов зовсім п'яним голосом. Мабуть, на холоді розібрало його.— Який тут дідько з конем плутається?

Я не відповів і мовчки вибрався на дорогу.

15 листопада 1856 р.

ЗАПИСКИ МАРКЕРА

Оповідання

Діло було так годині о третій. Грало панство: гість значний (так його наші прозвали), князь був (той, що з ним усе їздить), вусатий добродій теж був, гусар маленький, Олівер, що актором був, *Його мосць* були. Людей було чимало.

Гість значний із князем грали. Тільки от я собі з машинкою навкруг більярда походжаю, лічу: дев'ять і сорок вісім, дванадцять і сорок вісім. Звісна річ, наше діло маркерське: у тебе в роті ще й ріски не було, і не спав ти дві ночі, а все знай вигукуй та кулі виймай. Лічу собі, дивлюсь: новий панок якийсь у двері ввійшов, подивився, подивився, та й сів собі на диванчик. Гарзд.

«Хто ж це такий буде? з яких, значить?» — думаю собі.

Одягнутий чепурно, так уже чепурно, що, ніби на весілля, все вбрання на ньому: штани трикові картаті, сюртучок модний, куценький, жилет плюшовий і ланцюжок золотий, а на ньому всякі штучки висять.

Одягнутий чепурно, а сам вже такий чепуристий: тонкий, високий, волосся завите наперед, по-модному, і на обличчя білий, рум'яний,— одне слово, молодець.

Воно, звісна річ, наше діло таке, що людей усяких бачимо: і надто поважних, і погані чимало буває, то все-таки хоч і маркел, а до людей пристосуєшся, значить, у тому разі, коли на політиці трошечки знаєшся.

Подививсь я на панка,— бачу, сидить тихо, ні з ким не знайомий, і вбрання на ньому новісіньке; думаю собі: чи з іноземців, англійців буде, чи; може, з графів яких приїжджих. І дарма що молодий, а такий статечний. Поруч нього Олівер сидів, то посунувся навіть.

Скінчили партію. Значний програв, гримає на мене:

— Ти,— каже,— усе брешеш: не так лічиш, гавловиш.

Лається, кия шпурнув та й пішов собі. От маєш! Вечері з князем по п'ятдесяти карбованців партію грають, а тут пляшку *макону* програв і аж пиниться. Така вже вдача! Часом до другої години грають з князем, грошей у лузу не кладуть, і вже знаю, грошей немає ні в того, ні в того, а все хизуються:

— Чи добре,— каже,— від двадцяти п'яти кут?

— Добре!

Прогав тільки чи кулю не так постав—не кам'яна ж зрештою людина! — то ще націляється в морду заїхати.

— Не на тріски,— каже,— грають, а на гроші.

Оцеї найгірше мені дошкуляє.

Ну, хай так. Тільки князь і каже новому панові, як значний пішов:

— Чи не бажаєте,— каже,— зі мною зіграти?

— Охоче,— каже.

Як сидів він, то таким жевжиком виглядає, аж ну! Куражний, значить, такий; ну, а як підвівся, підійшов до більярда, вже не те! сторопів. Сторопіти не сторопів, а видать, що ніяковіє чогось. В убранні, чи що, у новому незручно, чи засоромився, що дивляться всі на нього, тільки вже форцу того немає. Ходить боком якомсь, кишенею за лузи чіпляє, почне кий натирати крейдою — крейду впустить. Де б, може, й забив кулю, то все оглядається та червоніє. Не то, що князь: той уже звук — націлиться, натре собі крейдою руку, рукава засукає, та як піде гатити, то й лузи на клапті, дарма що миршавий.

Зіграли дві чи три партії, вже не пам'ятаю, князь кия поклав, каже:

— Дозвольте спитати, як ваше прізвище?

— Нехлюдов,— каже.

— Ваш,— каже,— батечко корпусом командував?

— Так,— каже.

Тут по-французькому щось швидко забалакали; вже я не второпав. Мабуть, усе рідню згадували.

— А ревуар,— каже князь,— дуже радий з вами познайомитись.

Вимив руки та й пішов вечеряти; а той стоїть із києм коло більярда, кульки поштовхує.

Наше діло, звісна річ, з новою людиною чим брутальніше поводитися, тим краще; я взяв кулі, та й збираю. Він почервонів, каже:

— Чи можна ще зіграти?

— Звісна річ,— кажу,— на те й більярд стоїть, щоб грати.

А сам на нього не дивлюся, кий встановлюю.

— Чи хочеш зі мною грати?

— Будь ласка,— кажу,— пане!

Кулі поставив.

— На пролаз бажаєте?

— Що таке означає,— каже,— на пролаз?

— А так,— я кажу,— ви мені півкарбованчика, а я під більярд пролізу.

Звісна річ, нічого не бачивши, здивувався на це, сміється.

— Давай,— каже.

Гаразд. Я кажу: — Мені наперед скільки дасте?

— Хіба,— каже,— ти гірше за мене граєш?

— Як це можна,— я кажу,— у нас таких, як ви, мало гравців.

Стали грати. Вже він і справді думає, що мастак: страх як стукотить; а *Його мосць* сидить та все примовляє:

— От так куля! От так удар!

А куди там!.. Удар таки справді непоганий, а розрахунку зовсім не тямить. Ну, як звичайно, програв я першу партію: поліз, крекчу. Тут Олівер, *Його мосць* із місць похлоплювалися, киями стукотять.

— Добре! Ще,— кажуть,— ще!

А вже чого там «ще»! Особливо *Його мосць* — той за півкарбованця радий би не то, що під більярд, під Синій міст пролізти. Та й він туди ж, кричить:

— Добре,— каже,— пилюку не всю ще витер.

Петрушка маркел, мабуть, всім відомий. Тюрін був та Петрушка маркел.

Тільки гри, звісна річ, не відкрив: програв другу.

— Мені,— кажу,— з вами, пане, то й так не зігра-ти.

Сміється. Потім як виграв я три партії — у них сорок дев'ять було, в мене нікого,— я поклав кия на біль-ярд, кажу:

— Бажаєте, пане, на всю?

— Як це на всю?— каже.

— Або три карбованці за вами, або нічого,— кажу.

— Як,— каже,— хіба я з тобою на гроші граю? Дурень!

Аж почервонів.

Гаразд. Програв він партію.

— Годі,— каже.

Вийняв бумажник, новенький такий, в аглицькому магазині купований, відкрив, та вже я бачу, похизува-тися хотів. Повнісінький грошей, та все сторублівки.

— Ні,— каже,— тут дрібних немає.

Вийняв з гамана три карбованці.

— Тобі,— каже,— два, та за партії, а решту візьми на горілку.

Я йому дякую. Бачу, пан гарний! Для такого можна полазити. Одне шкода; на гроші не хоче грати; а то, думаю, вже я примудрився б: диви, карбованців два-дцять, а то й сорок потяг би.

Як тільки *Його мосць* побачив гроші в молодого па-на: — Чи не бажаєте,— каже,— зі мною партійку? Ви так чудесно граєте.— Таким лисом підсипався.

— Ні,— каже,— пробачте: часу не маю.— І пішов собі.

І чорт його знає, хто він такий був, *Його мосць* отой. Прозвав його хтось *Його мосцю*, так і пішло. Цілісінь-кий день було сидить у більярдній, все дивиться. Вже його й били, і лаяли, і ні в яку гру не приймали, усе сидить собі, принесе люльку та й курить. Та вже й грав чисто... бестія!

Гаразд. Прийшов Нехлюдов удруге, втретє, став час-то приходити. І вранці, і ввечері, було, ходить. У три

кулі, алагер, пірамідка — про все дізнався. Посмілішав, познайомився з усіма і грати став непогано. Звісна річ, людина молода, видатної фамілії, з грішми, то й поважав кожен. Тільки з одним з гостем із значним якомсь раз посварився.

І вийшло це через дурницю.

Грали алагер князь, гість значний, Нехлюдов, Олівер і ще хтось. Нехлюдов стоїть біля грубки, розмовляє з кимсь, і саме значному грати, — а він якраз під доброю чаркою був. Тільки куля його і прийшлася навпроти самої грубки: тісенько там, та й любить він розмахнутися.

Так от він; — чи то не бачив Нехлюдова, чи то навмисне, але тільки як розмахнеться в кулю, та Нехлюдова в груди турніком я-ак стуконе! Охнув навіть сердега. То що ж? І в думці не було того, щоб попросити пробачення — брутальний такий! Пішов собі далі, на нього й не подивився; та ще бурмотить:

— Чого, — каже, — тут стовбичать? Через це й кулі не забив. Нема хіба місця?

Той підійшов до нього, сполотнів увесь, а говорить, наче й не сталося нічого, чемно отак:

— Ви б, добродію, спершу мали попросити пробачення: ви мене штовхнули, — каже.

— Не до пробачень мені тепер: я б, — каже, — мав виграти, а тепер, — каже, — от мою кулю заб'ють.

Той йому знову каже:

— Ви повинні, — каже, — попросити пробачення.

— Та йдіть ви геть, — каже. — От причепився!

А сам усе на свою кулю дивиться.

Нехлюдов підійшов до нього ще ближче та за руку його.

— Ви нечема, — каже, — добродію!

Дарма що тоненький, молоденький, мов дівиця красна, а який же завзятий: оченята палають, от так з'їсти його хоче. А значний гість чолов'яга здоровий, високий, куди там Нехлюдову!

— Що-о, — каже, — я нечема?!

Та як загорлає, та як замахнеться на нього. Тут підскочили, хто був, за руки їх піймали обох, розтягли.

Слово по слову, Нехлюдов каже:

— Нехай він мені сатисфакцію дасть, він мене образив, мовляв,— значить, дуель хотів з ним мати. Звісна річ, панство: вже в них заведенція така... не можна!.. Ну, одним словом, панство!

— Ніякої,— каже,— сатисфакції й знати не хочу! Він хлопчисько, більш нічого. Я йому вуха намну.

— Коли ви,— каже,— не хочете дуелі, то ви не благородна людина.

А сам мало не плаче.

— А ти,— каже,— хлопчисько: на тебе я ніяк не образуюсь.

Ну, розвели їх, як належить, по різних кімнатах. Нехлюдов з князем приятелювали.

— Піди,— каже,— благаю тебе, умов його, щоб він, значить, на дуель згоду дав. Він,— каже,— п'яний був: може, він опам'ятається. Не можна,— каже,— щоб це отак скінчилося.

Пішов князь. Значний каже:

— Я,— каже,— і на дуелі, і на війні бився. Не хочу,— каже,— з хлопчиськом на дуель виходити. Не хочу, та й годі.

Що ж, поговорили, поговорили, та й замовкли; тільки гість значний перестав до нас їздити.

Відносно цього, значить, канфузу, який гонор'мав, який амбіційний був... значить, Нехлюдов отой... а вже відносно чого іншого, то зовсім не тямив. Пам'ятаю якість:

— Хто в тебе тут є?— каже князь Нехлюдову.

— Нікого,— каже.

— Як же це так,— каже,— нікого?

— А навіщо?— каже.

— Як то навіщо?

— Я,— каже,— досі так жив, то чого ж не можна?

— Як то: так жив? Не може бути!

І заливається-регоче, і вусатий добродій теж собі регоче. Зовсім на сміх узяли.

— То ніколи?— кажуть.

— Ніколи.

Аж качаються від сміху. Я, звісна річ, одразу збаг-

нув, чого вони так з нього сміються. Дивлюсь: що, мовляв, буде з цього?

— Поїдьмо,— каже князь,— зараз.

— Анізащо! — каже.

— Ну, годі! Це смішно,— каже.— Випий для куражу, та й поїдьмо.

Приніс я їм пляшку шампанського. Випили, повезли молодчика.

Приїхали годині о першій. Сіли вечеряти, і зібралось їх багато, якнайкращі з панів, котрі в нас бувають: Антонов, князь Разін, граф Шустах, Мірцов. І всі Нехлюдова поздоровляють, сміються. Мене покликали. Бачу — досить-таки веселі.

— Поздоровляй,— кажуть,— пана.

— З чим? — кажу.

Як же це він сказав? чи то з посвіченням, чи то з просвяченням, не пам'ятаю вже до ладу.

— Маю честь,— кажу,— поздоровити.

А він червоний сидить; посміхається тільки. Ото сміху було!

Гаразд. Приходять потім у більярдну, веселі всі, а Нехлюдов на себе не схожий: очі посоловіли, губами водить, гикає все і вже слова не може вимовити до ладу. Звісна річ, нічого не бачивши, він і обм'якнув. Підійшов він до більярда, обіперся, та й каже:

— Вам,— каже,— смішки, а мені сумно. Навіщо,— каже,— я це зробив; і тобі,— каже,— князю, і собі ніколи в житті цього не подарую.

Та як залетється, заплаче. Звісна річ, випив, сам не знає, що меле. Підійшов до нього князь, усміхається сам.

— Досить,— каже,— пусте!.. Ідьмо додому, Анатолію.

— Нікуди,— каже,— не поїду. Навіщо я це зробив?

А сам слізьми заливається. Не йде від більярда, та й годі. Що то значить людина молода, незвична.

Отаким от побитом їздив він до нас часто. Приїжджають якомсь із князем та з вусатим паном, отим, що все з князем ходив. Із чиновників, чи з відставних яких він був, бог його святий знає, тільки Федоткою його все пани звали. Вилицюватий, бридкий такий, а вбирався чепурно і в кареті було їздив. За що його пани так

любили, бог їх відає. *Федотка*, *Федотка*, а дивись — його і годують, і поять, і гроші за нього платять. Та вже й шельма ж був! програє — не платить; а виграє — так держись! Вже його й лаяли, й бив на очах у мене гість значний, і на дуель викликав... усе з князем під ручку ходить.

— Ти, — каже, — пропадеш без мене. Я *Федот*, — каже, — та без турбот.

Жартівник такий! Ну, гаразд. Приїхали, кажуть:

— Давай алагер втрюх влаштуємо.

— Давай, — каже.

Почали грати по три карбованці ставку. Нехлюдов з князем теревенять собі.

— Ти, — каже, — подивись, яка в неї ніжка. Ні, — каже, — що там ніжка! в неї коса, — каже, — гарна.

Звісна річ, на гру не дивляться; тільки все поміж себе розмовляють. А *Федотка* своє діло пам'ятає: раз у раз з накатцем грає, а ті промах або зовсім на себе. І набив по шість карбованців з кожного. З князем у них бог знає які там розрахунки були, ніколи один одному грошей не платили, а Нехлюдов витяг дві зелененькі, подає йому.

— Ні, — каже, — я не хочу з тебе грошей брати. Давай просту зіграємо: кітудубль, значить — або вдвоє, або нічия.

Поставив я кулі. *Федотка* перший узяв, та й почали грати. Нехлюдов, той б'є, щоб похизуватись; часом на партії стоїть: ні, — каже, — не хочу, легко, мовляв, занадто; а *Федотка* своє діло не забуває, раз у раз підбирає. Звісна річ, гру розкрив, та ніби ненавмисне й виграв партію.

— Давай, — каже, — ще на все.

— Давай.

Знову виграв.

— З дрібнички, — каже, — почалось. Я не хочу в тебе багато вигравати. Граймо на все?

— Добре.

Воно, що не кажи, а п'ятдесяти карбованців шкода. Вже Нехлюдов просить: «Давай на всю». Пішла та й пішла, що далі, то більше, двісті вісімдесят карбованців на нього й набив. *Федотка* — він спритний: просту про-

грає, а кут виграє. А князь сидить, бачить, що тут діло серйозне пішло.

— *Асé*¹,— каже,— *асé*.

Та де там! усе куш збільшують.

Нарешті до такого дійшло, за Нехлюдовим п'ятсот карбованців з гаком. *Федотка* кия поклав, каже:

— Може, вистачить? Я стомився,— каже.

А сам до світу ладен грати, аби грошики були... політика, звісна річ. А того ще більша охота бере: давай та давай.

— Ні,— каже,— їй-богу, стомився. Ходімо,— каже,— нагору; там реванш візьмеш.

А нагорі в нас у карти грали пани. Спочатку преферансик, а там дивись — *любиш не любиш* піде.

От з того самого числа так його *Федотка* обкрутив, що почав він до нас щодня їздити. Зіграє партію, другу, та й нагору, та й нагору.

Вже що там у них бувало, бог їх святий знає; тільки зовсім іншою людиною став, і з *Федоткою* все пішло заодно. Раніше було модний, чистенький, завитий, а тепер тільки звання ще людський вигляд має; а як нагорі побував, прийде скуйовджений, сюртук у пуху, в крейді, руки брудні.

Одного разу таким побитом приходиться звідити з князем, блідий, губи сіпаються, і сперечається чогось.

— Я, мовляв, не дозволю йому казати мені (як це він сказав?)... що я не *велікатний*, чи що, і що він моїх карт не битиме. Я,— каже,— йому десять тисяч заплатив, то він міг би при чужих бути обережніший.

— Ну, годі,— каже князь: — чи варт на *Федотку* гніватись?

— Ні,— каже,— я цього так не покину.

— Облиш,— каже,— як можна до того принижуватися, щоб з *Федоткою* заводитись!

— Але ж тут були сторонні.

— Що ж,— каже,— з того, що сторонні? Ну, хочеш, я його зараз примушу в тебе пробачення просити?

— Ні,— каже.

І забелькотали щось по-французькому, вже я не вто-

¹ — Годі,

ропав. Що ж? Того ж вечора з Федоткою їли-випивали, і знову дружба пішла.

Гаразд. Приходить, трапляється, й сам.

— Що,— каже,— чи добре я граю?

Наше діло,— звісно яке: догоджати кожному мусимо; скажеш: добре,— а яке там добре,— стукотить по дурному, а розрахунку ніякого не має. І з того самого часу, як з Федоткою сплутався, все на гроші грати став. Раніше не любив ні на що — ні на страви, ні на шампанське. Було князь скаже:

— Давай на пляшку шампанського.

— Ні,— каже,— я краще так звелю принести... Гей! Дай пляшку.

А тепер усе на інтерес став грати. Ходить було цілісінький день у нас, або з ким у більярд грає, або на гору піде. Я собі й думаю: що ж це іншим, а не мені все буде діставатися?

— Чого це,— кажу,— пане, зі мною давно не грали?

От і стали грати.

Як набив я на нього півкарбованців з десять,— на квит,— кажу,— бажаєте, пане?

Мовчить. Не те, що колись *дурнем* обізвав. От і стали грати на квит та на квит. Я на нього карбованців вісімдесят і набив. То що ж? Зі мною грати щодня став. Тільки й чекає було, щоб не було нікого, а то, звісна річ, при сторонніх сором йому з *маркелом* грати. Якось одного разу погарячився він, а карбованців уже за ним із шістдесят було.

— Хочеш,— каже,— на все?

— Гаразд,— кажу.

Виграв я.

— Сто двадцять на сто на двадцять?

— Гаразд,— кажу.

Знову виграв.

— Двісті сорок на двісті на сорок?

— Чи не забагато буде? — кажу.

Мовчить. Стали грати: знову моя партія.

— Чотириста вісімдесят на чотириста на вісімдесят?

Я кажу:

— Чого ж, пане, мені вас кривдити. Сто карбованчиків давайте, будь ласка; а решта нехай так буде.

То він як гримне! А який же тихий був.
— Я,— каже,— тебе відлатаю! Грай чи не грай.

Ну, бачу, нічого не вдієш.

— Триста вісімдесят,— кажу,— будь ласка.

Звісна річ, хотів програти.

Дав я сорок уперед. У нього п'ятдесят два було, в мене тридцять шість. Став він жовту різати, та й поклав на себе вісімнадцять очків, а моя — на перекаті стояла.

Вдарив я так, щоб куля вискочила. Та де там, вона дуплетом і впала. Знову моя партія.

— Слухай,— каже,— *Петре* (Петрушкою не назвав), я тобі зараз не можу віддати всі, а через два місяці хоч три тисячі можу сплатити.

А сам весь черво-оний став, аж голос тремтить у нього.

— Гаразд,— кажу,— пане.

Та й поставив кия. Він походив, походив, піт з нього так і ллє.

— *Петре*,— каже,— давай на всі.

А сам мало не плаче.

Я кажу:

— Та нащо, пане, грати!

— Ну, давай, будь ласка.

І сам кия мені подає. Я взяв кия та кулі на більярд так шпурнув, що на підлогу полетіли: звісна річ, не можна не похизуватися; кажу:

— *Давай, пане.*

А він так вже квапився, аж сам кулю підняв. Думаю собі: «Не віддасть же він мені семисот карбованців; однаково програю». Став навмисне грати. То що ж?

— Навіщо,— каже,— навмисне погано граєш?

А в самого руки тремтять; а як куля до лузи біжить, то пальці розчепирить, рота скривить та все до лузи й головою й руками тягне. Вже я кажу:

— Цим не допоможеш, пане.

Гаразд. Як виграв він цю партію, я кажу:

— Сто вісімдесят карбованчиків за вами буде та півтора ста партій; а я, мовляв, вечеряти піду.

Поставив кия та й пішов собі.

Сів я собі за столика навпроти дверей, а сам дивлюся: що, мовляв, з нього буде? І що ж? Походить, походить — мабуть, думає: ніхто на нього не дивиться — та за волосся себе як смикне, і знову ходить, бурмотить усе щось, та знову як смикне.

Після того днів з вісім не видно його було. Прийшов якось в їдальню, понурий такий, і в більярдну не зайшов.

Побачив його князь.

— Ходімо, — каже, — зіграємо.

— Ні, — каже, — я більш не гратиму.

— Та годі! ходімо.

— Ні, — каже, — не піду. Тобі, — каже, — користі не дасть, що я піду, а мені від цього погано буде.

Так і не ходив днів ще з десять. А потім на святах якось заїхав, у фраку, мабуть, у гостях був, і цілий день пробув: усе грав; завтра приїхав, післязавтра... Пішло знову, як раніше. Хотів я був з ним ще пограти, аж ні: з тобою, — каже, — не гратиму. А сто вісімдесят карбованців, що я тобі винен, прийди до мене через місяць: одержиш.

Гаразд. Прийшов до нього через місяць.

— Йй-богу, — каже, — немає, а в четвер прийди.

Прийшов я в четвер. Гарненьку таку квартиру мав.

— Що, — кажу, — дома?

— Спочивають, — кажуть.

— Гаразд, почекаю.

Камердин у нього із своїх був — дідок такий сивенький, простий, ніякої політики не знав. От і розбалакався ми з ним.

— Та як, — каже, — ми тут живемо з паном! Зовсім заморочились, і жодної їм ні пошани, ні користі нема від Петербурга від цього. Із села їхали, думали: будемо як за небіжчика пана, царство небесне, по князях, по графах та по генералах їздити; думали: візьмемо собі яку з графинь красуню, з приданим, та й заживемо по-дворянському; а насправді ж виходить, що ми тільки по трактирах бігаємо — зовсім погано! А княгиня Ртищева нам же тітка рідна, і князь Воротинцев татко хрещений.

І що ж ви скажете? тільки на різдво й був раз, та й очей не навертає. Вже їхні слуги й ті сміються у вічі мені: що, мовляв, ваш пан, мабуть, не в татонька вдався. Я колись і кажу йому:

— Чого це, пане, до тітоньки не зволите їздити? Вони нудьгують, що вас давно не бачили.

— Нудно,— каже,— там, Дем'яновичу!

Чи ти бачиш! тільки й знайшов веселощів у трахтирі. Хоч би служив, чи що, а то ж ні: захопився картами та іншим, а вже ці діла ніколи до добра не приведуть... Е-ех! пропадаємо ми, так, ні за цапову душу пропадаємо!.. У нас від покійної панії, царство небесне, багатющий маєток зостався: тисяча душ з гаком, тисяч на триста лісу було. Усе заставив тепер, ліс продав, мужичків розорив, а все немає нічого. Без пана, звісна річ, управитель сам більший, ніж пан... лупить з мужика останню шкуру, та й годі. Йому що? аби тільки набити кишеню, а там хай з голоду всі виздыхають собі. Допіру приходили два мужички, скарги принесли від усієї вотчини.

— Розорив,— кажуть,— вкрай мужичків.

Що ж? прочитав скарги, дав по десять карбованців мужичкам.— Я,— каже,— сам скоро приїду. Одержу гроші,— каже,— розплачусь, тоді поїду.

А де там розплатитись, коли ми в боргах грузнемо! Адже ж не мало, не багато, тут зиму прожили, тисяч з вісімдесят розтринькали; а тепер у домі карбованця сріблом немає! А все від чесноти своєї. Вже такий простий пан, що й сказати не можна. Від цього самого й пропадає, так от ні за цапову душу пропадає.

І сам мало не плаче, дідок отой. Такий дідок смішний.

Прокинувся годині об одинадцятій, покликав мене.

— Не прислали мені,— каже,— грошей, але ж я винен. Зачини,— каже,— двері.

Я зачинив.

— От,— каже,— візьми годинника або шпильку брильянтову і застав їх. Тобі,— каже,— за них більше як сто вісімдесят карбованців дадуть, а коли я одержу гроші, то викуплю,— каже.

— Що ж,— я кажу,— пане, коли грошей у вас нема,

нічого не вдієш. Дайте, будь ласка, хоч годинника, я вас можу уважити.

А сам бачу, що годинник карбованців триста коштує.

Гаразд. Заставив я годинника за сто карбованців, а записку йому приніс.

— Вісімдесят,— кажу,— карбованців за вами будуть; а годинника самі звольте викупити.

Отак і досі вісімдесят карбованців моїх грошей за ним і лишилося.

Отаким побитом став він до нас знову щодня ходити. Вже не знаю, які у них поміж себе розрахунки були, тільки все разом з князем їздили. Або з Федоткою нагору підуть грати. І теж якісь у них втрюх хитромудрі рахунки були: той тому дає, той тому дає; а хто кому винен, не розбереш ніяк.

І бував він таким робом у нас два роки, мабуть, що кожного дня, тільки вже зовсім не той став: спритний зробився, а інколи й до того доходив, що в мене карбованця позичав візникові віддати; а по сто карбованців з князем партію грали.

Сумний став, схуд, пожовк. Приїде було, абсенту зараз чарочку велить подати, *канане* закусить та портвейном зап'є; ну, й повеселішає нібито.

Приїжджає якимсь перед обідом, на масляну було це, і став з якимсь гусаром грати.

— Бажаєте,— каже,— зацікавитися партією?

— Будь ласка,— каже.— На що?

— Пляшку Клодвужо, бажаєте?

— Добре.

Гаразд. Гусар виграв, і пішли обідати. Сіли за стіл; тільки Нехлюдов і каже:

— Simon!¹ пляшку Клодвужо; та дивись, хай нагріють гарненько.

Simon пішов, приносить страви, пляшки нема.

— Де ж,— каже,— вино?

Simon побіг, приносить печеню.

— Подавай же вино,— каже.

Simon мовчить.

¹ — Семенел

— Ти що, збожеволів! ми вже кінчаємо обідати, а вина немає. Хто ж його п'є з десертом?

Побіг Simon.

— Хазяїн,— каже,— вас просить.

Почервонів увесь, схопився з-за столу.

— Чого,— каже,— йому треба?

А хазяїн стоїть біля дверей.

— Я,— каже,— не можу вам більше вірити, коли ви мені по рахунку не заплатите.

— Та я,— каже,— вам сказав, що я в перших числах віддам.

— Як вам завгодно,— каже,— буде; а я в борг не можу безперестану давати й нічого не одержувати. В мене і так,— каже,— десятки тисяч у боргах пропадають.

— Ну, годі-бо вам, *моншер*,— каже,— мені вже можна повірити. Пришліть пляшку, а я постараюся вам скоріш віддати.

І побіг сам.

— Що там таке, чого вас викликали? — гусар каже.

— Так,— каже,— просив мене про одну дрібницю.

— А добре було б,— каже гусар,— тепер винця тепленького склянку випити.

— Simon, що ж?!

Побіг мій Simon. Знову нема ні вина, нічого. Погано. Вийшов з-за столу, прибіг до мене.

— Бога ради,— каже,— Петруша, дай мені шість карбованців.

А сам аж міниться.

— Нема,— кажу,— пане, їй-богу. Та вже й так за вами моїх чимало.

— Я тобі,— каже,— сорок карбованців за шість через тиждень віддам.

— Якби були,— кажу,— я б не наважився відмовити, а то, далебі, нема.

То що б ви думали? вискочив, зуби зціпив, кулаки стиснув, мов навіжений по колідору бігає, та по лобі собі як дасть.

— Ах,— каже,— господи! Що ж це?

Навіть не зайшов в їдальню, вскочив у карету та й помчав собі.

Ото сміху було. Гусар каже:

— А де ж той пан, що зі мною обідав?

— Поїхав,— кажуть.

— Як то поїхав? Що ж він сказати велів?

— Нічого,— кажуть,— не веліли казати: сіли, та й поїхали.

— Отакий він,— каже,— штукар!

Ну, думаю собі, тепер довго не їздитиме, після, значить, такого сорому. Так же ні. Завтра ж надвечір приїжджає. Прийшов у більярдну і ящик якийсь із собою приніс. Скинув пальто.

— Давай грати,— каже.

Дивиться спідлоба, сердитий такий.

Зіграли партійку.

— Досить,— каже,— піди принеси мені перо й паперу: листа треба написати.

Я, нічого не думавши, не гадавши, приніс паперу, поклав на стіл у маленьку кімнату.

— Готово,— кажу,— пане.

Гаразд. Сів за стіл. Вже він писав, писав, бурмотів усе щось, схопився потім нахмурений такий.

— Піди,— каже,— подивись, чи приїхала моя карета?

Діло в п'ятницю на масляну було, то нікого з гостей не було: усі по балах.

Я пішов був дізнатися про карету, тільки за двері вийшов...

— Петрушка! Петрушка! — кричить, ніби злякався чого.

Я повернувся. Дивлюсь, він білий, от наче полотно, стоїть, на мене дивиться.

— Кликати,— кажу,— зволили, пане?

Мовчить.

— Що,— кажу,— чого бажаєте?

Мовчить.

— Та... от що! давай ще грати,— каже.

Гаразд. Виграв він партію.

— Що,— каже,— чи добре я навчився грати?

— Еге ж,— я кажу.

— То ж бо й е. Піди,— каже,— тепер, дізнайся, як там карета?

А сам по кімнаті ходить.

Я собі, нічого не думавши, вийшов на ганок: бачу, карети ніякої нема, йду назад.

Тільки йду назад, чую, ким наче стуконув хтось. Входжу в більярдну: тхне чимсь дивно.

Дивлюсь, а він на підлозі лежить, ве-есь заюшений, і пістоля поряд кинута. То я так перелякався, аж слова вимовити не міг.

А він смикне, смикне ногою, та й потягнеться. Захрорів потім, та й простягся отак-от.

І чого такий гріх з ними стався, що душу свою згубив, значить, бог його святий відає; тільки папір оцей залишив, та й то я нічого не второпаю.

І що вже оте панство виробляє!.. Сказано, панство... Одним словом — панство.

«Бог дав мені все, чого тільки може бажати людина: багатство, ім'я, розум, благородні поривання. Я хотів розкошувати і затоптав у багно все, що було в мені хорошого.

Я не збезчещений, не нещасний, не зробив ніякого злочину; але я вчинив гірше: я вбив свої почуття, свій розум, свою молодість.

Я обплутаний брудними тенетами, з яких не можу виплутатися і до яких не можу звикнути. Я безперестану падаю, падаю; почуваю своє падіння і не можу зупинитися. Мені б легше було бути збезчещеним, нещасним або злочинним: тоді була б якась втішна, похмура велич у моєму відчаї. Якби я був збезчещений, я б міг піднятися над усі поняття честі нашого суспільства і зневажати його. Якби я був нещасний, я б міг ремствувати. Якби я зробив злочин, я б міг каяттям або покаранням спокутувати його; але я просто підлий, огидний, знаю це — і не можу підвестися.

І що занастало мене? Чи була в мені якась сильна пристрасть, що виправдала б мене? Ні.

Сімка, туз, шампанське, жовту в середину, крейда, сіренькі, райдужні бумажки, цигарки, продажні жінки— ось мої спогади!

Одна жахлива хвилина забуття, підлоти, якої я ніколи не забуду, примусила мене схаменутися. Я вжахнувся, коли побачив, яка страшна прірва, відокремлювала мене від того, чим я хотів і міг бути. В моїй уяві виникли сподівання, мрії й думи моєї юності.

Де ті світлі думки про життя, про вічність, про бога, які з такою ясністю і силою сповнювали мені душу? Де безпредметна сила любові, що відрадною теплотою зогривала мені серце? Де надія на зростання, прагнення до всього прекрасного, любов до рідних, ближніх, до праці, до слави? Де поняття про обов'язок?

Мене було ображено — я викликав на дуель і думав, що цілком задовольнив вимоги благородства. Мені потрібні були гроші для задоволення своїх пороків і марнославства — я розорив тисячі родин, довірених мені богом, і зробив це без сорому, — хоч я так добре розумів ці священні обов'язки. Безчесний чоловік сказав мені, що в мене нема сумління, що я хочу красти, — і я лишився його другом, бо він безчесний чоловік і сказав мені, що він не хотів мене образити. Мені сказали, що смішно жити скромником, — і я віддав без жалю цвіт своєї душі — незайманість — продажній жінці. Так, жодної вбитої частини моєї душі мені так не шкода, як любові, на яку я такий був здатний. Боже мій! Чи любив хоч хто так, як я любив, коли ще не знав жінок!

А який я міг бути хороший і щасливий, коли б ішов тією дорогою, що її при вступі в життя відкрили мій свіжий розум і дитяче, щире почуття! Не раз пробував я вийти з брудної колії, якою йшло моє життя, на цю світлу дорогу. Я казав собі: використаю все, скільки є в мене волі, — і не міг. Коли я лишався на самоті, мені ставало незручно і страшно з самим собою. Коли я був з іншими, я забував мимоволі свої переконання, не чув більше внутрішнього голосу і знову падав.

Нарешті, я дійшов до страшного переконання, що не можу підвестися, перестав думати про це і хотів забутись; але безнадійне каяття ще дужче тривожило мене. Тоді мені вперше спала страшна для інших і відрадна для мене думка про самогубство.

Але й тут я був гидкий і підлий. Тільки вчорашня безглузда історія з гусаром дала мені досить рішучості,

щоб виконати свій намір. В мені не лишилося нічого благородного — саме марнославство, і з отого марнославства я роблю єдиний хороший вчинок у моєму житті.

Я думав колись, що близькість смерті піднесе мою душу. Я помилявся. За чверть години мене не буде, а погляд мій ніяк не змінився. Я так само бачу, так само чую, так само думаю; та сама дивна непослідовність, хиткість і легкість у думках, така протилежна тій єдності та ясності, про які, бог знає чого, дано мріяти людині. Думки про те, що буде за гробом, і які пересуди будуть завтра про мою смерть у тітоньки Ртищевой, з однаковою силою снуються в моїй голові.

Незбагненне створіння людина!»

СЕВАСТОПОЛЬ У ГРУДНІ МІСЯЦІ

Вранішня зоря тільки що починає забарвлювати небосхил над Сапун-горою; темносиня поверхня моря вже скинула з себе сутінок ночі й чекає першого променя, щоб мінитися веселим блиском; з бухти віє холодом і туманом; снігу нема — скрізь чорно, але вранішній гострий мороз хапає за обличчя й тріщить під ногами, і далеке неугавне гудіння моря, яке зрідка переривають розкотисті постріли в Севастополі, само тільки порушує вранішню тишу. На кораблях глухо б'є восьма склянка.

На Північній стороні денна діяльність потроху починає заміняти спокій ночі: де пройшла зміна вартових, побрязкуючи рушницями; де лікар уже поспішає до госпіталю; де солдатик виліз із землянки, мие крижаною водою засмагле обличчя і, повернувшись до почервонілого сходу, швидко хрестячись, молиться богу; де висока важка *маджара* на верблюдах із скрипом посунула на кладовище ховати закривавлених покійників, якими вона мало не до верху накладена... Ви підходите до пристані — особливий запах кам'яного вугілля, гною, вогкості та яловичини вражає вас; тисячі різнорідних речей — дрова, м'ясо, плетениці з пруття, борошно, залізо тощо — купою лежать біля пристані; солдати різних полків, з мішками й рушницями, без мішків і без рушниць, товпляться тут, курять, лаються, перетягають вантажі на пароплав, який, димлячись, стоїть біля помосту; вільні ялики, повні всякого люду — солдатів, моряків, купців, жінок, — причалюють і відчалюють від пристані.

— На Графську, ваше благородіє? Будьте ласкаві!—

пропонують вам свої послуги два чи три відставні матроси, встаючи з яликів.

Ви вибираєте той, що до вас ближче, ступаєте через напівзогнилий труп якоїсь гнідої коняки, що тут у грязюці лежить біля човна, і проходите до стерна. Ви відчалили від берега. Навколо вас блискуче вже під вранішнім сонцем море, спереду — старий матрос у верблюжому пальті та молодий білоголовий хлопець, які мовчки старанно працюють веслами. Ви дивитесь і на смугнасті громадища кораблів, близько й далеко розсипаних по бухті, і на чорні невеличкі цятки шлюпок, що пливають по блискучій блакиті, і на забарвлені рожевим промінням вранішнього сонця гарні ясні будівлі міста, які видно на тому боці, і на піняву білу лінію бону та затоплених кораблів, від яких де-не-де сумовито стирчать чорні кінці щогл, і на далекий ворожий флот, що маячить на кришталевому обрії моря, і на піняві струмки, в яких стрибають соляні бульки, що їх збивають весла; ви слухаєте рівномірні звуки ударів весел, звуки голосів, що по воді долинають до вас, і величні звуки стрільби, що, як вам здається, підсилюється в Севастополі.

Не може бути, щоб від думки, що й ви в Севастополі, не проходилося в душу вашу почуття якоїсь мужності, гордоців та щоб кров не почала швидше переливатися у ваших жилах...

— Ваше благородіє! просто під Кістентина¹ держіть,— скаже вам старий матрос, обернувшись назад, щоб перевірити напрямом, якого ви надаєте човну,— праворуч стерно.

— А на ньому гармати ще всі,— зауважить біловолосий парубок, проходячи повз корабель і розглядаючи його.

— А то ж як: він новий, на ньому Корнілов жив,— скаже старий, теж поглядаючи на корабель.

— Бачиш ти, де розірвало! — скаже хлопець, після довгої мовчанки поглядаючи на білу хмарку танучого диму, що враз з'явився високо-високо над Південною бухтою: водночас лунає різкий звук вибуху бомби.

— Це він з нової батареї ниньки палить,— додасть

¹ Корабель «Константин».

старий, байдуже поплывуючи на руку.— Ну, наляж, Мишко, баркас випередимо.— І ваш ялик швидше посувається вперед по широких жмурах бухти, справді випереджає важкий баркас, на якому навалено якісь лантухи й нерівно веслюють невірні солдати, і пристає між безліччю причалених човнів до Графської пристані.

На набережній галасливо воруються юрби сірих солдатів, чорних матросів і строкатих жінок. Жінки продають булки, російські мужики з самоварами вигукують: *збитень гарячий*, і тут-таки на перших східцях валяються заіржавілі ядра, бомби, картечі й чавунні гармати всяких калібрів. Трохи далі великий майдан, де валяються якісь величезні бруси, гарматні станки, сплять солдати; стоять коні, вози, зелені гармати і ящики, піхотні козла; ходять солдати, матроси, офіцери, жінки, діти, купці; їздять вози з сіном, з лантухами та з бочками; де-не-де проїде козак і офіцер верхи, генерал на дροжках. Праворуч вулиця загороджена барикадою, на якій в амбразурах стоять якісь маленькі гармати, і біля них сидить матрос, покурюючи люльку. Ліворуч гарний дім з римськими цифрами на фронтоні, під яким стоять солдати й закривавлені носилки,— скрізь ви бачите неприємні сліди військового табору. Перше враження ваше неодмінно буде дуже прикре: дивна мішанина табірної і міського життя, гарного міста й брудного біваку не тільки не гарна, але здається огидним безладдям; вам навіть видасться, що всі перелякані, метушаться, не знають, що робити. Але вдивіться краще в обличчя цих людей навколо вас, і ви зрозумієте зовсім інше. Подивіться хоч би на цього фурштатського солдатика; він веде напувати якусь гніду тройку і так спокійно мугиче якусь пісеньку, що, очевидно, він не заблудить серед цього різнорідного натовпу, який для нього й не існує, але що він виконує свою справу, хоч би яка вона була— напувати коней чи тягати гармати — так само спокійно і самовпевнено, і байдуже, ніби все це діється десь у Тулі чи в Саранську. Той самий вираз читаєте ви й на обличчі того офіцера, що в бездоганно білих рукавичках проходить мимо, і на обличчі матроса, що курить, сидячи на барикаді, і на обличчі робочих солдатів, які з носилками дожидаються на ганку колишнього Зібран-

ня, і на обличчі тієї дівчини, що, боячись замочити своє рожеве плаття, по камінчиках перестрибує через вулицю.

Так, вас неминуче жде розчарування, якщо ви вперше в'їдете до Севастополя. Даремно ви будете шукати хоч на одному обличчі слідів метушні, розгубленості чи навіть ентузіазму, готовості до смерті, рішучості,— нічого цього нема: ви бачите буденних людей, які спокійно виконують буденні справи, отож, може, ви закинете собі надмірну захопленість, візьмете під деякий сумнів справедливість уявлення про героїство оборонців Севастополя, що склалося у вас за розповідями та описами і вигляду, і звуків з Північної сторони. Але перш ніж сумніватися, підіть на bastiони, подивіться на оборонців Севастополя на самому місці оборони, або, краще, зайдіть просто навпроти в цей будинок, який був колись Севастопольським Зібранням і біля ганку якого стоять солдати з носилками; ви побачите там оборонців Севастополя, побачите там жахливі й сумні, великі й забавні, але подиву гідні видовища, що підносять душу.

Ви входите до великої зали Зібрання. Тільки-но ви відчинили двері, вигляд і запах сорока чи п'ятдесяти ампутаційних і найтяжче поранених хворих, одних на ліжках, більшості — на підлозі, раптом вражає вас. Не вірте почуттю, що затримує вас на порозі зали,— це погане почуття,— ідіть вперед, не соромтеся того, що ви начебто прийшли дивитися на страдників, не соромтеся підійти й поговорити з ними: нещасні люблять бачити людське співчутливе обличчя, люблять розповісти про свої страждання та почути слова любові й привіту. Ви проходите посередині між ліжок і шукаєте обличчя менш суворе й стражденне, до якого ви наважитесь підійти, щоб поговорити.

— Тебе куди поранено? — питає ви нерішуче й не-сміливо в одного старого, змарнілого солдата, який, сидячи на ліжку, стежить за вами добродушним поглядом і начебто запрошує підійти до нього. Я кажу: «несміливо питаєте», бо страждання, крім глибокого співчуття, викликають чомусь страх образити та високу пошану до того, хто зазнав їх.

— В ногу,— відповідає солдат; але в цей самий час

ви самі помічаєте по згортках ковдри, що в нього ноги немає вище коліна.— Хвалити бога тепер,— додає він,— на виписку хочу.

— А давно вже тебе поранено?

— Та ось на шостий тиждень звернуло, ваше благородіє!

— Що ж болить у тебе тепер?

— Ні, тепер не болить нічого; тільки начебто в литці млоїть, як на негоду, а то нічого.

— Як же це тебе поранено?

— На п'ятому баксіоні, ваше благородіє, як перша бандировка була: навів гармату, почав відходити, отаким маніром, до другої амбразури, він як ударить мене по носі, немовби в яму ступнув. Зирк, а ноги нема.

— Невже не було в цю першу хвилину боляче?

— Нічого, тільки немов чимось гарячим мене пхнули в ногу.

— Ну, а потім?

— І потім нічого; тільки як шкіру натягати почали, то щеміло ніби. Воно найперше діло, ваше благородіє, не думати багато: як не думаєш, воно тобі й нічого. Все більше від того, що думає людина.

В цей час до вас підходить жінка в сіренькому смугастому платті, запнута чорною хусткою; вона втручається у вашу розмову з матросом і починає розказувати про нього, про його страждання, про дуже тяжкий стан, в якому він був чотири тижні, про те, як, будши пораненим, спинив носилки з тим, щоб подивитись на залп нашої батареї, як великі князі говорили з ним і подарували йому двадцять п'ять карбованців, і як він сказав їм, що він знову хоче на бастіон, щоб учити молодих, коли вже сам працювати не може. Кажучи все це одним духом, жінка ця дивиться то на вас, то на матроса, який, одвернувшись і начебто не слухаючи її, скубе в себе на подушці корпію, і очі її блищать якимось особливим захватом.

— Це хазяйка моя, ваше благородіє! — каже вам матрос з таким виразом, начебто просить пробачення за неї перед вами, начебто каже: «Ви вже їй пробачте. Звісно, жінка,— дурні слова говорить».

Ви починаєте розуміти оборонців Севастополя; вам

стає чомусь совісно за самого себе перед цим чоловіком. Вам хотілось би сказати йому дуже багато, щоб висловити йому своє співчуття й подив; але ви не знаходите слів чи невдоволені з тих, які приходять вам у голову,— і ви мовчки схиляєтесь перед цією мовчазною, несвідомою величчю й твердістю духу, цією соромливістю перед власною гідністю.

— Ну, дай бог тобі швидше видужати,— кажете ви пораненому і спиняєтесь перед іншим хворим, що лежить на підлозі і, як здається, в нестерпних муках чекає смерті.

Це білявий, з пухлим і блідим обличчям чоловік. Він лежить навзпак, закинувши назад ліву руку, в позі, що свідчить про тяжке страждання. Сухий відкритий рот насилу випускає хрипкий подих, блакитні олов'яні очі закотилися вгору, і з-під збитої ковдри висунуто обрубок правої руки, обмотаний бинтами. Важкий запах мертвого тіла дужче вражає вас, і жерущий внутрішній жар, що проймає всі члени страдника, проймає начебто й вас.

— Що, він непритомний? — питаєте ви в жінки, яка йде за вами і ласкаво, як на рідного, дивиться на вас.

— Ні, ще чує, та дуже йому погано,— додає вона пошепки.— Я його сьогодні чаєм поїла — що ж, хоч і чужий, все ж треба жалощі мати,— то вже не пив майже.

— Як ти себе почуваєш? — питаєте ви його.

Поранений повертає зіниці на ваш голос, але не бачить і не розуміє вас.

— У серці горить.

Трохи далі ви бачите старого солдата, який міняє білизну. Обличчя й тіло його якогось коричньового кольору і худі, як кістяк. Руки в нього зовсім нема: її вилущено в плечі. Він сидить бадьоро, він видужав; але з мертвого, тьмяного погляду, жадливої худини й зморщок на обличчі ви бачите, що це істота, яка вже вистраждала кращу частину свого життя.

З другого боку ви побачите на ліжку страдницьке, бліде-бліде й ніжне обличчя жінки, на якому грає на всю щоку гарячковий рум'янець.

— Це нашу матроску п'ятого числа в ногу зачепило бомбою,— скаже вам ваша провідниця,— вона чоловікові на bastion обідати носила.

— Що ж, відрізали?

— Вище коліна відрізали...

Тепер, якщо нерви ваші міцні, пройдіть у двері ліворуч: у тій кімнаті роблять перев'язки й операції. Ви побачите там лікарів із закривавленими до ліктів руками й блідими, понурими фізіономіями; вони пораються біля ліжка, на якому з розплющеними очима і говорячи, як в маячині, безтямні, іноді прості й зворушливі слова, лежить поранений, під впливом хлороформу. Лікарі роблять огидну, але благодійну справу ампутацій. Ви побачите, як гострий, кривий ніж входить у біле здорове тіло; побачите, як з жахливим, пронизливим криком і прокльонами поранений раптом опритомнює; побачите, як фельдшер кине в куток відрізану руку; побачите, як на носилках лежить, у тій самій кімнаті, другий поранений і, дивлячись на операцію товариша, корчиться й стогне не так від фізичного болю, як від моральних страждань дождання,— побачите жахливі видовища, що вражають душу; побачите війну не в правильному, гарному й блискучому строї, з музикою та барабанним боем, з розмаяними прапорами, з генералами, що гарцюють на конях, а побачите війну в справжньому її вигляді — в крові, в стражданнях, у смерті...

Виходячи з цього дому страждань, ви неодмінно відчуєте полегкість, глибше вдихнете в себе свіже повітря, будете тішитись свідомістю, що ви здорові, але разом з тим, споглядаючи ці страждання, усвідомите свою нікчемність і спокійно, без нерішучості, підете на бастіони...

«Що значить смерть і страждання такого нікчемного черв'яка, як я, в порівнянні із стількома смертями й стількома стражданнями?» Але споглядання чистого неба, блискучого сонця, гарного міста, відчиненої церкви й військового люду, що рухається в різних напрямках, швидко поверне ваш дух у нормальний стан легковажності, дрібних турбот і захоплення самим лише теперішнім.

Назустріч трапиться вам, може, з церкви похорон якого-небудь офіцера, з рожевою труною й музикою та розмаяними корогами; до слуху вашого долинають, може, звуки стрільби з бастіонів, та це не наверне вас на попередні думки; похорон здасться вам дуже гарним войовни-

чим видовищем, звуки—дуже гарними войовничими звуками, і ви не поєднаєте ні з цим видовищем, ні з цими звуками думки ясної, перенесеної на себе, про страждання й смерть, як це ви зробили на перев'язному пункті.

Проминувши церкву та барикаду, ви увійдете в частину міста, де панує найбільше пошвавлення. З обох боків вивіски крамниць, трактирів; купці, жінки в капелюшках і хусточках, чепуристі офіцери,— все говорить вам про твердість духу, самовпевненість, безпеку жителів.

Зайдіть до трактиру праворуч, якщо ви хочете послухати балачки моряків та офіцерів; там уже, певно, розповідають про сьогоднішню ніч, про Феньку, про сутичку двадцять четвертого, про те, які дорогі й не-смачні подають котлетки, і про те, як убито того й того товариша.

— Чорт його забирай, як сьогодні в нас погано! — каже басом білявенький безвусий морський офіцерик у зеленому плетеному шарфі.

— Де у нас? — питає його інший.

— На четвертому бастіоні,— відповідає молоденький офіцер, і ви неодмінно з більшою увагою й навіть певною пошаною подивитесь на білявенького офіцера при словах: «на четвертому бастіоні». Його занадто велика розв'язність, вимахування руками, гучний сміх і голос, що здавалися вам нахабством, здадуться вам тим особливим бретерським настроєм, що його набувають деякі дуже молоді люди після небезпеки; та ви все ж подумаете, що він почне вам оповідати, як погано на 4-му бастіоні від бомб та куль: зовсім ні! погано тому, що грязько. «Пройти на батарею не можна»,— скаже він, показуючи на чоботи, вище литок вкриті грязюкою. «А в мене сьогодні найкращого комендора вбили, просто в лоб уліпило»,— скаже другий. «Кого це? Митюхіна?» — «Ні... Та що це, дадуть мені телятини? От каналі! — додасть він трактирному слугі.— Не Митюхіна, а Абросимова. Молодець такий — у шести вилазках був».

На другому краю столу, за тарілками котлет з горошком і пляшкою кислого кримського вина, званого «бор-

до», сидять два піхотні офіцери: один молодий, з червоним коміром і з двома зірочками на шинелі, розповідає другому, старому, з чорним коміром і без зірочок, про альмінський бій. Перший уже трохи випив, і з пауз, які бувають в його розповіді, з нерішучого погляду, який виявляє сумнів у тому, що йому вірять, і головне, що роль, яку він відігравав у всьому цьому, занадто велика, і занадто все страшно, — помітно, що він дуже відхиляється від істини. Та вам не до цих розповідей, які ви довго ще будете слухати у всіх закутках Росії: ви хочете швидше йти на bastiони, саме на 4-й, про який вам так багато й так по-різному розповідали. Коли хто-небудь каже, що він був на 4-му bastiоні, він каже це з особливою приємністю й гордістю; коли хто каже: «я йду на четвертий bastiон», неодмінно помітне в ньому маленьке хвилювання або занадто велика байдужість; коли хочуть пожартувати з кого-небудь, кажуть: «Тебе б поставити на четвертий bastiон»; коли зустрічають носилки й питають: «Звідки?», найчастіше відповідають: «З четвертого bastiону». А загалом існують дві зовсім різні думки про цей страшний bastiон: тих, які ніколи на ньому не були й які переконані, що 4-й bastiон, безперечно, могила для кожного, хто піде на нього, і тих, що живуть на ньому, як-от білявенький мічман, і такі, говорячи про 4-й bastiон, скажуть вам, сухо чи грязько там, тепло чи холодно в землянці і т. д.

За півгодини, що ви пробули в трактирі, погода встигла змінитися: туман, що стелився по морю, збився в сірі, нудні, вогкі хмари й закрив сонце; якась сумовита мряка сіється зверху і мочить покрівлі, тротуари й солдатські шинелі...

Проминувши ще одну барикаду, ви виходите з дверей праворуч і йдете вгору великою вулицею. За цією барикадою будинки по обидва боки вулиці безлюдні, вивісок нема, двері забиті дошками, вікна повибивані, де відбито ріг стіни, де пробито дах. Будівлі здаються старими ветеранами, що зазнали всякого горя та злигоднів, і начебто гордо й трохи презирливо дивляться на вас. Дорогою спотикаєтесь ви на ядра, що валяються під ногами, ступаєте в ями з водою, вириті в кам'яному ґрунті

бомбами. На вулиці зустрічаєте ви й випереджаєте команди солдатів, пластунів, офіцерів; зрідка зустрічається жінка чи дитина, але жінка вже не в капелюшку, а матроска в старій шубці і в солдатських чоботях. Проходячи далі вулицею і спустившись маленьким узвозом, ви помічаєте навколо себе вже не будинки, а якісь химерні купи руїн — каміння, дощок, глини, колод; поперед себе на крутій горі бачите якийсь чорний, грязький простір, поритий канавами, і оце попереду і є 4-й бастион... Тут людей зустрічається ще менше, жінок зовсім не видно; солдати йдуть швидко, по дорозі трапляються краплі крові й неодмінно зустрінете тут чотирьох солдатів з носилками і на носилках блідожовтяве обличчя й закривавлену шинель. Якщо ви спитаєте: «Куди поранено?», носильники сердито, не повертаючись до вас, скажуть: в ногу чи в руку, коли його поранено легко; або суворо промовчать, коли з-за носилок не видно голови, і він уже помер чи тяжко поранений.

Недалекий свист ядра чи бомби, в той самий час, як ви почнете сходити на гору, неприємно вразить вас. Ви раптом зрозумієте і зовсім інакше, ніж розуміли перше,— значення тих звуків пострілів, що ви їх чули в місті. Який-небудь тихо-радісний спогад раптом блисне у вашій уяві; ваша власна особа почне цікавити вас більше, ніж спостереження; у вас стане менше уваги до всього того, що вас оточує, і якесь неприємне почуття нерішучості раптом опанує вас. Незважаючи на цей паскудненький голос, що при небезпеці враз заговорив всередині у вас, ви, особливо глянувши на солдата, який, вимахуючи руками і сковзаючись згори по рідкій грязюці, риссю, із сміхом біжить повз вас,— ви примушуєте цей голос мовчати, мимоволі випростуетесь, підводите вище голову й деретесь наверх на слизьку глинисту гору. Тільки що ви трохи вилізли на гору, праворуч і ліворуч починають дзижчати штуцерні кулі, і ви, можливо, замислитесь, чи не йти вам траншеєю, яка іде паралельно з дорогою; але в траншеї цій повно такої рідкої, жовтої, смердючої грязюки вище колін, що ви неодмінно виберете дорогу по горі, тим більше, що ви бачите, всі йдуть по дорозі. Пройшовши кроків з двісті, ви виходите на скопаний, грязький простір, оточен-

ний з усіх боків плетеницями з пруття, насипами, погребами, платформами, землянками, на яких стоять великі чавунні гармати й правильними купами лежать ядра. Все це здається вам нагромадженням без будь-якої мети, зв'язку й ладу. Де на батареї сидить купка матросів; де посеред площадки, до половини потонувши в грязюці, лежить розбита гармата; де піхотний солдатик з рушницею переходить через батареї й ледве витягає ноги з липкої грязі; скрізь, з усіх боків і в усіх місцях, бачите черепки бомби, що не розірвалися, ядра, сліди табору, і все це потонуло в рідкій, липкій грязюці. Як вам здається, недалеко від себе чуєте ви удар ядра, звідусіль, здається, чуєте різні звуки куль — то вони дзижчать, як бджоли, то свистять, летять швидко чи вищать, як струна,— чуєте жахливий гуркіт пострілу, що потрясає всіх вас і що здається вам чимось надмірно страшним.

«То ось він, четвертий бастіон, ось воно, це страшне, справді жахливе місце!» — думаєте ви собі, зазнаючи маленького почуття гордості й великого почуття прихованого страху. Та розчаруйтеся: це ще не четвертий бастіон. Це Язонівський редут — місце, порівняно, дуже безпечне й зовсім не страшне. Щоб іти на четвертий бастіон, візьміться праворуч, цією вузькою траншеєю, якою, нагнувшись, побрів піхотний солдатик. В траншеї цій зустрінете ви, може, знову носилки, матроса, солдатів з лопатами; побачите провідники мін, землянки в грязюці, в які, зігнувшись, можуть влізти тільки двоє людей, і там побачите пластунів чорноморських батальйонів, які там перевзуваються, їдять, курять люльки, живуть, і побачите знову скрізь ту саму смердючу грязюку, сліди табору й покинутий чавун, втілений у різні форми. Пройшовши ще кроків з триста, ви знову виходите на батарею — на площадку, пориту ямами й обставлену плетеницями з пруття, насипаними землею, гарматами на платформах та земляними валами. Тут побачите ви, можливо, чоловіка з п'ять матросів, що грають у карти під бруствером, і морського офіцера, який, помітивши, що ви нова людина і цікавитесь багато чим, з охотою покаже вам своє господарство і все, що для вас може бути цікавого. Офіцер цей так спокійно

скручує цигарку з жовтого паперу, сидячи на гарматі, так спокійно походжає від амбразури до амбразури, так спокійно, без найменшої афектації говорить з вами, що, незважаючи на кулі, які частіше, ніж перше, дзижчать над вами, ви самі стаєте спокійним й уважно розпитуєте і слухаєте розповідь офіцера. Цей офіцер розкаже вам,— але тільки тоді, коли ви його розпитаєте,— про бомбардування п'ятого числа, розкаже, як на його батареї тільки одна гармата могла стріляти, і з усієї обслуги залишилося вісім чоловік, і як все ж другого ранку шостого він *палив*¹ з усіх гармат; розкаже вам, як п'ятого влучила бомба в матроську землянку і поклала одинадцять чоловік; покаже вам з амбразури ворожі батареї й траншеї, до яких не далі тут, як тридцять-сорок сажнів. Одного я боюся, що під впливом дзижчання куль, витикаючись з амбразури, щоб подивитись на ворога, ви нічого не побачите, а якщо побачите, то дуже здивуєтесь, що цей білий кам'янистий вал, який так близько від вас і на якому спалахують білі димки, що цей білий вал і є ворог — він, як кажуть солдати й матроси.

Навіть дуже можливо, що морський офіцер, щоб похвалитися або просто так, для власної розваги, захоче при вас постріляти трохи. «Послати комендора й обслугу до гармати», — і чоловіка з чотирнадцять матросів жваво, весело, хто ховаючи в кишеню люльку, хто дожовуючи сухар, постукуючи підкованими чобітьми по платформі, підійдуть до гармати й зарядять її. Вдивіться в обличчя, в постави і в порухи цих людей: у кожній зморшці цього засмаглого, вилицюватого обличчя, в кожному м'язі, в ширині цих плечей, в товщині цих ніг, взутих у величезні чоботи, в кожному порусі, спокійному, твердому, неквапливому, видно ці головні риси, що становлять силу росіянина, — простоти і упертості; але тут на кожному обличчі здається вам, що небезпека, злоба й страждання війни, крім цих головних ознак, проклали ще сліди усвідомлення своєї гідності й високої думки та почуття.

Раптом жахливий гуркіт, стрясаючи не тільки вушні

¹ Моряки всі кажуть палити, не стріляти.

органи, але все єство ваше, вражає вас так, що ви здригаєтесь усім тілом. Слідом за тим ви чуєте, як, віддаляючись, свище заряд, і густий пороховий дим огортає вас, платформу й чорні постаті матросів, що рухаються по ній. Про цей наш постріл ви почувете різні міркування матросів та побачите їх захоплення й вияв почуття, якого ви не сподівалися бачити, можливо,— це почуття злоби, помсти ворогові, яке криється в душі в кожного. «В самісіньку *образуру* влучила; здається, убило двох... он понесли»,— чуєте ви радісні вигуки. «А ось він розсердиться: зараз пустить сюди»,— скаже хто-небудь; і справді, скоро слідом за цим ви побачите поперед себе блискавку, дим; вартовий, що стоїть на бруствері, гукне: «Гарма-а-та!», і слідом за цим повз вас висне ядро, гупнеться на землю й воронкою підкине навколо себе бризки грязі та каміння. Батарейний командир розсердиться за це ядро, накаже зарядити другу й третю гармати, ворог теж почне відповідати нам, і ви зазнаєте цікавих почуттів, почувете й побачите цікаві речі. Вартовий знову вигукне: «Гармата!», і ви почувете той самий звук і удар, ті самі бризки, або вигукне: «Маркела!»¹, і ви почувете посвистування бомби — рівномірне, досить приємне й таке, що з ним важко поєднується думка про жахливе, почувете це посвистування, що наближається до вас і прискорюється, потім побачите чорну кулю; удар об землю, відчутний, брязкучий вибух бомби. Із свистом і виском розлетяться потім осколки, зашурхотить у повітрі каміння й забризкає вас гряззю. Слухаючи ці звуки, ви зазнаєте дивного почуття насолоди і разом з тим страху. В ту хвилину, як снаряд, ви знаєте, летить на вас, вам неодмінно спаде на думку, що снаряд цей уб'є вас, але почуття самолюбства підтримує вас, і ніхто не помічає ножа, що крає вам серце. Але зате, коли снаряд пролетів, не зачепивши вас, ви оживаєте, і якесь відрадне, невимовно приємне почуття, але тільки на мить, опановує вас, і ви вбачаєте якусь особливу принадність в небезпеці, у цій грі життям і смертю; вам хочеться, щоб іще й ще і ближче впало біля вас ядро чи бомба. Але ось іще вартовий

¹ Мортира.

прокричав своїм гучним, низьким голосом: «Маркела!», іще посвистування, удар і вибух бомби; але разом з цим звуком вас вражає стогін людини. До пораненого, який, у крові й грязі, має якийсь химерний нелюдський вигляд, ви підходите одночасно з носилками. У матроса вирвано частину грудей. В перші хвилини на забризканому грязюю обличчі його видно самий ляк і якийсь удаваний передчасний вираз страждання, властивий людині в такому стані; але в той час, як йому приносять носилки, і він сам здоровим боком лягає на них, ви помічаєте, що вираз цей змінюється на вираз якогось захвату і високої, невисловленої думки: очі блищать, зуби зціплюються, голова з зусиллям підводиться вище; і в той час, як його підіймають, він спиняє носилки і на силу, тремтячим голосом каже до товаришів: «Прощайте, братіки!», іще хоче сказати щось, і видно, що хоче сказати щось зворушливе, але повторює тільки ще раз: «Прощайте, братіки!» В цей час товариш-матрос підходить до нього, надіває кашкет на голову, яку підставляє йому поранений, і спокійно, байдуже, вимахуючи руками, вертається до своєї гармати...

«Це ось кожного дня отак чоловіка з сім чи вісім»,— каже вам морський офіцер, відповідаючи на вираз жаху, що відбивається на вашому обличчі, позіхаючи й скручуючи цигарку з жовтого паперу...

Отже, ви бачили оборонців Севастополя на самому місці оборони і йдете назад, чомусь не звертаючи ніякої уваги на ядра й кулі, що не перестають свистати по всій дорозі до зруйнованого театру,— ідете з спокійним, піднесеним духом. Головно, відрадне переконання, яке ви винесли,— це переконання, що неможливо взяти Севастополь, і не тільки взяти Севастополь, але похитнути хоч би де силу російського народу,— і що неможливість бачили ви не в цій безлічі траверсів, брустверів, хитро сплетених траншей, мін та гармат, одних на одних, з яких ви нічого не зрозуміли, але бачили її в очах, мові, способах, у тому, що зветься духом оборонців Севастополя. Те, що вони роблять, роблять вони так просто, так мало напружено й легко, що ви переконані, вони можуть зробити ще в сто разів більше... вони все

можуть зробити. Ви розумієте, що почуття, яке примушує їх працювати, не є те почуття дріб'язковості, порожнього гонору, забутливості, якого зазнавали ви самі, але якесь інше почуття, владніше, що зробило з них людей, які так само спокійно живуть під ядрами, при ста випадковостях смерті, замість одної, якій підлягають усі люди, і живуть в цих умовах серед безперервної праці, неспання й грязі. Заради хреста, заради назви, з погрози не можуть прийняти люди цих жахливих умов: повинна бути інша, висока причина. І ця причина є почуття, соромливе у росіянина; воно проявляється рідко, але лежить у глибині душі кожного. Це — любов до батьківщини! Аж тепер розповіді про перші часи облоги Севастополя, коли в ньому не було укріплень, не було війська, не було фізичної змоги втримати його, і все ж таки не було ані найменшого сумніву, що він не віддасться ворогові,— про часи, коли цей герой, гідний стародавньої Греції,— Корнілов, об'їжджаючи війська, говорив: «Умремо, хлопці, а не віддамо Севастополя», і наші росіяни, не здатні до фразерства, відповідали: «Умремо! ура!»,— аж тепер розповіді про ці часи перестали бути для нас прекрасним історичним переказом, а стали дійсністю, фактом. Ви ясно розумієте, уявите собі тих людей, яких ви допіру бачили, тими героями, які в ті тяжкі часи не занепали, а підносилися духом і з насолодою готувалися до смерті, не за місто, а за батьківщину... Надовго залишить у Росії великі сліди ця епопея Севастополя; героєм якої був народ російський...

Вже вечоріє. Сонце перед самим заходом вийшло з-за сірих хмар, що вкривають небо, і враз багряним світлом освітило лілові хмари, зеленкувате море, вкрите кораблями й човнами, поколихуване рівними широкими жмурами, і білі будівлі міста, і людей, що ходять по вулицях. По воді линуть звуки якогось старовинного вальса,— його грає полкова музика на бульварі,— та звуки пострілів з бастіонів, що дивно вторують їм.

Севастополь, 1885 року, 25 квітня

СЕВАСТОПОЛЬ У ТРАВНІ

1

Уже шість місяців минуло відтоді, як просвистіло перше ядро з бастионів Севастополя й розрило землю на роботах ворога, і відтоді тисячі бомб, ядер і куль не переставали літати з бастионів у траншеї і з траншей на бастиони, і ангел смерті не переставав ширяти над ними.

Тисячі людських самолюбств встигли образитись, тисячі — встигли вдовольнитися, набундючитись, тисячі — заспокоїтись в обіймах смерті. Скільки зірочок надіто, скільки знято, скільки Анн, Володимирів, скільки рожевих трун і полотняних покровів! А все ті ж самі звуки лунають з бастионів, все так само — з мимовільним трепетом і забобонним страхом — дивляться ясного вечора французи з свого табору на чорну пориту землю бастионів Севастополя, на чорні рухливі постаті наших матросів і лічать амбразури, з яких сердито стирчать чавунні гармати; все так само в трубу розглядає, з вишки телеграфу, штурманський унтер-офіцер строкаті постаті французів, їх батареї, намети, колони, що просуваються по Зеленій горі, і димки, що виникають у траншеях, і все з тим самим запалом ринуть з різних сторін світу різнорідні юрби людей, з іще різноріднішими прагненнями, до цього фатального місця...

А питання, не розв'язане дипломатами, і поготів не розв'язується порохом і кров'ю.

Мені часто приходила в голову химерна думка: що, якби одна воююча сторона запропонувала другій —

вислати з кожної армії по одному солдату? Бажання могло б здатися дивним, але чому не здійснити його? Потім вислати другого, з кожної сторони, потім третього, четвертого і т. ін., аж поки залишилось би по одному солдату в кожній армії (припускаючи, що армії рівносильні і що кількість була б замінювана якістю). І тоді, якщо вже справді складні політичні питання між мислячими представниками мислячих створінь повинні розв'язуватися бійкою, нехай би побилися ці два солдати — один би облягав місто, другий би обороняв його.

Це міркування тільки здається парадоксом, але воно правильне. Справді, яка була б різниця між одним росіянином, який воює проти одного представника союзників, і між вісімдесятьма тисячами, які воюють проти вісімдесяти тисяч? Чому не сто тридцять п'ять тисяч проти ста тридцяти п'яти тисяч? Чому не двадцять тисяч проти двадцяти тисяч? Чому не двадцять проти двадцяти? Чому не один проти одного? Ніяк одно не логічніше за друге. Останнє, навпаки, значно логічніше, бо людяніше. Одно з двох: або війна є божевільня, або якщо люди чинять це божевільня, то вони зовсім не мислячі створіння, як у нас чомусь звикли думати.

2

В обложеному місті Севастополі, на бульварі, біля павільйону грала полкова музика, і юрби військового люду та жінок, як у свято, походжали по доріжках. Ясне весняне сонце зійшло зранку над англійськими роботами, перейшло на бастіони, потім на місто, на Миколаївську казарму і, однаково радісно світлячи для всіх, тепер спускалося до далекого синього моря, яке, розмірено погойдуючись, мінилося срібним блиском.

Високий, трохи сутулуватий піхотний офіцер, натягаючи на руку не зовсім білу, але чепурну рукавичку, вийшов з хвіртки одного з маленьких матроських будиночків, наставлених на лівому боці Морської вулиці, і, замислено дивлячись собі під ноги, попрямував нагору до бульвару. Вираз негарного з низьким лобом обличчя цього офіцера не виявляв великих розумових здібностей,

але водночас в ньому відчувалися розважливість, чесність і схильність до порядності. Він мав погану статуру — був довгоногий, незграбний і начебто соромливий трохи. На ньому був незаношений кашкет, тонка, трохи дивного лідуватого кольору шинель, з-під борта якої видно було золотий ланцюжок годинника; панталони із штрипками і чисті, блискучі, хоч і з трохи стоптаними в різні боки закаблуками, опойкові чоботи. Але не так з цих речей, які не трапляються звичайно у піхотного офіцера, як із загального вигляду його персони, досвідчене військове око одразу визначало в ньому не зовсім звичайного піхотного офіцера, а трохи вище. Він мав би бути або німець, якби не виявляли риси його обличчя суто російського походження, або ад'ютант, або квартирмейстер полковий (але тоді б у нього були шпори), або офіцер, що на час кампанії перейшов із кавалерії, а може, і з гвардії. Він, справді, перейшов із кавалерії, і в цю хвилину, ідучи вгору до бульвару, думав про лист, який допіру одержав від колишнього товариша, тепер відставного, поміщика Т. губернії, і дружини його, блідої блакитноокої Наташі, своєї великої приятельки. Він згадував одно місце листа, в якому товариш пише:

«Коли приносять нам «Инвалид», то Пупка (так відставний улан називав свою дружину) кидається стрімголов у передпокій, хапає газети й біжить з ними на ес в альтанку, у вітальню (де, пам'ятаєш, як славно ми проводили з тобою зимові вечори, коли полк стояв у нас у місті), і з таким запалом читає ваші геройські подвиги, що ти собі уявити не можеш. Вона часто про тебе каже: «От Михайлов,— каже вона,— то це душа. Я ладна розцілувати його, коли побачу,— він б'ється на бастионах і неодмінно одержить георгіївський хрест, і про нього в газетах напишуть» і т. ін., і т. ін., отож я починаю по-справжньому ревнувати до тебе». В іншому місці він пише: «До нас газети доходять страшенно пізно, а хоч усних новин і багато, не всім можна вірити. Наприклад, знайомі тобі панночки з музикою розказували вчора, що вже ніби Наполеона спіймали наші козаки й відіслали до Петербурга, але ти розумієш, як я вірю цьому. Розказував-бо нам один приїжджий з Петербурга

(він у міністра для особливих доручень, дуже симпатичний, і тепер, як у місті нікого нема, такий для нас *рисурс*, що ти собі уявити не можеш),— то він каже напевне, що наші захопили Євпаторію, отож у французів нема вже сполучення з Балаклавою, і що в нас при цьому вбито двісті чоловік, а у французів близько п'ятнадцяти тисяч. Дружина була в такому захваті з цієї причини, що *бенкетувала* цілу ніч і каже, що ти напевне, так вона передчуває, був у цьому бою й відзначився...»

Незважаючи на ті слова й вирази, що їх я навмисно відзначив курсивом, і на весь тон листа, по яких високодумний читач, певно, склав собі правдиве й невідгідне уявлення щодо порядності самого штабс-капітана Михайлова в стоптаних чоботях, про товариша його, що пише *рисурс* і має такі дивні уявлення про географію, про блідого друга на есі (можливо, навіть і не без підстави уявив собі цю Наташу з брудними нігтями), і взагалі про все це байдикуюче брудненьке провінціальне, не гідне його середовище,— штабс-капітан Михайлов з невимовно сумною насолодою згадав про свого губерньського блідого друга і як він сидів бувало з ним вечорами в альтанці й говорив про *почуття*; згадав про доброго товариша-улана, як він сердився й ремізився, коли вони часом в кабінеті закладали пульку по копійці, як дружина сміялася з нього; згадав про дружбу до себе цих людей (можливо, йому здавалося, що було щось більше у ставленні блідого друга): всі ці особи з своєю обстановкою майнули в його уяві в дивовижно солодких, відродно рожевих барвах, і він, усміхаючись своїм спогадам, доторкнувся рукою до кишені, в якій лежав цей *милий* йому лист. Ці спогади були тим більш привабливі для штабс-капітана Михайлова, що те середовище, в якому йому тепер довелося жити в піхотному полку, було значно нижче від того, в якому він пробував перше, як кавалерист і дамський кавалер, скрізь добре прийнятий в місті Т.

Його колишне середовище було до такої міри вище за теперішнє, що коли в хвилини одвертості йому траплялося розказувати піхотним товаришам, як у нього були свої дрожки, як він танцював на балах у губернатора і грав у карти з цивільним генералом, його слу-

хали байдуже-недовіжливо, начебто не бажаючи тільки перечити й доводити протилежне — «мовляв, нехай балакає», і що коли він не виявляв явного презирства до пияцтва товаришів, до гри на п'ятирубльовий банк, і взагалі до грубості їх відносин, то це треба пояснити особливою сумирністю, лагідністю й розважливістю його вдачі.

Від спогадів штабс-капітан Михайлов мимоволі перейшов до мрій та надій. «Як здивується й зрадіє Наташа, — думав він, ідучи в своїх стоптаних чоботях вузеньким завулочком, — коли вона раптом прочитає в «Инвалиде» опис, як я перший виліз на гармату і одержав георгія. А капітана я повинен дістати за старим поданням. Потім дуже легко я в цьому ж році можу дістати майора по лінії, бо багатьох перебито, та й ще, певно, багато переб'ють нашого брата за цю кампанію. А потім знову буде бій, і мені, як відомій людині, доручать полк... підполковник... Анну на шию... полковник...» — він був уже генералом, що вшановує відвіданцям Наташу, вдову товариша, який, за його мріями, вже помре на той час... Раптом звуки бульварної музики виразніше долинули до його слуху, юрби людей впали йому в очі, і він опинився на бульварі попереднім піхотним штабс-капітаном, людиною мізерною, незграбною й несмисловою.

8

Він підійшов спочатку до павільйону; біля нього стояли музиканти, для яких, замість пюпітрів, інші солдати того ж полку, розгорнувши, тримали ноти, і біля яких, більше дивлячись, ніж слухаючи, утворили коло писарі, юнкери, няньки з дітьми та офіцери в старих шинелях. Навколо павільйону стояли, сиділи й ходили здебільшого моряки, ад'ютанти й офіцери в білих рукавичках і нових шинелях. По великій алеї бульвару ходили всяких гатунків офіцери і всяких гатунків жінки, зрідка в капелюшках, здебільшого в хусточках (були й без хусточок і без капелюшків), але жодної не було старої, а всі молоді. Внизу по тінявих, запашних алеях білих акацій ходили й сиділи окремі групи.

Ніхто особливо радий не був, зустрівши на бульварі штабс-капітана Михайлова, крім, може, його полку капітана Обжогова та прапорщика Сусликова, які гаряче потиснули йому руку; але перший був у верблюжих штанах, без рукавичок, в обшарпаній шинелі і з таким червоним, спітнілим обличчям, а другий кричав так голосно й розв'язно, що совісно було ходити з ними, особливо перед офіцерами в білих рукавичках, з-поміж яких з одним — з ад'ютантом — штабс-капітан Михайлов вітався, а з другим — штаб-офіцером — міг би вітатися, бо двічі зустрічав його у спільного знайомого.

До того ж, зовсім не було йому весело гуляти з цими панами Обжоговим та Сусликовим, коли він і так по шість разів на день зустрічав їх і потискував їм руки. Не для цього ж він прийшов на музику.

Йому б хотілось підійти до ад'ютанта, з яким він вітався, і поговорити з цими панами зовсім не для того, щоб капітан Обжогов і прапорщик Сусликов та поручик Непшишетський та інші бачили, що він розмовляє з ними, але просто тому, що вони приємні люди та ще й знають усі новини — розказали б... Але чому ж штабс-капітан Михайлов боїться й не наважується підійти до них? «Що, як вони раптом мені не вклоняться,— думає він,— або вклоняться і далі говоритимуть проміж себе, начебто мене й нема, чи зовсім відійдуть від мене, і я там зостануся сам між *аристократами*?» Слово *аристократи* (в розумінні вищого, добірного кола в будь-якій верстві) набуло у нас в Росії, де б, здається, не повинно б було його бути, з якогось часу великої популярності і проникло у всі краї й у всі верстви суспільства, куди проникло тільки марнославство (а в які умови часу та обставин не проникає ця погана пристрасть?),— між купців, між чиновників, писарів, офіцерів, у Саратов, у Мамадиш, у Вінницю, скрізь, де є люди. А що в обложеному місті Севастополі людей багато, отже й марнославства багато, то є й *аристократи*, незважаючи на те, що кожної хвилини висить смерть над головою кожного *аристократа* і *не-аристократа*. Для капітана Обжогова штабс-капітан Михайлов *аристократ*, бо в нього чиста шинель і рукавички, і він його за це терпіти не може, хоч поважає трохи; для штабс-капітана Михай-

лова ад'ютант Калугін — *аристократ*, бо він ад'ютант і на «ти» з іншим ад'ютантом; і тому він не дуже любить його, хоча боїться. Для ад'ютанта Калугіна граф Нордов — *аристократ*, і він його завжди лає й зневажає в душі за те, що він флігель-ад'ютант. Жахливе слово *аристократ*. Чому підпоручик Зобов так силувано сміється, проходячи повз свого товариша, що сидить з штаб-офіцером? Щоб довести цим, що, хоча він і не *аристократ*, проте анітрохи не гірший за них. Чому штаб-офіцер говорить таким млявим, ліниво-сумовитим голосом? Щоб довести своєму співрозмовникові, що він *аристократ* і виявляє велику ласкавість, розмовляючи з підпоручиком. Навіщо юнкер так вимахує руками й підморгує, ідучи за панією, яку він вперше бачить і до якої він нізачо не наважиться підійти? Щоб показати всім офіцерам, що, хоч він перед ними шапку скидає, він все-таки *аристократ* і йому дуже весело. Чому артилерійський капітан так грубо повівся з добродушним ординарцем? Щоб довести всім, що він ніколи ні перед ким не запобігає і що *аристократи* йому не потрібні і т. ін., і т. ін., і т. ін.

Марнославство, марнославство і марнославство всюди — навіть край домовини й між людьми, готовими до смерті через високе переконання. Марнославство!.. Мабуть, це характеристична риса й особлива хвороба найпої доби. Чому між колишніми людьми не чути було про цю пристрасть, як про віспу чи холеру? Чому в наш час є тільки три роди людей: одних — що сприймають начало марнославства, як факт, що неминуче існує, через те справедливий, і вільно скоряються йому; других — що приймають його, як прикру, але нездоланну умову, і третіх — що позасвідомо, по-рабському діють під його впливом? Чому Гомери і Шекспіри говорили про любов, про славу і про страждання, а література нашого часу є лише нескінчена повість «Снобів» і «Марнославства».

Штабс-капітан Михайлов двічі нерішуче пройшов повз гурток своїх *аристократів*, за третім разом зробив зусилля над собою й підійшов до них. Гурток цей становили чотири офіцери: ад'ютант Калугін, знайомий Михайлова, ад'ютант князь Гальцін, що був навіть

трошки *аристократом* для самого Калугіна, підполковник Нефердов, один із так званих ста двадцяти двох світських людей, які пішли на службу з відставки під впливом почасти патріотизму, почасти честолюбності і, головне, того, що *всі* це робили; старий клубний московський холостяк, що тут приєднався до партії невдоволених, котрі нічого не робили, нічого не розуміли і осуджували всі розпорядження начальства; і ротмістр Праскухін, теж один з цих ста двадцяти двох героїв. На щастя Михайлова, Калугін був у чудесному настрої (генерал тільки що поговорив з ним вельми ласкаво, і князь Гальцін, приїхавши з Петербурга, спинився в нього), він визнав не принизливим подати руку штабс-капітанові Михайлову, чого не наважився, проте, зробити Праскухін, який дуже часто зустрічався на бастіоні з Михайловим, не раз пив його вино та горілку і навіть винен був йому по преферансу дванадцять з половиною карбованців. Не знаючи ще гаразд князя Гальціна, він не хотів показати перед ним своє знайомство з простим піхотним штабс-капітаном і тільки злегка вклонився.

— Що, капітане,— сказав Калугін,— коли знову на бастіончик? Пам'ятаєте, як ми з вами зустрілися на Шварцівському редуті — гаряче було, га?

— Так, гаряче,— сказав Михайлов, з жалем згадуючи про те, яка в нього була сумна постать, коли він тієї ночі, зігнувшись, пробираючись траншеєю на бастіон, зустрів Калугіна, що йшов так молодцювато і бадьоро побрязкував шаблею.

— Мені, власне, доводиться завтра йти, але в нас хворий,— провадив далі Михайлов,— один офіцер, то...— Він хотів розказати, що черга була не його, але через те, що командир 8-ї роти нездужав, а в роті залишався прапорщик тільки, то він визнав за свій обов'язок запропонувати себе на місце поручика Непшишетського і тому йшов сьогодні на бастіон. Калугін не дослухав його.

— А я почуваю, що цими днями щось буде,— сказав він князю Гальціну.

— А що, чи не буде сьогодні чого-небудь? — несміливо спитав Михайлов, поглядаючи то на Калугіна, то

на Гальціна. Ніхто не відповів йому. Гальцін тільки скривився якимось, пустив очі повз його кашкет і, помовчавши трохи, сказав:

— Славна дівчинка оця, в червоній хусточці. Ви її не знаєте, капітане?

— Це біля моєї квартири, дочка одного матроса,— відповів штабс-капітан.

— Ходімо, подивимось на неї гарненько.

І князь Гальцін узяв під руку з одного боку Калугіна, з другого штабс-капітана, наперед певний, що це буде для того великою втіхою, що таки було справедливо.

Штабс-капітан був забобонний і вважав за смертельний гріх перед боем залиятися до жінок; але при цій нагоді він прикинувся великим розпусником, чому, очевидно, не вірили князь Гальцін і Калугін, і що надзвичайно здивувало дівчину в червоній хусточці, яка не раз помічала, що штабс-капітан червонів, проходячи повз її віконце. Праскухін ішов позаду і все штовхав за руку князя Гальціна, роблячи різні зауваження французькою мовою; а що вчотирьох не можна було йти по доріжці, він змушений був йти сам і тільки на другому крузі взяв під руку відомого своєю хоробрістю морського офіцера Сервягіна, який підійшов і заговорив з ним, теж бажаючи пристати до гуртка *аристократів*. І відомий сміливець з радістю просунув свою мускулясту чесну руку, що не раз колола французів, за лікоть Праскухіну, хоч усі і сам Сервягін добре знали, що він людина не дуже хороша. Та коли Праскухін, пояснюючи князеві Гальціну своє знайомство з *цим* моряком, шепнув йому, що це відомий сміливець, князь Гальцін не звернув на Сервягіна ніякої уваги: річ у тому, що він сам був учора на 4-му бастионі і бачив, як за двадцять кроків від нього лопнула бомба; отже, тепер він вважав себе сміливцем не згірш за цього добродія і взагалі гадав, що дуже часто репутація створюється безпідставно.

Штабс-капітанові Михайлову так приємно було гуляти в цьому товаристві, що він забув про *милий* лист з Т., про похмурі передчуття, що обсідали його, коли він думав, що треба вирушати на бастион, і, головне, про те, що о сьомій годині йому треба було бути дома. Він пробув з ними доти, доки вони не заговорили тільки

проміж себе, уникаючи його поглядів, даючи тим зрозуміти, що він може йти, і нарешті зовсім пішли від нього. Але штабс-капітан все-таки був задоволений і, проходячи повз юнкера барона Песта, який був особливо гордий і самовпевнений з учорашньої ночі, яку він вперше провів у бліндажі 5-го бастіону, і вважав себе внаслідок цього за героя, він анітрохи не засмутився від підозріливо-зарозумілого вигляду, з яким юнкер виструнчився і зняв перед ним кашкет.

4

Але тільки-но штабс-капітан переступив поріг своєї квартири, як зовсім інші думки пішли йому в голову. Він побачив свою маленьку кімнатку з нерівною долівкою й кривими вікнами, заліпленими папером, своє старе ліжко з прибитим над ним килимом, на якому змальовано було амазонку і висіли два тульські пістолети, брудну з ситцьовою ковдрою постіль юнкера, що жив з ним; побачив свого Микиту, який із скуйовдженим, жирним чубом, чухаючись, устав з долівки; побачив свою стару шинель, виворітні чоботи й клуночок, з якого стирчали кінчик мильного сиру та шийка портерної пляшки з горілкою, приготовлені для нього на бастіон, і жажнувся, раптом згадавши, що йому нині треба на цілу ніч іти з ротою в ложементи.

«Напевне, мене уб'ють сьогодні,— думав штабс-капітан,— я почуваю. І головне, що не мені треба було йти, а я сам зголосився. І це вже завжди вбивають того, хто напрошується. І на що хворий цей проклятий Непшишетський? Дуже можливо, що й зовсім не хворий; а тут через нього уб'ють людину, неодмінно уб'ють. А втім, якщо не вб'ють, то, певно, нагородять. Я бачив, як полковому командирові сподобалось, коли я сказав, що дозвольте мені йти, якщо поручик Непшишетський хворий. Якщо не вийде майора, то вже Володимира напевне. Адже я тринадцятий раз іду на бастіон. Ох, тринадцять! погане число. Неодмінно вб'ють, почуваю, що вб'ють; але треба ж було кому-небудь іти, не можна з прапорщиком роті йти. А то

що-небудь сталося б, адже це честь полку, честь армії від цього залежить. Мій обов'язок був іти... так, обов'язок. А є передчуття». Штабс-капітан забував, що це передчуття в більш-менш сильній мірі приходило до нього кожного разу, як треба було йти на бастион, і не знав, що такого самого, в більш-менш сильній мірі, передчуття зазнає кожен, хто йде на бій. Трохи заспокоївши себе цим міркуванням про обов'язок, почуття якого в штабс-капітана, як і взагалі у всіх невеликого розуму людей, було особливо розвинене і сильне, він сів до стола й став писати прощального листа батькові, з яким останнім часом був у не дуже добрих стосунках через грошові справи. Минуло десять хвилин, він, написавши листа, устав від стола з мокрими від сліз очима і, в думці проказуючи всі молитви, які знав (бо совісно йому було перед своїм слугою голосно молитися богу), почав одягатися. Ще дуже хотілося йому поцілувати образок Митрофанія, благословення покійниці матері, що в нього він особливо вірив, але, соромлячись Микити, приготував образки так, щоб можна було їх вийняти з сюртука на вулиці, не розстебуючись. П'яний і грубий слуга ліниво подав йому новий сюртук (старий, що його звичайно надівав штабс-капітан, ідучи на бастион, був подертий).

— Чому не позашивав сюртук? Тобі тільки б усе спати,— отакий ти! — сердито сказав Михайлов.

— Де там спати! — пробурчав Микита.— Цілісінський день бігаєш, як собака, натомишся, а тут ще й не засни!

— Ти знов п'яний, я бачу.

— Не за ваші гроші напився, чого дорікаєте.

— Мовчи, тварюко! — крикнув штабс-капітан, готовий ударити слугу, іще раніше схвильований, а тепер зовсім втративши терпець і образившись з грубості Микити, якого любив, ба навіть панькався з ним,— Микита жив у нього вже дванадцять років.

— Тварюка? тварюка? — повторював слуга.— І чого лаєте тварюкою, пане? Адже тепер час який? негаразд лаяти.

Михайлов згадав, куди він іде, і йому соромно стало.

— Та через тебе хоч кому терпець урветься, Мики-

то,— сказав він лагідним голосом.— Лист цей до батечка на столі, залиш так і не займай,— додав він, червоніючи.

— Слухаю,— сказав Микита, розчулившись під впливом горілки, яку він випив «за свої гроші», і з видним бажанням заплакати, лупаючи очима.

А коли на ганку штабс-капітан сказав: «Прощавай, Микито!», то Микита раптом вибухнув нещирими риданнями й кинувся цілувати руки своєму панові. «Прощайте, пане!» — схлипуючи, говорив він.

Стара матроска, що стояла на ганку, не могла, як жінка, не приєднатися теж до цієї зворушливої сцени, почала втирати очі брудним рукавом й приказувати щось про те, що вже ось і пани, і ті яких мук зазнають, а що вона, бідна людина, вдовою залишилася, і розказала в сотий раз п'яному Микиті про своє горе: як її чоловіка вбили ще під першу бандировку і як її домок увесь розбили (той, в якому вона жила, належав не їй) і т. ін., і т. ін. Коли пан пішов, Микита закурив люльку, попросив хазяйчину дівчинку піти по горілку й дуже скоро перестав плакати, а, навпаки, посварився з старою за якесь там відерце, яке вона йому нібито розчавила.

«А може, тільки поранять,— міркував сам з собою штабс-капітан, уже смерком підходячи з ротою до бастиону.— Але куди? як? сюди чи сюди? — гадав він, у думці показуючи на живіт і на груди.— От якби сюди,— він думав про верхню частину ноги,— та кругом би обійшла — все-таки, напевне, боляче. Ну, а як сюди та осколком — кінець».

Проте штабс-капітан, пригинаючись, по траншеях щасливо дійшов до ложементів, розставив з саперним офіцером, вже зовсім поночі, людей на роботи й сів у ямочку під бруствером. Стрілянина була невелика; лише зрідка спалахували то в нас, то в нього блискавки, і світна трубка бомби прокладала вогненну дугу на темному зоряному небі. Але всі бомби лягали далеко позаду і праворуч ложементу, в якому в ямочці сидів штабс-капітан, отож він заспокоївся почасти, випив горілки, закусив мильним сиром, закурив цигарку і, помолвившись богу, хотів заснути трохи.

Князь Гальцін, підполковник Нефердов, юнкер барон Пест, що зустрів їх на бульварі, та Праскухін, якого ніхто не кликав, з яким ніхто не розмовляв, але який не відставав від них,— усі з бульвару пішли пити чай до Калугіна.

— Ну, то ти мені не доказав про Ваську Менделя,— говорив Калугін, скинувши шинель, сидючи біля вікна у м'якому зручному кріслі і розстібаючи комір чистої крохмаленої голландської сорочки,— як же він оженився?

— Сміховище, брат! Je vous dis, il y avait un temps où on ne parlaît gue de ça à Pétersbourg¹,— сказав сміючись князь Гальцін, схоплюючись від фортепіано, біля якого він сидів, і сідаючи на вікно біля Калугіна.— Просто сміховище. Вже я все це знаю докладно.— І він весело, розумно й жваво почав розказувати якусь любовну історію, яку ми пропустимо, бо вона для нас нецікава.

Але дивно те, що не тільки князь Гальцін, але й усі ці пани, примостившись тут хто на вікні, хто задерши ноги, хто біля фортепіано, здавалися зовсім іншими людьми, ніж на бульварі: не було тієї смішної бундючності, зарозумілості, яку вони виявляли у поведженні з піхотними офіцерами; тут вони були між своїми в натурі, особливо Калугін і князь Гальцін, дуже милими, простодушними, веселими й добрими хлопцями. Розмова йшла про петербурзьких товаришів по службі та знайомих.

— А як Маслоцькой?

— Який? лейб-улан чи кінногвардієць?

— Я їх обох знаю. Кінногвардієць при мені хлопчиськом був, тільки що з школи вийшов. Як старший — ротмістр?

— О! вже давно.

— А що? І досі панькається із своєю циганкою?

— Ні, кинув,— і т. ін. в цьому роді.

¹ Я вам кажу, що один час тільки про це й говорили в Петербурзі,

Потім Гальцін сів до фортепіано і славно проспівав циганську пісеньку. Праскухін, хоч ніхто не просив його, став вторувати, і так добре, що його вже просили вторувати, і він був дуже вдоволений.

Слуга увійшов з чаєм із вершками та крендельками на срібному підносі.

— Подай князеві,— сказав Калугін.

— А дивно подумати,— сказав Гальцін, узявши склянку й відходячи до вікна,— що ми тут в обложеному місті: *фортопляси*, чай із вершками, квартира така, що я, далекі, хотів би таку мати в Петербурзі.

— Та вже коли б ще цього не було,— сказав з усього невдоволений старий підполковник,— просто було б нестерпним це постійне чекання чогось... бачити, як кожного дня б'ють, б'ють — і все нема кінця, якби до цього жити в брудоті, без усяких вигод.

— А як же наші піхотні офіцери,— сказав Калугін,— які живуть на бастионах з солдатами, в бліндажі, і їдять солдатський борщ,— як ото їм?

— Оцього я не розумію і, признаюсь, не можу вірити,— сказав Гальцін,— щоб люди в брудній білизні і з немитими руками могли б бути хоробрими. Так, знаєш, *cette belle bravoure de gentilhomme*¹ — не може бути.

— Та вони й не розуміють цієї хоробрості,— сказав Праскухін.

— Ну, що ти говориш дурниці,— сердито перебив Калугін,— вже я бачив їх тут більше, ніж ти, і завжди й скрізь скажу, що наші піхотні офіцери, хоч правда по десять днів білизни не міняють, а це герої — дивовижні люди.

В цей час до кімнати увійшов піхотний офіцер.

— Я... мені наказано... чи можу я з'явитися до ген... до його превосходительства від генерала NN? — спитав він, торопіючи й вклоняючись.

Калугін устав, але, не відповідаючи на уклін офіцера, з образливою чемністю й удаваною офіційною усмішкою, спитав офіцера, чи не воліють вони почекати, і, не запросивши його сісти та не звертаючи на нього більше уваги, повернувся до Гальціна й заговорив по-фран-

¹ цієї прекрасної хоробрості дворянина.

цюзьки, отож бідолашний офіцер, залишившись посеред кімнати, зовсім не знав, що робити з своєю персоною й руками без рукавичок, які висіли перед ним.

— В надзвичайно важливій справі,— сказав офіцер після хвилини мовчання.

— Ага! то прошу,— сказав Калугін з тією ж образливою усмішкою, надіваючи шинель і проводжаючи його до дверей.

— Eh bien, messieurs, je crois, que cela chauffera cette nuit ¹,— сказав Калугін, виходячи від генерала.

— Га? що? що? вилазка? — почали питати всі.

— Вже не знаю, самі побачите,— відповів Калугін, таємниче усміхаючись.

— Та ти мені скажи,— сказав барон Пест,— адже коли є що-небудь, то я повинен іти з Т. полком на першу вилазку.

— Ну, то й іди з богом.

— І мій принципал на бастионі, отже, і мені треба йти,— мовив Праскухін, надіваючи шаблю, але ніхто не відповів йому: він сам мусив знати, йти йому чи не йти.

— Нічого не буде, я вже почувую,— сказав барон Пест, із завмиранням серця думаючи про наступний бій, але хвацько набік надіваючи кашкета й лункими твердими кроками виходячи з кімнати, разом з Праскухіним і Нефердовим, які теж з важким почуттям страху поспішали до своїх місць. «Прощавайте, панове!» — «До побачення, панове! ще сьогодні вночі побачимося!» — прокричав Калугін з вікна, коли Праскухін і Пест, нагнувшись до лук козачих сідел, проїхали риссю по дорозі.

— Так, трошки,— прокричав юнкер, який не розчув, що йому казали, і тупіт козачих коней незабаром затих у темній вулиці.

— Non, dites-moi est-ce qu'il y aura véritablement quelque chose cette nuit? ² — сказав Гальцін, лежачи з Калугінім на вікні й дивлячись на бомби, що летіли над бастионами.

— Тобі я можу розказати, бачиш... адже ти був на

¹ — Ну, панове, сьогодні вночі, здається, буде гаряче,

² — Ні, скажіть: правда, сьогодні вночі що-небудь буде?

бастіонах? (Гальцін кивнув на знак згоди, хоч він був тільки раз на одному лише 4-му бастіоні). Отак проти нашого люнету була траншея, — і Калугін, як людина не спеціальна, хоч він і вважав свої військові міркування за дуже правильні, почав, трохи заплутано й перебріхуючи фортифікаційні терміни, розказувати про стан наших і ворожих робіт та план наступного бою.

— Однак починають лускати біля ложементів. Ого! Це наша чи його? онде лопнула, — говорили вони, лежачи на вікні, дивлячись на вогненні лінії бомб, що перехрещувалися в повітрі, на блискавки пострілів, що на мить освітлювали темносинє небо, на білий дим пороху і прислухаючись до звуків стрільби, що дедалі посилювалась.

— *Quel charmant coup d'oeil!*¹ га? — сказав Калугін, звертаючи увагу свого гостя на це справді гарне видовище. — Знаєш, зірки часом не відрізниш від бомби.

— Так, я оце думав, що то зірка, а вона спустилась: он лопнула. А ця велика зірка — як її звать? — зовсім як бомба.

— Знаєш, я так звик до цих бомб, що, я певен, в Росії в зоряну ніч мені буде здаватися, що це все бомби: так звикнеш.

— А може, піти мені на цю вилазку? — сказав князь Гальцін після хвилини мовчання, здригаючись від самої думки про те, як він почував би себе там під час такої страшної канонади, і з насолодою думаючи, що його ні в якому разі не можуть послати туди вночі.

— Та що ти, брат! і не думай, та я тебе й не пущу, — відповів Калугін, дуже добре знаючи, проте, що Гальцін нізащо не піде туди. — Іще встигнеш, брат!

— Серйозно? То гадаєш, що не треба йти? Га?

У цей час в тому напрямку, в якому вони дивилися, після артилерійського гуркоту почувалась жахлива тріскотнява рушниць, і тисячі маленьких вогнів, безперестану спалахуючи, заблищали по всій лінії.

— Ось воно коли пішло справжнє! — сказав Калугін. — Цього звуку рушничного я чути не можу спокійно: якось, знаєш, за душу бере. Он і «ура», — додав він,

¹ — Яке чудове видовище!

прислухаючись до далекого протяжного гудіння сотень голосів: «а-а-а-а-а-а-а!», що долинали до нього з бастиону.

— Чиє це «ура»? їхнє чи наше?

— Не знаю, але це вже рукопашна пішла, бо стрільба вшухла.

У цей час під вікном, до ганку, примчав ординарець-офіцер з козаком і зліз з коня.

— Звідки?

— З бастиону. Генерала треба.

— Ходімо. Ну, що?

— Атакували ложементи... захопили... Французи підвели величезні резерви... атакували наших... було тільки два батальйони,— говорив, засапавшись, той самий офіцер, що приходив увечері, насилу переводячи дух, але зовсім розв'язно прямуючи до дверей.

— Що ж, відступили? — спитав Гальцін.

— Ні,— сердито відповів офіцер,— наспів батальйон, відбили, але полкового командира вбито, офіцерів багатьох, наказано просити підмоги...

І з цими словами він пройшов до генерала, куди вже ми не підемо за ним.

Через п'ять хвилин Калугін уже сидів верхи на козачому коні (і знов з тією особливою quasi-козацькою посадкою, в якій, я помічав, усі ад'ютанти вбачають чомусь щось особливо приємне) і риссю їхав на бастион, щоб, за генераловим розпорядженням, передати туди деякі накази й діждатися звісток про остаточний результат бою; а князь Гальцін, під впливом того важкого хвилювання, яке звичайно охоплює глядача, що спостерігає близький бій, не беручи в ньому участі,— вийшов на вулицю і без будь-якої мети став сюди й туди ходити по ній.

6

Юрби солдатів несли на носилках й вели під руки поранених. На вулиці було зовсім темно; тільки рідко-рідко де світилися вікна в госпіталі або в офіцерів, що ще не спали. З бастионів долинав той самий гуркіт гармат і рушничної перестрілки, і ті самі вогні спалахували на чорному небі. Зрідка чути було бистрий тупіт коня

ординарця, стогін пораненого, кроки і гомін носильників чи жіночий гомін серед зляканих жителів, які вийшли на ганочок подивитися на канонаду.

Серед останніх були і знайомий нам Микита, стара матроска, з якою він помирився вже, і десятилітня дочка її.

— Господи, мати пресвята богородице! — говорила сама до себе й зітхала стара, дивлячись на бомби, що, наче вогненні м'ячики, безперестану перелітали з одного боку на другий. — Страховище, страховище яке! І-і-хі-хі! Такого й під першу бандировку не було. Бач, де лопнула, проклята! Просто над нашим будинком у слобідці.

— Ні, це далі, до тітоньки Орини в сад усе влучають, — сказала дівчинка.

— І де то, де то пан мій теперечки? — сказав Микита співуче, ще п'яний трохи. — Вже як я люблю цього пана свого, то й сам не знаю. Він мене б'є, а все-таки я його страх як люблю. Так люблю, що коли, боронь боже, та вб'ють його, то, чи повірите, тітонько, я після цього сам не знаю, що можу над собою вчинити. Йй-богу! Вже такий пан, що одно слово! Хіба з оцими поміняти, що тут у карти грають? це що — тьху! одно слово! — закінчив Микита, показуючи на освітлене вікно панової кімнати, в якій, під час відсутності штабс-капітана, юнкер Жвадчеський покликав до себе на гульню, з нагоди одержання хреста, гостей: підпоручика Угровича і поручика Непшишетського — того самого, якому треба було йти на бастион і який був хворий на флюс.

— А зірочки, зірочки так і котяться! — дивлячись на небо, перервала дівчинка мовчанку, що запала після слів Микити, — он, он ще скотилась! Чого це так? га, мамонько?

— Зовсім розіб'ють домочок наш, — сказала стара, зітхаючи й не відповідаючи на запитання дівчинки.

— А як ми нині з дядечком ходили туди, мамонько, — говорила співучим голосом, розбалакавшись, дівчинка, — то величезна така ядро в самій кімнатці біля шафи лежить: вона сінци, видно, пробила та в світлицю і влетіла... Така величезна, що не підіймеш.

— У кого були чоловіки та гроші, то повиїздили,— говорила стара,— а тут — ох, горе, горе, останній домочок і той розбили. Бач як палить, лиходій! Господи, господи!

— А як ми тільки мали виходити, то одна бомба як прилети-и-ть, як ло-о-опне, як заси-и-ипле землею, то аж нас з дядечком одним уламком мало не зачепило.

— Хреста їй за це треба,— сказав юнкер, який разом з офіцерами вийшов у цей час на ганок подивитися на стрілянина.

— Ти піди до генерала, стара,— сказав поручик Непшишетський, плескаючи її по плечу,— справді! *Rójdę na ulicę zobaczuć, co tam nowego*¹,— додав він, сходячи з приступок.

— А *my tym czasem, napijmy się wódki, bo coś dusza w pięty ucieka*²,— сказав, сміючись, веселий юнкер Жвадчеський.

7

Все більше й більше поранених на носилках і пішки, що підтримували одні одних і голосно розмовляли між собою, зустрівчав князь Гальцін.

— Як вони підскачили, братіки мої,— говорив басом один високий солдат, що ніс дві рушниці за плечима,— як підскачили, як крикнуть: «Алла! Алла!»³, то так один на одного й лізуть. Тих б'єш, а інші лізуть — нічого не зробиш. Сила-силенна...— Але на цьому місці розповіді Гальцін спинив його.

— Ти з бастіону?

— Так точно, ваше благородіє.

— Ну, що там було? Розкажи.

— Та що було? Підступила їх, ваше благородіє, сила, лізуть на вал, та й шабаш. Подолали зовсім, ваше благородіє!

¹ Піти на вулицю, побачити, що там нового,

² — А ми тимчасом вип'ємо горілки, а то щось уже душа в п'яті ховається

³ Наші солдати. воюючи з турками, так звикли до цього крику ворогів, що тепер завжди розповідають, що французи теж кричать «алла!»

— Як то подолали? Та ви ж відбили?

— Де там відбити, коли його вся сила підійшла: перебив усіх наших, а сикурсу не подають. (Солдат помилявся, бо траншея була за нами; але це — дивна особливість, яку кожний може помітити: солдат, поранений у бою, завжди вважає його програним і страшенно кровопролитним.)

— Як же мені казали, що відбили,— з досадою сказав Гальцін.

У цей час поручик Непшишетський, поночі, по білому кашкету впізнавши князя Гальціна й бажаючи скористатися з нагоди, щоб поговорити з такою поважною людиною, підійшов до нього.

— Ви не зволите знати, що це таке було? — спитав він чемно, доторкуючись рукою до козирка.

— Я сам розпитую,— сказав князь Гальцін і знов звернувся до солдата з двома рушницями,— може, після тебе відбили? Ти давно звідти?

— Оце зараз, ваше благородіє! — відповів солдат.— Навряд, мабуть, за ним траншея зосталась... зовсім подолав.

— Ну, як вам не соромно — віддали траншею. Це жахливо! — сказав Гальцін, засмучений цією байдужістю.— Як вам не соромно,— повторив він, одвертаючись від солдата.

— О, це жахливий народ! Ви їх не зволите знати,— підхопив поручик Непшишетський,— я вам скажу, в цих людей ні гордості, ні патріотизму, ні почуття краще не шукайте. Ви ось подивіться, оці юрби йдуть, адже тут десятої частини нема поранених, а то все *асистенти*, аби тільки піти з бою. Підлі люди! Соромно так робити, хлопці, соромно! Віддати нашу траншею! — додав він, звертаючись до солдатів.

— Що ж, коли сила! — пробурчав солдат.

— Ет, ваші благородія,— заговорив у цей час солдат з носилок, порівнявшись із ними.— Як же не віддати, коли перебили всіх майже? Якби наша сила була, довіку б не віддали... А то що зробиш? Я одного заколов, а тут мене як ударить... О-ох... легше, братіки... рівніше, братіки, рівніше йдять...— о-о-о! — застогнав поранений.

— А справді, здається, багато зайвого народу йде,— сказав Гальцін, спиняючи знов того самого високого солдата з двома рушницями.— Ти чого йдеш? Гей, ти, спинися!

Солдат спинився й лівою рукою скинув шапку.

— Куди ти йдеш і чого? — закричав він на нього строго.— Негід... — але в цей час, зовсім близько підійшовши до солдата, він помітив, що права рука його була за обшлагом і в крові вище ліктя.

— Поранений, ваше благородіє!

— Чим поранений?

— Сюди ось, мабуть, кулею,— сказав солдат, показуючи на руку,— а вже тут не можу знати, чим голову пробило,— і він, нагнувши її, показав закривавлене й зіплене волосся на потилиці.

— А рушниця друга чия?

— Стуцер французький, ваше благородіє, відібраз. Та я б не пішов, якби не оцього солдатика провести; а то впаде ще,— додав він, показуючи на солдата, що йшов трохи попереду, спираючись на рушницю й ледве тягнути її пересуваючи ліву ногу.

— А ти де йдеш, мерзотнику! — крикнув поручик Непшишетський на другого солдата, бажаючи своєю запопадливістю прислужитись важному князеві. Солдат теж був поранений.

Князю Гальціну раптом страшенно соромно стало за поручика Непшишетського і ще більше за себе. Він відчув, що червоніє, що рідко з ним траплялося, одвернувся від поручика і, вже більше не розпитуючи поранених і не дивлячись на них, пішов на перев'язний пункт.

Насилу пробившись на ганку між пораненими, що йшли пішки, і носильниками, що входили з пораненими й виходили з мертвими, Гальцін увійшов у першу кімнату, глянув і ту ж мить мимоволі повернувся назад і вибіг на вулицю. Це було занадто жахливо!

Велика висока темна зала, освітлена тільки чотирма чи п'ятьма свічками, з якими лікарі підходили оглядати поранених, була повнісінька. Носильники безперестанку

вносили поранених, складали їх одного біля одного на підлогу, де вже було так тісно, що нещасні штовхалися й мокли в крові один одного, і йшли по нових. Калюжі крові, які видно було на вільних місцях, гарячкове дихання кількох сотень чоловік і випари робітників з носилками утворювали якийсь особливо важкий, густий, гострий сморід, в якому тьмяно горіли чотири свічки на різних кінцях зали. Гомін різноманітних зойків, зітхань, хрипіння, в який вдирався іноді верескливий крик, лунав по всій кімнаті. Сестри, із спокійними обличчями і з виразом не тих пустих жіночих болісно-слізних жалощів, а діяльного практичного співчуття, то тут, то там, переступаючи через поранених, з ліками, з водою, бинтами, корпією, мелькали між закривавленими шинелями й сорочками. Лікарі з хмурними обличчями й засуканими рукавами, стоячи на колінах перед пораненими, біля яких фельдшери тримали свічки, засовували пальці в рани від куль, обмацуючи їх, і перевертали відбиті повислі члени, незважаючи на жахливий стогін та благання страдників. Один з лікарів сидів біля дверей за столиком і в ту хвилину, як до кімнати ввійшов Гальцін, записував уже 532-го.

— Іван Богаєв, рядовий 3-ї роти С. полку, *fractura femoris complicata*¹,— гукав другий з кінця зали, обмацуючи розбиту ногу.— Переверни його.

— О-ой, батечку мій, рідні ви наші! — кричав солдат, благаючи, щоб його не займали.

— *Perforatio capitis*².

— Семен Нефердов, підполковник Н. піхотного полку Ви трошки потерпите, підполковнику, а то так не можна, я кину,— казав третій, копирсаючи якимсь гачком у голові бідолашного підполковника.

— Ай, не треба! Ой, ради бога, швидше, швидше, ради... а-а-а-а!

— *Perforatio pectoris*³ Севастіян Серєда, рядовий... якого полку?... а втім, не пишуть: *moritur*⁴. Несіть

¹ ускладнене розтрощення стегна,

² — Пробиття черепа.

³ Пробиття грудної порожнини...

⁴ помирає.

його,— сказав лікар, відходячи від солдата, який, зако-
тивши очі, уже хрипів...

Чоловіка з сорок солдатів-носивників, чекаючи, щоб
нести перев'язаних у госпіталь і мертвих у каплицю,
стояли біля дверей і мовчки, зрідка тяжко зітхаючи,
дивилися на цю картину...

9

По дорозі до бастіону Калугін зустрів багато поранених; але з досвіду знаючи, як у бою погано впливає на дух людини це видовище, він не тільки не спинявся розпитувати їх, а, навпаки, намагався не звертати на них ніякої уваги. Під горою йому трапився ординарець, який марш-марш мчав з бастіону.

— Зобкін! Зобкін! Заждіть хвилинку.

— Ну, що?

— Ви звідки?

— З ложементів.

— Ну, як там? гаряче?

— Справжнє пекло!

І ординарець помчав далі. Справді, хоч рушничної стрільби було мало, канонада стала ще запекліша.

«Ох, погано!» — подумав Калугін, відчуваючи щось неприємне, і до нього теж прийшло передчуття, тобто думка дуже звичайна — думка про смерть. Але Калугін був не штабс-капітан Михайлов, він був самолюбний і мав дерев'яні нерви, те, що називають хоробрий, одним словом. Він не піддався першому почуттю й став підбадьорювати себе. Згадав про одного ад'ютанта, здається, Наполеонового, який, передавши наказ, марш-марш, із закривавленою головою підскакав до Наполеона.

— Vous êtes blessé? ¹ — сказав йому Наполеон.

— Je vous demande pardon, sire, je suis tué ², — і ад'ютант упав з коня й помер на місці.

¹ — Вас поранено?

² — Прошу пробачення, государю, мене вбито,

Йому здалося це прекрасним, і він уявив себе навіть трошки цим ад'ютантом, потім ударив коня нагайкою і прибрав ще більш молодечої козацької посадки, оглянувся на козака, який, стоячи на стременах, тюпав за ним, і зовсім молодцем приїхав до того місця, де треба було злазити з коня. Тут він знайшов чотирьох солдатів, які, посідавши на камінчики, курили люльки.

— Що ви тут робите?— крикнув він на них.

— Пораненого одводили, ваше благородіє, та відпочити присіли,— відповів один з них, ховаючи за спину люльку й скидаючи шапку.

— Ще чого — відпочити! Марш на свої місце; ось я полковому командирові скажу.

І він разом з ними пішов по траншеї на гору, на кожному кроці зустрічаючи поранених. Зійшовши на гору, він повернув у траншею ліворуч і, пройшовши нею кілька кроків, опинився самісінкий. Близенько від нього продзижчав осколок і вдарився в траншею. Друга бомба знялася перед ним і, здавалось, летіла просто на нього. Йому раптом стало страшно, він рясом пробіг кроків з п'ять і впав на землю. А коли бомба лопнула й далеко від нього, йому зробилось страшенно досадно на себе, і він устав, оглядаючись, чи не бачив хто, як він упав; але нікого не було.

Уже раз забравшись у душу, страх не скоро поступається місцем іншому почуттю; він, що завжди хвастився, ніби ніколи не нагинається, прискореними кроками і мало не поповзом пішов по траншеї. «Ох, негаразд! — подумав він, спіткнувшись,— неодмінно убу'ють»,— і, почувачи, як важко дихати і як піт виступав по всьому тілу, він дивувався з самого себе, але вже не намагався перемогти своє почуття.

Раптом чиїсь кроки почувлися поперед нього. Він швидко розігнувся, підвів голову і, бадьоро побрязкуючи шаблею, пішов уже не так швидко, як перше. Він не впізнавав себе. Коли він зійшовся з зустрічним саперним офіцером і матросом і перший крикнув йому: «Лягайте!», показуючи на світну цятку бомби, яка, ясніше й ясніше, швидше й швидше наближаючись, гупнула біля траншеї, він тільки трохи й мимоволі, під впливом зляканого крику, нагнув голову і пішов далі.

— Ач, який бравий! — сказав матрос, що спокійнісінько дивився, як падала бомба, і досвідченим оком розрахував одразу, що осколки її не можуть зачепити в траншеї,— і лягати не хоче.

Вже кілька кроків тільки залишалося Калугіну перейти через майданчик до бліндажа командира бастиону, як знов на нього найшло затемнення і цей дурний страх; серце почало битися дужче, кров ринула до голови, і йому довелося зробити зусилля над собою, щоб пробігти до бліндажа.

— Чого ви так задихались? — сказав генерал, коли він йому передав накази.

— Ішов швидко дуже, ваше превосходительство!

— Хочете вина склянку?

Калугін випив склянку вина й закурив цигарку. Бій уже припинився; тільки сильна канонада тривала з обох сторін. У бліндажі сиділи генерал NN, командир бастиону та ще чоловіка з шість офіцерів, серед яких був і Праскухін, і говорили про різні подробиці бою. Сидячи в цій затишній кімнатці, оббитій блакитними шпалерами, з диваном, ліжком, столом, на якому лежали папери, настінним годинником і образом, перед яким горіла лампадка, дивлячись на ці ознаки житла й на товсті аршинні балки, що утворювали стелю, і слухаючи постріли, що здавалися негучними в бліндажі, Калугін просто збагнути не міг, як він двічі дозволив такій непростимій слабкості перемогти себе; він сердився на себе, і йому хотілося небезпеки, щоб знову випробувати себе.

— А от я радий, що й ви тут, капітане,— сказав він морському офіцерові в штаб-офіцерській шинелі, з великими вусами і георгієм; той зайшов у бліндаж і просив генерала дати йому робітників, щоб полагодити на його батареї дві амбразури, які було засипано.— Мені генерал наказав довідатись,— провадив далі Калугін, коли командир батареї перестав розмовляти з генералом,— чи можуть ваші гармати стріляти по траншеї картечю?

— Одна тільки гармата може,— похмуро відповів капітан.

— Все-таки ходімо, подивимось.

Капітан нахмурився й сердито крякнув.

— Вже я цілу ніч там простояв, прийшов хоч відпочити трохи,— сказав він,— може, ви самі підете? там мій помічник, лейтенант Карц, вам усе покаже.

Капітан уже шість місяців командував цією одною з найнебезпечніших батарей, і навіть, коли не було бліндажів, не виходячи, від початку облоги жив на бастіоні і між *моряками* мав репутацію хороброго. Тим-то відмова його особливо вразила й здивувала Калугіна.

«От репутації!» — подумав він.

— Ну, то я піду сам, якщо ви дозволите,— сказав він трохи глузливим тоном капітанові, який, проте, не звернув на його слова ніякої уваги.

Але Калугін не зміркував того, що він, лише кілька разів навідавшись на бастіони, пробув на них тільки годин з п'ятдесят, а капітан жив там шість місяців. Калугіна ще збуджувала гоноровитість — бажання блиснути, надія на нагороди, на репутацію й принадність риску; а капітан уже перейшов через усе це — спершу гонорився, куражився, ризикував, сподівався нагород та репутації і навіть набув їх, але тепер уже всі ці спонукальні засоби втратили для нього силу, і він дивився на справу інакше: виконував точно свій обов'язок, але, добре розуміючи, як мало йому залишалося випадковостей життя, після шестимісячного перебування на бастіоні уже не ризикував цими випадковостями без певної потреби; отож молодий лейтенант, що з тиждень тому вступив на батарею і показував тепер її Калугіну, з яким вони без потреби один перед одним витикалися в амбразури й вилазили на банкети, здавався вдсятеро хоробрішим за капітана.

Оглянувши батарею й повертаючись до бліндажа, Калугін наткнувся в темряві на генерала, який із своїми ординарцями йшов на вишку.

— Ротмістр Праскухін! — сказав генерал.— Підіть, будь ласка, в правий ложемент і скажіть другому батальйонові М. полку, що там на роботі, щоб він залишив роботу, без шуму вийшов звідти й приєднався до свого полку, який стоїть під горою в резерві. Розумієте? Самі одведіть до полку.

— Слухаю.

І Праскухін риссю побіг до ложементу.

Стрільба ставала рідшою.

10

— Це другий батальйон М. полку?— спитав Праскухін, прибігши до місця й наткнувшись на солдата, який у мішку на спині ніс землю.

— Так точно.

— Де командир?

Михайлов, гадаючи, що питають ротного командира, виліз із своєї ямочки і, вважаючи Праскухіна за начальника, тримаючи руку біля козирка, підійшов до нього.

— Генерал наказав... вам... звольте йти... швидше... і головне тихше... назад, не назад, а до резерву,— говорив Праскухін, скоса поглядаючи в напрямку вогнів ворога.

Впізнавши Праскухіна, опустивши руку і зрозумівши, в чому справа, Михайлов передав наказ, і батальйон весело заворушився, забрав рушниці, надів шинелі й рушив.

Хто не зазнавав, той не може уявити собі тієї насолоди, яку відчуває людина, ідучи після трьох годин бомбардування з такого небезпечного місця, як ложементи. Михайлов, який за ці три години вже кілька разів вважав свій кінець неминучим і кілька разів встиг перецілувати всі образки, що були на ньому, нарешті заспокоївся трохи під впливом того переконання, що коли так багато бомб та ядер пролетіло, не зачепивши його, чому ж тепер зачепить? Незважаючи ні на що, йому, проте, дуже важко було стримувати свої ноги, щоб вони не бігли, коли він перед ротою, поруч з Праскухіним, вийшов з ложементів.

— До побачення,— сказав йому майор, командир другого батальйону, який залишався в ложементах і з яким вони разом закушували мильним сиром, сидячи в ямочці біля бруствера,— щасливої дороги!

— І вам бажаю щасливо відстояти; тепер, здається, затихло.

Але тільки-но він встиг сказати це, як ворог, мабуть, помітивши рух в ложементях, почав палити все частіше й частіше. Наші стали відповідати йому, і знов знялася сильна канонада. Зірки високо, але не яскраво блищали на небі; ніч була темна,— хоч в око стрель; тільки вогні пострілів і розривів бомб вмить освітлювали предмети. Солдати йшли швидко й мовчки, мимоволі випереджаючи один одного; тільки чути було за безперервним гуркотом пострілів розмірений звук їх кроків по сухій дорозі, звук багнетів, що стикалися один з одним, або зітхання й молитву якого-небудь боязкого солдатика: «Господи, господи! що це таке!» Часом чути було стогін пораненого і крик «Носилки!» (В роті, якою командував Михайлов, лише від артилерійського вогню вибуло за ніч двадцять шість чоловік.) Спалахувала блискавка на темному далекому обрії, вартовий з бастиону гукав: «Гарма-ата!», і ядро, гудучи над ротою, скопувало землю й підкидало каміння.

«Чорт забирай! як вони помалу йдуть,— думав Пра-сукхін, безперестанку оглядаючись назад, ступаючи біля Михайлова,— справді, краще побіжу вперед: адже я передав наказ... А втім, ні, адже ця тварюка може розказувати потім, що я боягуз, майже так само, як я вчора про нього розказував. Що буде, те й буде: піду поряд».

«І чого він іде зі мною,— думав Михайлов,— скільки я помічав, він завжди приносить нещастя; ось вона ще летить... просто сюди, здається».

Пройшовши кілька сот кроків, вони стикнулися з Калугіним, який бадьоро, побрязкуючи шаблею, йшов до ложементів з тим, щоб, з наказу генерала, довідатись, як посунулись там роботи. Але, зустрівши Михайлова, він подумав, що ніж йому самому, під цим страшним вогнем іти туди, чого й не було йому наказано, він може розпитати все докладно в офіцера, який був там. І справді, Михайлов докладно розповів про роботи, хоч під час розповіді й немало посмішив Калугіна, який, здавалося, ніякої уваги не звертав на постріли,— тим, що за кожним снарядом, який іноді падав і дуже далеко, присідав, нагинав голову та все запевняв, що «це просто сюди».

— Дивіться, капітане, це просто сюди,— сказав, кепкуючи з нього, Калугін і штовхаючи Праскухіна. Пройшовши ще трохи з ними, він повернув у траншею, що вела до бліндажа. «Не можна сказати, щоб він був дуже хоробрий, цей капітан»,— подумав він, входячи в двері бліндажа.

— Ну, що новенького?— спитав офіцер, що, вечеряючи, сам сидів у кімнаті.

— Та нічого; здається, що вже більше бою не буде.

— Як не буде? навпаки, генерал оце знову пішов на вишку. Іще полк прийшов. Та ось вона... чуєте? знов почалась рушнична. Ви не ходіть. Нащо вам?— додав офіцер, помітивши порух, який зробив Калугін.

«А мені таки неодмінно треба там бути,— подумав Калугін,— але вже я й так сьогодні багато наражався на небезпеку. Сподіваюсь, що я потрібен не лише як *chair à saup*»¹.

— Гаразд, я їх краще тут почекаю,— сказав він.

Справді, хвилин через двадцять генерал повернувся разом з офіцерами, що були при ньому; серед них був і юнкер барон Пест, але Праскухіна не було.

Ложементи було відбито й зайнято нами.

Діставши докладні відомості про бій, Калугін разом з Пестом вийшов з бліндажа.

11

— В тебе шинель у крові: невже ти бився в рукопашному?— спитав його Калугін.

— Ох, брат, жакливо! можеш собі уявити...— І Пест став розказувати, як він вів свою роту, як ротного командира було вбито, як він заколов француза і що якби не він, то нічого б не було і т. ін.

Основи цієї розповіді, що ротного командира було вбито і що Пест убив француза, були справедливі; але, переказуючи подробиці, юнкер вигадував і хвастав.

Хвастав він мимоволі, бо під час усього бою пере-

¹ гарматне м'ясо.

бував у якомусь тумані й забутті до такої міри, що все, що трапилось, здавалося йому, трапилось десь, колись і з кимось; дуже природно, що він намагався відтворити ці подробиці з вигідного для себе боку. Але ось як це було насправді.

Батальйон, до якого прикомандирований був юнкер для вилазки, години зо дві під вогнем стояв біля якоїсь стінки, потім батальйонний командир попереду сказав щось, ротні командири заворушилися, батальйон рушив, вийшов з-за бруствера і, пройшовши кроків зо сто, спинився, вишикувавшись ротними колонами. Песту сказали, щоб він став на правому флангу другої роти.

Зовсім не усвідомлюючи, де і чого він був, юнкер став на місце і, з мимоволі стримуваним диханням і холодним дрожем, що пробігав по спині, безтямно дивився вперед у темну далечінь, дожидаючись чогось страшного. Проте йому, власне, не страшно було, бо стрільби не було, а дико, дивно було собі уявити, що він поза фортецею, в полі. Знову батальйонний командир попереду сказав щось. Знову пошепки заговорили офіцери, передаючи накази, і чорна стіна першої роти враз опустилась. Наказано було лягти. Друга рота теж лягла, і Пест, лягаючи, вколовся рукою об якусь колючку. Не ліг тільки командир 2-ї роти, його невисока постать, з вийнятою шпагою, якою він вимахував, не перестаючи говорити, рухалася перед ротою.

— Хлопці! Гляди, молодцями в мене! З рушниць не палити, а багнетами їх, каналій. Коли я крикну «ура!» — за мною й не відставати... Головно, дружніше... Покажемо себе, не осоромимось, га, хлопці? За царя, за батечка! — говорив він, пересипаючи свої слова лайкою і страшенно вимахуючи руками.

— Як прізвище нашого ротного командира? — спитав Пест у юнкера, що лежав поруч з ним. — Який він хоробрий!

— Так, коли в бій, завжди відчайдушний, — відповів юнкер, — Лисинковський його прізвище.

В цей час перед самою ротою вмить спалахнуло полум'я, розлігся жахливий тріск, що оглушив усю роту; високо в повітрі зашурхотіло каміння й осколки (принаймні секунд через п'ятдесят один камінь упав згори

й відбив ногу солдатів). Це була бомба з елеваційного станка, і те, що вона влучила в роту, свідчило, що французи помітили колону.

— Бомбами пускати! сучий син... Дай тільки добратись, тоді скуштуєш багнета тригранного російського, проклятий! — заговорив ротний командир так голосно, що батальйонний командир мусив наказати йому мовчати й не галасувати так багато.

Слідом за цим перша рота встала, за нею друга — наказано було взяти рушниці навпереваги, і батальйон пішов уперед. Песта охопив такий страх, що він зовсім не пам'ятав, чи довго, куди і хто, нащо? Він ішов, як п'яний. Але раптом звідусіль заблищав мільйон вогнів, засвистіло, затріщало щось; він закричав і побіг кудись, бо всі бігли і всі кричали. Потім він спіткнувся і впав на щось — це був ротний командир (поранений спереду роти, він, прийнявши юнкера за француза, схопив його за ногу). Потім, коли він вирвав ногу і підвівся, на нього в темряві спиною налетів якийсь чоловік і знову мало не збив з ніг; другий чоловік кричав: «Коли його! чого дивишся?» Хтось узяв рушницю і встромив багнет у щось м'яке. «А moi, camarades! Ah, sacré b... Ah! Dieu!»¹ — закричав хтось страшним, верескливим голосом, і тут тільки Пест зрозумів, що він заколов француза.

Холодний піт пройняв усе його тіло, він затрусився, як у пропасниці, і кинув рушницю. Але це тривало тільки одну мить; йому зразу спало на думку, що він герой. Він схопив рушницю і разом з юрбою, вигукуючи «ура», побіг геть від убитого, з якого солдат одразу почав стягати чоботи. Пробігши кроків з двадцять, він прибіг у траншею. Там були наші та батальйонний командир.

— А я заколов одного! — сказав він батальйонному командирові.

— Молодчина, барон...

¹ «До мене, товариші! Ох, чорт! Ох, господи!»

— А знаєш, Праскухіна вбито,— сказав Пест, проводячи Калугіна, який ішов додому.

— Не може бути!

— Аякже, я сам його бачив.

— Ну, прощавай, мені треба швидше.

«Я дуже радий,— думав Калугін, повертаючись додому,— вперше під час мого чергування пощастило. Як чудово, я — живий і цілий, нагороди будуть славні, і вже неодмінно — золота шабля. А втім, я й заслужив її».

Доповівши генералові все, що треба було, він прийшов у свою кімнату, в якій, уже давно повернувшись і дожидаючись його, сидів князь Гальцін, читаючи «*Splendeur et misères des courtisanes*»¹, яку знайшов на столі Калугіна.

Величезну насолоду відчув Калугін, опинившись удома, поза небезпекою, і, надівши нічну сорочку, лежачи в постелі вже, розповідав Гальціну подробиці бою, переказуючи їх дуже природно, — з того погляду, з якого ці подробиці доводили, що він, Калугін, дуже тямущий і хоробрий офіцер, на що, мені здається, зайвим було б натякати, бо всі це знали й не мали ніякого права й приводу сумніватися, крім, можливо, покійника ротмістра Праскухіна, який, хоч бувало вважав за щастя ходити під руку з Калугіним, учора тільки по секрету розказував одному приятелеві, що Калугін дуже гарна людина, але, між нами кажучи, страшенно не любить ходити на бастіони.

Тільки що Праскухін, ідучи поряд з Михайловим, розійшовся з Калугіним і, підходячи до менш небезпечного місця, починав уже оживати трохи, коли він побачив, як яскраво блиснуло позад нього, почув крик вартового: «Маркела!» і слова одного з солдатів, що йшли позаду: «Якраз на батальйон прилетить!» Михайлов оглянувся: ясна цятка бомби, здавалося, спинилась на своєму зеніті — в тому положенні, коли ніяк не мож-

¹ «Розкоші й злидні куртизанок» — роман Бальзака. Одна з тих милих книг, яких розвелось така безліч за останній час і які здобули особливу популярність чомусь серед нашої молоді.

на визначити її напрямку. Але це тривало тільки мить; бомба швидше й швидше, ближче й ближче, — навіть уже видно було іскри трубки й чути зловісне посвистування, — опускалась просто в середину батальйону.

— Лягай! — крикнув чийсь схвильований голос.

Михайлов упав на живіт. Праскухін мимоволі зігнувся до самої землі й зажмурився; він чув тільки, як бомба десь дуже близько гупнула на тверду землю. Минула секунда, довга, як година, — бомби не рвало. Праскухін знікновів: може, даремно він наполохався, може, бомба впала далеко, і йому тільки здавалось, що трубка шипить поряд. Він розплющив очі і з самолюбною втіхою побачив, що Михайлов, якому він винен дванадцять з половиною карбованців, багато нижче і біля самих ніг його, нерухомо, притулившись до нього, лежав на череві. Але зразу очі його на мить зустрілися із світлою трубкою бомби, що крутилася за аршин від нього.

Жах — холодний, який виключав усі інші думки й почуття, жах охопив всю істоту його; він затулив обличчя руками і впав на коліна.

Минула ще секунда, — секунда, за яку цілий світ почуттів, думок, надій, спогадів промайнув у його уяві.

«Кого вб'є — мене чи Михайлова? Чи обох разом? А коли мене, то куди? в голову, тоді всьому кінець; а якщо в ногу, то відріжуть, і я попрошу, щоб неодмінно з хлороформом, — і я можу ще живий зостатись. А може, тільки Михайлова вб'є, тоді я буду розказувати, як ми поряд ішли, його вбило і мене кров'ю забризкало. Ні, до мене ближче... мене!» Тут він згадав про дванадцять карбованців, які був винен Михайлову; згадав ще про один борг у Петербурзі, який давно треба було заплатити; циганський мотив, що він співав увечері, спав йому на думку; та, яку він кохав, привиділася йому в чепці з ліловими стрічками; чоловік, який образив його п'ять років тому і якому він не відплатив за образ, згадався йому, — хоч разом, неподільно з цими й тисячами інших спогадів, почуття теперішнього — чекання смерті й жаху — ні на мить не облишало його. «А втім, може, не лопне», — подумав він і з одчайдушною рішучістю хотів розплющити очі. Але в цю мить, ще крізь заплющені повіки, очі його вразив червоний во-

гонь і з страшним тріскотом щось штовхнуло його в середину грудей; він побіг кудись, спіткнувся на шаблю, що потрапила під ноги, і впав на бік.

«Слава богу! Мене тільки контузило»,— було його першою думкою, і він хотів руками доторкнутися до грудей; але руки його здавалися прив'язаними, і якісь лещата стискували голову. В очах його мигтіли солдати, і він несвідомо лічив їх: «Один, два, три солдати, а ось у підтиканій шинелі офіцер»,— думав він; потім блискавка сяйнула в його очах, і він думав, з чого це вистрілили: з мортири чи з гармати? Мабуть, з гармати; а ось ще вистрілили; а ось ще солдати — п'ять, шість, сім солдатів, ідуть усі мимо. Йому раптом стало страшно, що вони роздушуть його. Він хотів крикнути, що він контужений, але рот був такий сухий, що язик прилип до піднебіння, і жахлива спрага мучила його. Він почував, як мокро було у нього біля грудей; це відчуття мокроти нагадувало про воду, і йому хотілось би навіть випити те, чим це було мокре. «Мабуть, я до крові розбився, як упав»,— подумав він і, все більше й більше починаючи піддаватись страху, що солдати, які все мигтіли мимо, роздушуть його, він зібрав усі сили й хотів крикнути: «Візьміть мене», але замість цього застогнав так жахливо, що сам злякався, слухаючи себе. Потім якісь червоні вогні застрибали в нього в очах, і йому здалося, що солдати кладуть на нього каміння; вогні все стрибали рідше й рідше, каміння, яке на нього накладали, душило його більше й більше. Він зробив зусилля, щоб розсунути каміння, витягся і вже більше нічого не бачив, не чув, не думав і не почував. Він був убитий на місці осколком у середину грудей.

13

Михайлов, побачивши бомбу, упав на землю й так само зажмурився, так само двічі розплющував і заплющував очі і так само, як Праскухін, неосяжно багато передумав і відчув за ці дві секунди, під час яких бомба лежала, ще не вибухнувши. Він у думці молився богу і все твердив: «Хай буде воля твоя! І чого я пішов

служити у військо, — разом з тим думав він, — та ще перейшов у піхоту, щоб брати участь у кампанії? Чи не краще було мені залишатися в уланському полку в місті Т., проводити час з моїм другом Наташею? А тепер ось що!» І він почав лічити: раз, два, три, чотири, згадуючи, що коли розірве в чіт, то він буде живий, коли в нечіт, то буде вбитий. «Всьому кінець! — убитий!» — подумав він, коли бомбу розірвало (він не пам'ятав, у чіт чи нечіт), і він відчув удар та лютий біль у голові. «Господи, прости мої гріхи!» — промовив він, сплеснувши руками, підвівся та без пам'яті впав навznak.

Перше відчуття, коли він опритомнів, була кров, яка текла з носа, і біль в голові, що ставав значно слабший. «Це душа відходить, — подумав він, — що буде там? Господи! Прийми дух мій з миром. Тільки одне дивно, — міркував він, — що, вмираючи, я так виразно чую кроки солдатів і звуки пострілів».

— Давай носилки—гей!.. ротного убило! — крикнув над його головою голос; він мимоволі впізнав голос барабанщика Ігнат'єва.

Хтось узяв його за плечі. Він спробував розплющити очі і побачив над головою темносинє небо, групи зірок і дві бомби, що летіли над ним, доганяючи одна одну; побачив Ігнат'єва, солдатів з носилками й рушницями, вал, траншеї і раптом повірив, що він іще не на тому світі.

Його було легко поранено каменем у голову. Найперше враження його був начебто жаль: він так добре й спокійно приготувався до переходу туди, що на нього прикро вплинуло повернення до дійсності, з бомбами, траншеями, солдатами і кров'ю; друге враження його була несвідома радість, що він живий, а третє — страх і бажання піти швидше з бастиону. Барабанщик хусткою зав'язав голову своєму командирові і, взявши його під руку, пішов до перев'язного пункту.

«Куди й чого я йду, власне? — подумав штабс-капітан, коли він отямився трохи. — Мій обов'язок залишатися з ротою, а не йти вперед, тим більше, що й рота незабаром вийде з-під вогню, — шепнув йому якийсь голос, — а коли з раною лишитися в бою — неодмінно нагородять».

— Не треба, брат,— сказав він, випрочуючи руку від послужливого барабанщика, якому найбільше хотілося самому швидше вибратися звідси,— я не піду на перев'язний пункт, а зостануся з ротою.

І він повернув назад.

— Вам би краще перев'язатися, ваше благородіє, як слід,— сказав несміливий Ігнат'єв,— це ж згарячу вона тільки показує, що нічого; бо щоб гірше не зробити, адже тут он яка жарня йде... справді, ваше благородіє.

Михайлов спинився на хвилину, вагаючись, і, здається, послухався б поради Ігнат'єва, коли б не пригадав сцену, яку кілька днів тому він бачив на перев'язному пункті: офіцер з незначною подряпиною на руці прийшов перев'язуватися, і лікарі усміхалися, дивлячись на нього, і навіть один — з бакенбардами — сказав йому, що він, безперечно, не помре від цієї рани і що виделкою можна вколотися болячіше.

«Можливо, лікарі з моєї рани так само недовірливо усміхнуться та ще й скажуть що-небудь»,— подумав штабс-капітан і рішуче, незважаючи на доводи барабанщика, пішов назад до роти.

— А де ординарець П'раскухін, що йшов зі мною? — спитав він прапорщика, який вів роту, коли вони зустрілись.

— Не знаю... вбито, здається,— неохоче відповів прапорщик; він, між іншим, був дуже невдоволений з того, що штабс-капітан повернувся і тим самим позбавив його втіхи сказати, що він один офіцер лишився в роті.

— Убито чи поранено? Як же ви не знаєте, коли він з нами йшов. І чому ви його не взяли?

— Де тут було його брати, коли жарня отака!

— Ах, як же це ви, Михайле Івановичу,— сказав Михайлов сердито,— як же кинути, коли він живий; та хоч і вбитий, то все ж тіло треба було взяти. Як хочете, адже він ординарець генерала і ще живий, може.

— Де там живий, коли я вам кажу, я сам підходив і бачив,— сказав прапорщик.— Та що ви! тільки б своїх виносити. Он, стерво! ядрами став тепер пускати,— до-

дав він, присідаючи. Михайлов теж присів і схопився за голову, яка від руху страшенно заболіла в нього.

— Ні, неодмінно треба піти взяти: може, він ще живий,— сказав Михайлов.— Це наш обов'язок, Михайле Івановичу!

Михайло Іванович не відповів.

«От якби він був путящий офіцер, він би взяв тоді, а тепер треба солдатів посилати самих; а й посилати як? Під цим страшним вогнем можуть убити зразу»,— думав Михайлов.

— Хлопці! Треба піти назад — узяти офіцера, що поранений там, у канаві,— сказав він не дуже голосно і владно, почувавши, як неприємно буде солдатам виконувати цей наказ. І справді, тому що він ні до кого на ім'я не звертався, ніхто не вийшов, щоб виконати його.

— Унтер-офіцер! Іди сюди.

Унтер-офіцер, наче не чуючи, ішов собі далі.

«І справді, можливо, він уже помер і не варто наражати людей на небезпеку, а винен тільки я, що не подбав. Піду сам, довідаюсь, чи живий він. Це мій обов'язок»,— сказав сам собі Михайлов.

— Михайле Івановичу! Ведіть роту, а я вас дожену,— сказав він і, одною рукою підібравши шинель, другою рукою доторкуючись безперестанку до образка Митрофанія-угодника, в якого він особливо вірив, майже поповзом і тремтячи від страху, рясю побіг по траншеї.

Переконавшись у тому, що товариша його вбито, Михайлов, так само сопучи, присідаючи й придержуючи рукою пов'язку, що збилася набік, і голову, що дуже починала боліти, поплентався назад. Батальйон уже був під горою на місці і майже поза пострілами, коли Михайлов догнав його. Я кажу: майже поза пострілами, бо зрідка залітали й сюди випадкові бомби (осколком однієї вбило тієї ночі капітана, що сидів під час бою у матроській землянці).

«Однак треба буде завтра піти на перев'язний пункт, записатися,— подумав штабс-капітан в той час, як фельдшер перев'язував його,— це допоможе дістати нагороду».

Сотні свіжих закривавлених тіл людей, дві години тому сповнених різних — високих і дрібних — надій та бажань, з задубілими членами, лежали на росяній квітучій долині, що відокремлювала бастион від траншеї, і на рівній підлозі каплиці Мертвих у Севастополі; сотні людей — з прокльонами й молитвами на пересохлих вустах — повзали, перевертались і стогнали, — деякі між трупами на квітучій долині, інші на носилках, на ліжках і на закривавленій підлозі перев'язного пункту; а все так само, як і кожного дня перед тим, спалахнула зірниця над Сапун-горою, зблідли мерехтливі зорі, поплив білий туман з шумливого темного моря, зайнялася червона заграва на сході, розбіглися багрові довгі хмарки по яснолазурному обрію, і все так само, як і кожного дня перед тим, обіцяючи радість, любов і щастя всьому ожилому світові, виплило могутнє, прекрасне світило.

Другого дня увечері знов єгерська музика грала на бульварі, і знов офіцери, юнкери, солдати і молоді жінки по-святковому гуляли біля павільйону і по нижніх доріжках з квітучих запашних білих акацій.

Калугін, князь Гальцін та якийсь полковник ходили під руки біля павільйону і говорили про вчорашній бій. Головною провідною ниткою розмови, як завжди в подібних випадках, був не самий бій, а участь, яку брав, і хоробрість, яку виявив той, що оповідав про бій. Обличчя й звук їхніх голосів були серйозні, майже печальні, начебто втрати вчорашнього бою дуже обходили й засмучували кожного; але, сказати по правді, тому що ніхто з них не втратив дуже близької людини (та чи й бувають у військовому побуті дуже близькі люди?), цей вираз печалі був вираз офіціальний, який вони лише вважали за обов'язок виявляти. Навпаки. Калугін і полковник були б ладні кожного дня бачити такий бій, з тим, щоб тільки кожного разу діставати золоту шаблю і генерал-майора, незважаючи на те, що вони були прекрасні люди. Я люблю, коли називають

недолюдком якого-небудь завойовника, що заради свого честолюбства винищує мільйони. Та спитайте по совісті прапорщика Петрушова й підпоручика Антонова та ін., всякий з них маленький Наполеон, маленький недолюдок, і ту ж мить ладен затіяти бій, убити якусь сотню чоловік для того тільки, щоб дістати ще одну зірочку чи третину утримання.

— Ні, вибачте,— казав полковник,— перше почалося на лівому флангу. *Адже я був там.*

— А може,— відповідав Калугін,— *я більше був на правому; я двічі туди ходив: один раз розшукував генерала, а другий раз так, подивитись ложементи пішов. От де гаряче було.*

— Та вже, певно, Калугін знає,— сказав полковникові князь Гальцін,— ти знаєш, мені сьогодні В... про тебе казав, що ти молодчина.

— Втрати тільки, втрати жакхліві,— сказав полковник тоном офіційної печалі: — *у мене в полку чотириста чоловіка вибуло. Дивно, як я живий вийшов звідти.*

У цей час назустріч цим панам, на другому кінці бульвару, з'явилася лілувата постать Михайлова в стоптаних чоботях і з пов'язаною головою. Він дуже знякочив, побачивши їх; пригадав, як учора присідав перед Калугіним, і злякався, що вони можуть подумати, наче він прикидається пораненим. Отож якби ці пани не дивилися на нього, то він би збіг униз і пішов би додому з тим, щоб не виходити доти, поки можна буде зняти пов'язку.

— Il fallait voir dans quel état je l'ai rencontré hier sous le feu ¹,— усміхнувшись сказав Калугін у той час, коли вони сходились.

— Що, вас поранено, капітан? — сказав Калугін з усмішкою, яка означала: «Що, ви бачили мене вчора? який я?»

— Так, трошки, каменем,— відповів Михайлов, червоніючи і з виразом на обличчі, який промовляв: «Бачив і признаюсь, що ви молодець, а я дуже, дуже нікчемний».

¹ — Треба було бачити, кому стані я його зустрів учора під вогнем,

— Est-ce que le pavillon est baissé déjà? ¹ — спитав князь Гальцін, дивлячись на кашкет штабс-капітана і не звертаючись ні до кого зокрема.

— Non pas encore ²,—відповів Михайлов, якому хотілось показати, що він вміє й поговорити по-французьки.

— Невже триває ще перемир'я? — сказав Гальцін, ввічливо звертаючись до нього по-російськи і тим кажучи — як це здалося штабс-капітанові,— що вам, мабуть, важко буде говорити по-французьки, то чи не краще вже просто?.. І з цим ад'ютанти відійшли від нього.

Штабс-капітан так само, як і вчора, відчув себе надзвичайно самотнім і, розкланявшись з різними панамі — з одними не бажаючи сходитися, а до інших не наважуючись підійти,— сів біля пам'ятника Казарському і закурив цигарку.

Барон Пест теж прийшов на бульвар. Він розказував, що був на перемир'ї й розмовляв з французькими офіцерами, що нібито один французький офіцер сказав йому: «S'il n'avait pas fait clair encore pendant une demi heure, les embuscades auraient été reprises» ³, і як він відповів йому: «Monsieur! Je ne dit pas non, pour pas vous donner un dementi» ⁴, і як це добре сказав і т. ін.

По суті ж, хоч і був на перемир'ї, він не встиг сказати там нічого дуже розумного, хоча йому і дуже хотілося поговорити з французами (адже це страшенно весело говорити з французами). Юнкер барон Пест довго ходив по лінії і все питав французів, які були близько до нього: «De quel regiment êtes-vous?» ⁵. Йому відповіли — та й більш нічого. А коли він зайшов занадто далеко за лінію, то французький вартувий, не підозріваючи, що цей солдат знає по-французьки, в третій особі вилаяв його. «Il vient regarder non travaux ce sacré s...» ⁶ — сказав він. Після того, не знаходячи більше інтересу на перемир'ї, юнкер барон Пест поїхав додому

¹ — Хіба прапор уже спущено?

— Ні, ще.

«Якби ще півгодини було темно, ложементи були б узяті вдруге».

⁴ «Я не кажу ні, тільки щоб вам не персч

⁵ «Якого ви полку?»

⁶ «Він іде дивитися наші роботи, цей проклятий...»

і вже дорогою придумав ті французькі фрази, які тепер розказував. На бульварі були і поручик Зобов, який голосно розмовляв, і капітан Обжогов, якийсь розшарпаний, і артилерійський капітан, що ні до кого не підобрюється, і щасливий в коханні юнкер, і всі ті самі вчорашні особи, з постійним потягом до брехні, гонорovitості й легковажності. Невистачало тільки Праскухіна, Нефердова і ще декого, про яких тут навряд чи пам'ятав і думав хто-небудь тепер, коли тіл їх ще не встигли обмити, прибрати й закопати в землю, і про яких через місяць так само забудуть батьки, матері, жінки, діти, якщо вони були, або не забули про них раніше.

— А я його не впізнав був, старого,— каже солдат на прибиранні тіл, за плечі підводячи перебитий в грудях труп з величезною роздутою головою, почорнілим лискучим обличчям і вивернутими зіницями.— Під спину берись, Морозко, щоб не перервався. Ач, тхне як!

«Ач, тхне як!» — оце все, що залишилося між людьми від цього чоловіка.

16

На нашому бастіоні і на французькій траншеї виставлено білі прапори, і між ними в квітучій долині купками лежать без чобіт, в сірому і синьому одязі, спотворені трупи, що їх зносять робітники і накладають на вози. Огидний важкий дух мертвого тіла сповнює повітря. З Севастополя і з французького табору юрби людей висипали поглянути на це видовище і з жадібною і прихильною цікавістю пориваються одні до одних.

Послухайте, про що говорять між собою ці люди.

Ось у гуртку росіян і французів, що зібралися біля нього, молоденький офіцер, який хоч погано, але досить добре, щоб його розуміли, говорить по-французьки, розглядає гвардійську сумку.

— E, ceci purqua se uazo ici? ¹ — каже він.

— Parce que c'est une giberne d'un régiment de la garde, monsieur, qui porte l'aigle impérial ².

¹ — Чому цей птах тут?

² — Тому що це сумка гвардійського полку; в нього імператорський орел.

— E vu de la gard? ¹

— Pardon, monsieur, du 6-ème de ligne ².

— E ceci у аште? ³ — запитує офіцер, показуючи на дерев'яний жовтий мундштук, в якому француз курить цигарку.

— A Balaclave, monsieur! C'est tout simple — en bois de palme ⁴.

— Жолі! — каже офіцер, керований у розмові не так власною волею, як тими словами, що їх він знає.

— Si vous voulez bien garder cela comme souvenir de cette rencontre, vous m'obligerez ⁵. — І чемний француз видуває цигарку й подає офіцерові мундштук з легким поклоном. Офіцер дає йому свій і всі присутні в групі, як французи, так і росіяни, здаються дуже вдоволеними і усміхаються.

Ось піхотний меткий солдат, у рожевій сорочці й шинелі наопашки, разом з іншими солдатами, які, руки за спину, з веселими, цікавими обличчями, стоять за ним, підійшов до француза і попросив у нього вогню закурити люльку. Француз розпалює і розколупує люлечку і висипає вогню росіянинові.

— Табак бун, — каже солдат у рожевій сорочці, і глядачі усміхаються.

— Oui, bon tabac, tabac turc, — каже француз, — et chez vous tabac russe? bon? ⁶

— Рус — бун, — каже солдат у рожевій сорочці, причому всі заходяться сміхом. — Франсе нема бун, бонжур, мусье! — каже солдат в рожевій сорочці, одразу вже випускаючи весь свій заряд знання мови, плескає француза по животу і сміється. Французи теж сміються.

— Ils ne sont pas jolis ces bêtes de russes ⁷, — каже один зуав з юрби французів.

¹ — А ви з гвардії?

² — Ні, шостого лінійного.

³ — А де це купили?

⁴ — В Балаклаві. Це просто з пальмового дерева.

⁵ — Ви мені зробіть приємність, якщо залишите собі цю річ на спогад про нашу зустріч.

⁶ — Так, добрий тютюн, турецький тютюн, — а у вас російський? добрий?

⁷ — Вони некрасиві, ці російські тварюки,

— De quoi est ce qu'ils rient donc? ¹ — каже другий чорний, з італійською вимовою, підходячи до наших.

— Каптан бун,— каже меткий солдат, розглядаючи вишиті поли зуава, і знов сміються.

— Ne sortez pas de la ligne, à vos places sacré nom... ² — кричить французький капрал, і солдати з видимим невдоволенням розходяться.

А ось у гуртку французьких офіцерів наш молодий кавалерійський офіцер так і розсипається французьким парикмахерським жаргоном. Ідеться про якогось comte Sazonoff, que j'ai beaucoup connu, m-r ³,— каже французький офіцер з одним еполетом:— c'est un de ces vrais comtes russes, comme nous les aimons ⁴.

— Il y a un Sazonoff, que j'ai connu,— каже кавалерист,— mais il n'est pas comte, a moins que je sache, un petit brun de votre âge à peu près ⁵.

— C'est ça, m-r, c'est lui. Oh, que je voudrais le voir ce cher comte. Si vous le voyez, je vous prie bien de lui faire mes compliments.— Capitaine Latour ⁶,— каже він, вклоняючись.

— N'est ce pas terrible triste besogne, que nous faisons? Ça chauffait cette, nuit, n'est-ce pas? ⁷ — каже кавалерист, бажаючи підтримати розмову й показуючи на трупи.

— Oh, m-r, c'est affreux! Mais quels gaillards vos soldats, quels gaillards! C'est un plaisir que de se battre contre des gaillards comme eux.— Il faut avouer que les vôtres ne se mouchent pas du pied non plus ⁸,— каже кавалерист, вклоняючись і уявляючи собі, що він на диво розумний,

¹ — Чого це вони сміються?

² — Не виходьте за лінію, по місцях, чорти б вас узяли...

³ графа Сазонова, якого я добре знав, пане,

⁴ це один із справжніх російських графів, з тих, яких ми любимо.

⁵ — Я знав одного Сазонова, але він, оскільки я знаю, не граф, невисокий на зріст, брюнет, приблизно вашого віку.

⁶ — Це так, це він. О! як я хотів би бачити цього милого графа. Якщо ви його побачите, дуже прошу передати йому мій привіт.— Капітан Латур.

⁷ — А правда, яке жахливе, сумне діло ми робимо? Гаряче було минулої ночі, правда?

⁸ — О! це було жахливо! Але які молодці ваші солдати, які молодці! Це приємно битися з такими молодцями! — Треба признатися, що й ваші не ногою сякаються.

Але досить.

Подивіться краще на цього десятирічного хлопчика, який у старому — мабуть, батьковому — картузі, в черевиках на босу ногу та в нанкових штанах, що тримаються на одній шлейці, з самого початку перемир'я виїшов за вал і все ходив по лощині, з тупою цікавістю дивлячись на французів і на трупи, що лежали на землі, і зривав польові блакитні квітки, якими вкрито цю фатальну долину. Повертаючись додому з великим букетом, він, затуливши носа від духу, що нагонило на нього вітром, спинився біля купки знесених тіл і довго дивився на один страшний безголовий труп, що був ближче до нього. Постоявши нерухомо досить довго, він посунувся ближче й доторкнувся ногою до витягнутої задубілої руки трупа. Рука хитнулася трохи. Він торкнув її ще раз і дужче. Рука хитнулася й знову стала на своє місце. Хлопчак раптом скрикнув, сховав обличчя в квітки і скільки сили побіг геть, до фортеці.

Так, на бастіоні й на траншеї виставлено білі прапори, квітуча долина повна смердючих тіл, прекрасне сонце спускається з прозорого неба до синього моря, і синє море, колихаючись, блищить під золотим сонячним промінням. Тисячі людей товпляться, дивляться, розмовляють і усміхаються одно до одного. І ці люди — християни, що визнають один великий закон любові й самозречення, дивлячись на те, що вони зробили, не впадуть з каяттям раптом навколішки перед тим, хто, давши їм життя, вклав у душу кожного, разом із страхом смерті, любов до добра й прекрасного, і з слізьми радості й щастя не обіймуться, як брати? Ні! Білі ганчірки сховано — і знову свистять знаряддя смерті й страждань, знову лється чесна, невинна кров і чути стогін і прокльони.

Ось я й сказав, що хотів сказати, але тяжкий роздум бере мене. Може, не треба було говорити цього. Може, те, що я сказав, належить до одної з тих злих істин, які, позасвідомо криючись в душі кожного, не повинні бути висловлювані, щоб не зробитися шкідливими

ми, як осад вина, якого не треба збовтувати, щоб не зіпсувати його.

Де вияв зла, якого треба уникати? Де вияв добра, яке треба наслідувати в цій повісті? Хто лиходій, хто герой її? Всі хороші і всі погані.

Ні Калугін із своєю блискучою хоробрістю (*bravoure de gentilhomme*) і гоноровитістю, рушієм усіх вчинків, ні Праскухін — людина пуста, нецікава, який, проте, загинув у битві за віру, престол і вітчизну, ні Михайлов із своєю несміливістю й обмеженим поглядом, ні Пест — дитина без твердих переконань і правил, — не можуть бути ні лиходіями, ні героями повісті.

А героєм моєї повісті, якого я люблю всіма силами душі, якого намагався відтворити у всій красі його і який завжди був, є і буде прекрасним, — є правда.

1855 року, 26 червня

СЕВАСТОПОЛЬ У СЕРПНІ 1855 РОКУ

1

Наприкінці серпня великою ущелистою севастопольською дорогою, між Дуванкою¹ і Бахчисараєм, повільно, в густій і гарячій куряві, їхав офіцерський візок (той особливий, якого ніде більше не зустрінете, візок, що становить щось середнє між єврейською бричкою, російським возом і кошиком).

У візку — спереду, навпочіпки, сидів, посмикуючи віжками, денщик у нанковому сюртуку і в колишньому офіцерському кашкеті, що зробився зовсім м'яким; позаду на клунках та в'юках, накритих попонкою, сидів піхотний офіцер у літній шинелі. Офіцер був, як можна було гадати про нього, коли він сидів, невисокий на зріст, але надзвичайно широкий, і не стільки від плеча до плеча, як від грудей до спини; він був широкий і кремезний, шия й потилиця були в нього дуже розвинені й напружені, так званої талії — перехвату посередині тулуба — в нього не було, але й живота теж не було, навпаки, він був скорше худий, особливо на обличчі, вкритому нездоровим жовтявим загаром. Обличчя його було б гарне, коли б не якась одутість і м'які, нестаречі, великі зморшки, що зливали й побільшували риси і надавали всьому обличчю загального виразу несвіжості й грубості. Очі в нього були невеликі, карі, надзвичайно жваві, навіть зухвалі; вуса дуже густі, але не

¹ Остання станція до Севастополя.

широкі й обкусані, а підборіддя і особливо вилиці вкриті були надзвичайно щупкою, густою й чорною дводенною бородою. Офіцера було поранено 10 травня осколком у голову, на якій ще досі він носив пов'язку, і тепер, почувавши себе вже з тиждень зовсім здоровим, із сімферопольського госпіталю їхав до полку, що стояв десь там, звідки чути було постріли,— але чи в самому Севастополі, на Північній чи на Інкермані, він ще ні в кого не міг довідатись як слід. Постріли вже чути було, особливо тоді, коли не заважали гори, або доносив вітер, надзвичайно виразно, часто і, здавалося, близько: то начебто вибух стрясав повітря й мимоволі примушував здригатись; то швидко один за одним лунали менш сильні звуки, як барабанний дроб, що його перебивав часом страшений гуркіт, то все зливалося в якусь перекотисту тріскотняву, схожу на громові удари, коли гроза в повному розпалі, і тільки що почалася злива. Всі казали, та й чути було, що бомбардування йде жахливе. Офіцер підганяв денщика: йому, здавалось, хотілося якнайскоріше приїхати. Назустріч ішов великий обоз російських селян, що привозили провіант у Севастополь, і тепер повертався звідти, повний хворих і поранених солдатів у сірих шинелях, матросів у чорних пальтах, грецьких волонтерів у червоних фесках та бородатих ополченців. Офіцерському візку довелося спинитись, і офіцер, мружачись і кривлячись від куряви, що густою, нерухомою хмарою знялася на дорозі, набивалася йому у вічі й вуха і липнула до пітнього обличчя, з озлобленою байдужістю дивився на обличчя хворих і поранених, які проїздили повз нього.

— А це з нашої роти солдатик хворий,— сказав денщик, обертаючись до пана й показуючи на віз, повний поранених, що в цей час порівнявся з ними.

На возі спереду сидів боком російський бородань в поярковому капелюсі і, ліктем підтримуючи пужално, зв'язував батіг. За ним тряслася чоловіка з п'ять солдатів у різних позах. Один, з підв'язаною якимсь мотузочком рукою, в шинелі наопашки на дуже брудній сорочці, сидів бадьоро в середині воза, хоч був виснажений і блідий; він узявся був за шапку, побачивши офіцера, але потім, згадавши, мабуть, що він поранений,

удав, що тільки хотів почухати голову. Другий, поряд з ним, лежав на самому дні; видно було тільки дві схудлі руки, якими він тримався за полудрабки, і підняті коліна, що, як мачула, метлялися на всі боки. Третій, з опухлим обличчям і обв'язаною головою, на якій зверху стирчала солдатська шапка, сидів збоку, спустивши ноги до колеса, і, спершись руками на коліна, здавалося, дрімав. До нього й звернувся проїжджий офіцер.

— Должников! — гукнув він.

— Я-о! — відповів солдат, розплющуючи очі й скидаючи кашкета, таким густим і уривчастим басом, начебто чоловіка з двадцять солдатів крикнули разом.

— Коли тебе поранено, братіку?

Олов'яні, заплавлені очі солдата пожвавішали: він, очевидно, впізнав свого офіцера.

— Здравія бажаєм, вашбородіє! — тим самим уривчастим басом крикнув він.

— Де тепер полк стоїть?

— В Севастополі стояли; в середу переходити хотіли, вашбородіє!

— Куди?

— Невідомо... мабуть, на Північну, вашбородіє! Ниньки, вашбородіє,— додав він протяжним голосом і надіваючи шапку,— вже скрозь палити став, все більше з бомбів, аж до бухти доносить; ниньки так б'є, що біда, аж...

Далі не можна було чути, що говорив солдат; але з виразу його обличчя й пози видно було, що він, з якоюсь злобою стражденної людини, говорив речі невтішні.

Проїжджий офіцер — поручик Козельцов — був офіцер незвичайний. Він був не з тих, що живуть отак роблять оте, а не роблять ось того, бо так живуть і роблять інші: він робив усе, що йому хотілось, а інші вже робили те, що він, і були певні, що це добре. Його натура була досить багата; він був розумний і, водночас, талановитий, добре співав, грав на гітарі, говорив дуже метко й писав дуже легко, особливо казенні папери, на яких набив руку, коли був полковим ад'ютантом; але найбільш відзначався він самолюбною енергією, яка, хоч загалом і впливала з цієї дрібної талаповитості, була

сама по собі рисою гострою й разючою. У нього було одно з тих самолюбств, яке до такої міри злилося з життям і найчастіше розвивається саме в чоловічому і особливо військовому товаристві, що він не розумів іншого вибору, як верховодити або знічуватись, і що самолюбство було рушієм навіть його внутрішніх імпульсів: він сам з собою любив верховодити над людьми, з якими себе порівнював.

— Ще б пак! дуже буду слухати, що *Москва*¹ базикає! — пробурмотів поручик, відчуваючи якийсь тягар апатії на серці й туманність думок, залишених у ньому виглядом транспорту поранених і словами солдата, значення яких мимоволі підсилювалось і потверджувалось звуками бомбардування.— *Смішна ця Москва...* Гайда, Ніколаєв! рушай-бо... Ти, мабуть, заснув!—додав він трохи буркотливо на денщика, поправляючи поли шинелі.

Віжки засмикались, Ніколаєв зацмокав, і візок покотив рясно.

— Тільки погодуємо хвилинку і зараз, сьогодні ж, далі,— сказав офіцер.

2

Уже в'їжджаючи у вулицю розвалених решток камінних стін татарських будинків Дуванкоя, поручик Козельцов знову був затриманий транспортом бомб і ядер, що йшов у Севастополь і скупчився на дорозі. Візку довелося спинитись.

Два піхотні солдати сиділи в самій пилюці на каміні розваленої огорожі, при дорозі, і їли кавун з хлібом.

— Далеко йдете, землячок? — сказав один з них, пережовуючи хліб, солдатові, що з невеликим мішком за плечима спинився біля них.

— В роту йдемо з губернії,— відповів солдат, дивлячись убік від кавуна й поправляючи мішка за спиною.— Ми ось мало не три тижні при сіні ротному перебували, а тепер, бач, потребували всіх; та невідомо, в якому місці полк стоїть в теперішній час. Кажуть, що на Кора-

¹ В багатьох армійських полках офіцери напівпрезирливо, напіпестливо звуть солдата *Москвою* або ще *присягою*.

бельну заступили наші на тому тижні. Ви не чули, земляки?

— В місті, брат, стоїть, у місті,— промовив другий, старий фурштатський солдат, з насолодою колупаючи складаним ножом у неспілому, білястому кавуні.— Ми ось тільки з полудня звідти йдемо. Таке страхіття, братіку мій, що й не ходи краще; а тут упади де-небудь у сіно, день-другий пролеж — діло краще буде.

— А що таке, земляки?

— Хіба не чуєш, ниньки кругом палить, аж і місця цілого нема. Скільки нашого брата перебив, і сказати не можна!

І той, що говорив, махнув рукою і поправив шапку.

Прохожий солдат задумано похитав головою, поцмокав язиком, потім добув з халяви люлечку, не набиваючи її, розколував припалений тютюн, запалив шматочок губки у солдата, що курих, і трохи підняв шапку.

— Ніхто, як бог, земляки! Прощайте! — сказав він і, струснувши за спиною мішок, пішов по дорозі.

— Ех, почекав би краще! — сказав переконливо протяжно солдат, що колупав кавун.

— Однаково,— пробурмотів прохожий, пролазячи між колесами возів, що збилися в купу,— видно, теж кавуна тра купити повечеряти; бач, що говорять люди.

3

На станції було повно людей, коли Козельцов під'їхав до неї. Перший, кого він зустрів ще на ганку, був худорлявий, дуже молодий чоловік, доглядач, який сварився з двома офіцерами, що йшли за ним.

— І не то, що три доби, і десять діб почекаєте! І генерали чекають, добродію! — говорив доглядач, бажаючи дошкулити проїжджих,— а я вам не запряжуся.

— То нікому не давати коней, коли нема!.. А чому дав якомусь лакеєві з речами? — кричав старший з двох офіцерів, із склянкою чаю в руках, очевидно уникаючи займенника, але даючи відчутти, що дуже легко й ти сказати доглядачеві.

— Ви ж самі подумайте, пане доглядачу,— говорив, затинаючись, другий, молоденький офіцерик,— нам не для своєї втіхи треба їхати. Ми ж теж, виходить, потрібні, коли нас кликали. А то я, далєбі, генералові Крамперу неодмінно це скажу! А то це що ж... ви, значить, не поважаєте офіцерського звання.

— Ви завжди зіпсуєте! — перебив його з досадою старший.— Ви тільки заважаєте мені; треба вміти з ними говорити. Ось він і втратив повагу. Коней зараз же, я кажу!

— І радий би, добродію, та де їх узяти?

Доглядач помовчав трохи і раптом розпалився та, розмахуючи руками, почав казати:

— Я, добродію, сам розумію і все знаю; та нічого не вдієш! Ось дайте мені тільки (на обличчях офіцерів з'явилася надія)... дайте тільки до кінця місяця дожити — і мене тут не буде. Краще на Малахов курган піду, ніж тут zostаватись. Йй-богу! Нехай роблять, як хочуть, коли такі розпорядження: на всій станції тепер жодного візка цілого нема, і жмутка сіна вже третій день коні не бачили.

І доглядач зник у воротах.

Козельцов разом з офіцерами ввійшов у кімнату.

— Що ж,— зовсім спокійно сказав старший офіцер молодшому, хоч за секунду перед цим він здавався розлюченим,— вже три місяці їдемо, почекаємо ще. Не біда — встигнемо.

В димній, брудній кімнаті було так повно офіцерів і чемоданів, що Козельцов ледве знайшов місце на вікні і там сів; вдивляючись в обличчя і вслухаючись у розмови, він почав робити цигарку. Праворуч від дверей, біля кривого засмальцьованого стола, на якому стояло два самовари з позеленілою подекуди міддю і розкладений був цукор у різних паперах, сиділа головна група: молодий, безвусий офіцер у новому стебнованому архалуку, напевне зробленому з жіночого капота, доливав чайника; чоловіка з чотири таких самих молоденьких офіцерів були в різних кутках кімнати: один з них, підклавши під голову якусь шубу, спав на дивані; другий, стоячи біля стола, різав смажену баранину безрукому офіцерові, що сидів за столом. Двоє

офіцерів, один в ад'ютантській шинелі, другий у піхотній, але тонкій, і з сумкою через плече, сиділи біля лежанки, і лише з того, як вони дивилися на інших і як той, з сумкою, курил сигару, видно було, що вони не фронтові піхотні офіцери і що вони вдоволені з цього. Не то, щоб почувалося презирство в їхній манері, але якийсь самовдоволений спокій, що пояснювався почасти грошима, почасти близькими стосунками з генералами,— свідомість вищості, що доходила навіть до бажання приховати її. Це молодий губатий лікар та артилерист з німецькою фізіономією сиділи майже на ногах молодого офіцера, що спав на дивані, і лічили гроші. Чоловіка чотири денщиків — одні дрімали, інші поралися з чемоданами та клунками біля дверей. Козельцов між усіма цими людьми не знайшов жодного знайомого; але він з цікавістю став вслухатися в розмови. Молоді офіцери, що, як він ту ж мить з їхнього вигляду вирішив, тільки-но їхали з корпусу, сподобались йому і, головне, нагадали, що брат його, теж з корпусу, цими днями мав прибути до одної з батарей Севастополя. А в офіцерові з сумкою, що його обличчя він десь бачив, йому все здавалось огидним і зухвалим. Він навіть з думкою: «Присадити його, коли б він надумав що-небудь сказати», перейшов од вікна до лежанки і сів на неї. Козельцов загалом, як справжній фронтовий і путящий офіцер, не тільки не любив, але був обурений проти штабних: він з першого погляду вирішив, що ці два офіцери — штабні.

4

— Але ж це дуже прикро,— казав один з молодих офіцерів,— що так уже близько, а не можна доїхати. Може, сьогодні бій буде, а нас не буде.

В пискливому тоні голосу та в плямовитому свіжому рум'янці, яким узялося молоде обличчя цього офіцера, коли він говорив, видно було цю милу молоду несміливість людини, яка безперестанку боїться, що не так виходить її кожне слово.

Безрукий офіцер з усмішкою подивився на нього.

— Встигнете ще, повірте,— сказав він.

Молодий офіцерик з пошаною подивився на змарніле обличчя безрукого, несподівано проясніле від усмішки, замовк і знову взявся до чаю. Справді, в обличчі безрукого офіцера, в його позі і особливо в цьому порожньому рукаві шинелі виявилось багато цієї спокійної байдужості, яку можна пояснити так, що в усякій справі чи розмові він дивився, начебто кажучи: «Все це прекрасно, все це я знаю і все можу зробити, аби я тільки захотів».

— Як же ми вирішимо,— сказав знову молодий офіцер своєму товаришеві в архалуку,— ночуємо тут чи поїдемо своїм конем?

Товариш відмовився їхати.

— Ви можете собі уявити, капітане,— казав офіцер, який наливав чай, звертаючись до безрукого і підіймаючи ніжик, що його той впустив,— нам сказали, що коні страшенно дорогі в Севастополі, ми й купили спільно коня в Сімферополі.

— Дорого, я думаю, з вас злупили?

— Далєбі, не знаю, капітане: ми заплатили з візком дев'яносто карбованців. Це дуже дорого? — додав він, звертаючись до всіх і до Козельцова, який дивився на нього.

— Недорого, коли кінь молодий,— сказав Козельцов.

— Справді? А нам казали, що дорого... Тільки він кульгає трошки, але це минеться, нам казали. Та він міцний такий.

— Ви з якого корпусу? — спитав Козельцов, який хотів довідатись про брата.

— Ми тепер з Дворянського полку, нас шість чоловіка, ми всі їдемо в Севастополь з власного бажання,— говорив балакучий офіцерик,— тільки ми не знаємо, де наші батареї: одні кажуть, що в Севастополі, а ось вони казали, що в Одесі.

— А в Сімферополі хіба не можна було довідатись? — спитав Козельцов.

— Не знають... Можете собі уявити, наш товариш ходив там у канцелярію одну, йому грубощів наговорили... можете собі уявити, як неприємно. Будь ласка, хо-

чете готову цигарку? — сказав він у цей час безрукому офіцерові, який хотів добути свій портсигар.

Він з якимсь підлесливим захопленням прислужував йому.

— А ви теж із Севастополя? — говорив він далі. — Ах, боже мій, як це дивно! Як ми всі в Петербурзі думали про вас, про всіх героїв! — сказав він, звертаючись до Козельцова з пошаною і добродушною ласкою.

— Як же, вам, може, назад доведеться їхати? — спитав поручик.

— От цього ми й боїмося. Можете собі уявити, що ми, як купили коня і придбали все потрібне — кофейник спиртовий і ще всякий дріб'язок потрібний, — у нас грошей зовсім не залишилося, — сказав він тихим голосом і оглядаючись на свого товариша, — отож коли їхати назад, ми вже й не знаємо, що робити.

— Хіба ви не одержали подорожніх грошей? — спитав Козельцов.

— Ні, — відповів той пошепки, — тільки нам обіцяли тут дати.

— А посвідка у вас є?

— Я знаю, що головне — посвідка; але мені в Москві сенатор один — він мені дядько, — як я в нього був, він сказав, що тут дадуть, а то б він сам мені дав. То дадуть так?

— Неодмінно дадуть.

— І я думаю, що, може, так дадуть, — сказав він таким тоном, який доводив, що, питаючи на тридцяти станціях все те саме і скрізь дістаючи неоднакові відповіді, він уже нікому не міг вірити.

— Та як же не дати? — сказав раптом офіцер, що сварився на ганку з доглядачем. Підійшовши до тих, що розмовляли, він звертався почасти й до штабних, що сиділи поряд, як до більш достойних слухачів. — Адже я так само, як і ці панове, побажав у діючу армію, навіть в самий Севастополь просився з прекрасної посади, і мені, окрім прогонів від П., сто тридцять шість карбованців сріблом, нічого не дали, а я вже своїх

більше як сто п'ятдесят карбованців витратив. Подумайте тільки, вісімсот верст третій місяць їду. Із цими от панами другий місяць. Добре, що в мене були свої гроші. Ну, а коли б їх не було?

— Невже третій місяць? — спитав хтось.

— А що скажете робити, — провадив він далі. — Адже якби я не хотів їхати, я б і не просився з доброї посади, то, виходить, я не став би жити в дорозі, вже не через те, що я боявся б... а змоги ніякої нема. В Перекопі, наприклад, я два тижні жив; доглядач з вами й говорити не хоче, — коли хочете, їдьте; самих кур'єрських подорожніх он скільки лежить. Вже, напевне, така доля... адже я бажав би, та, мабуть, така доля; я ж не через те, що ось тепер бомбардування, а, мабуть, хоч поспішай, хоч не поспішай, однаково; а я б як бажав...

Цей офіцер так старанно пояснював причини свого загаяння і начебто виправдувався за них, що це мимоволі наводило на думку, що він боїться. Це ще стало помітніше, коли він розпитував про місце перебування свого полку і чи небезпечно там. Він аж зблід, і голос йому урвався, коли безрукий офіцер, який був у тому самому полку, сказав йому, що за ці два дні в них самих офіцерів сімнадцять чоловік вибуло.

Справді, цей офіцер в дану хвилину був страшенним боягузом, хоч шість місяців тому він зовсім не був похливий. З ним стався переворот, якого зазнав багато хто і раніше, і після нього. Він жив в одній із наших губерній, де є кадетські корпуси, і мав прекрасну спокійну посаду, але, читаючи в газетах і приватних листах про діла севастопольських героїв, своїх колишніх товаришів, раптом запалився честолюбством і ще більше — патріотизмом.

Він пожертвував цьому почуттю дуже багато чим — і насидженим місцем, і квартиркою з м'якими меблями, надбаними за вісім років його старанням, і знайомствами, і сподіванням, що пощастить одружитися з багатою відданицею, — він кинув усе й подав ще в лютому до діючої армії, тішачи себе мріями про невмирущий вінок слави та генеральські еполети. Через два місяці після подачі прохання він по команді дістав запит, чи не буде він вимагати допомоги від уряду. Він відповів, що не

вимагатиме і терпляче все дожидав призначення, хоч патріотичний запал уже встиг значно прохолоннути за ці два місяці. Ще через два місяці він дістав запит, чи не належить він до масонських лож і ще подібні формальності, і після його негативної відповіді, нарешті, на п'ятий місяць вийшло його призначення. За весь цей час приятелі, а найбільше те неясне почуття невдоволення з нового, яке з'являється при кожній зміні стану, встигли переконати його в тому, що він зробив величезну дурницю, вступивши до діючої армії. А коли він опинився сам, із згагою й запорошеним обличчям, на п'ятій станції, де він зустрівся з кур'єром із Севастополя, що розказав йому про страхіття війни, і прождав дванадцять годин на коней,— він уже зовсім каювся у своїй легковажності, з невиразним жахом думав про майбутнє і їхав несвідомо вперед, як на жертву. Почуття це протягом тримісячних мандрів по станціях, на яких майже скрізь треба було чекати й зустрічати офіцерів, що їхали з Севастополя, з жахливими розповідями, дедалі збільшувалось і нарешті довело сердешного офіцера до того, що з героя, готового до найодчайдушніших вчинків, яким він уявляв себе в П., в Дуванкой він прибув жалюгідним боягузом, і, зустрівшись місяць тому з молоддю, що їхала з корпусу, він намагався їхати якнайповільніше, вважаючи ці дні останніми в своєму житті, на кожній станції розкладав ліжко, погрібець, підшукував компанію для гри в преферанс, на книгу скарг дивився як на розвагу і радів, коли коней йому не давали.

Він справді був би героєм, якби з П. потрапив просто на bastiони, а тепер ще багато йому треба було знати моральних страждань, щоб стати тією спокійною, терплячою людиною в труді й небезпеці, якою ми звикли бачити російського офіцера. Але ентузіазм уже важко було б воскресити в ньому.

6

— Хто борщу вимагав?— проголосила досить неохайна, товста жінка років сорока, з мискою капуста входить в кімнату.

Розмова ту ж мить затихла, і всі, хто був у кімнаті, вп'ялися очима в хазяйку харчівні. Офіцер, що їхав з П., навіть підморгнув на неї молодому офіцерові.

— Ага, це Козельцов питає,— сказав молодий офіцер,— треба його розбудити. Вставай обідати,— сказав він, підходячи до того, що спав на дивані, і торсаючи його за плече.

Молодий хлопець, років сімнадцяти, з веселими чорними оченятами і рум'янцем на всю щоку, схопився енергійно з дивана і, протираючи очі, спинився на середині кімнати.

— Ах, пробачте, будь ласка,— сказав він сріблястим звучним голосом до лікаря, якого штовхнув, устаючи.

Поручик Козельцов ту ж мить упізнав брата й підійшов до нього.

— Не впізнаєш? — сказав він, усміхаючись.

— А-а-а! — закричав менший брат.— От дивно! — і став цілувати брата.

Вони поцілувалися тричі, але на третьому разі загнулися, начебто їм спало на думку: навіщо ж неодмінно треба три рази?

— Ну, який я радий,— сказав старший, вдивляючись у брата.— Ходімо на ганок — поговоримо.

— Ходімо, ходімо. Я не хочу борщу... їж ти, Федерсон! — сказав він товаришеві.

— Та ти ж хотів їсти.

— Не хочу нічого.

Коли вони вийшли на ганок, менший усе питає у брата: «Ну, як ти, розкажи», і все говорив, який він радий його бачити, але сам нічого не розказував.

Коли проминуло хвилин з п'ять, під час яких вони встигли помовчати трохи, старший спитав, чому менший вийшов не в гвардію, як цього всі *наші* сподівались.

— Ах, справді,— відповів менший, червоніючи від самої згадки.— Це мене приголомшило, і я ніяк не сподівався, що так станеться. Можеш собі уявити, перед самим випуском ми пішли втрьох курити,— знаєш ту кімнатку, що за швейцарською, адже й при вас, мабуть, так само було,— тільки, можеш уявити, цей каналія сторож побачив і побіг сказати черговому офіцерові (ми ж

бо кілька разів давали на горілку сторожеві), він і підкрався; тільки як ми його побачили, то покидали цигарки і дременули в бічні двері,— знаєш, а мені вже нікуди,— він тут мені став неприємності говорити; звичайно, я не змовчав; ну, він сказав інспекторові, і почалося. Ось за це саме поставили неповні бали з поведінки, хоч скрізь були відмінні, тільки з механіки двадцять, ну й пішло. Випустили в армію. Потім обіцяли мене перевести в гвардію, та вже я не хотів і просився на війну.

— Он як!

— Справді, я тобі без жартів кажу, все мені таке гидке стало, що я бажав скоріше в Севастополь. А втім, якщо тут щасливо піде, то можна іще скоріше виграти, ніж у гвардії: там за десять років у полковники, а тут Тотлебен, той за два роки з підполковників у генерали. Ну, а вб'ють,— то що ж вдієш!

— Ось ти який! — сказав брат, усміхаючись.

— А головне, знаєш що, брат,— сказав менший, усміхаючись і червоніючи, начебто збирався сказати щонебудь дуже непристойне,— все це дурниці; головне, я тому просив, що все-таки якось совісно жити в Петербурзі, коли тут умирають за вітчизну. Та й з тобою мені хотілося бути,— додав він ще соромливіше.

— Який ти смішний! — сказав старший брат, виймаючи портсигар і не дивлячись на нього.— Шкода тільки, що ми не вкупі будемо.

— А що, скажи по правді, страшно на бастіонах?— спитав раптом менший.

— Спочатку страшно, потім звикаєш — нічого. Сам побачиш.

— А от іще що скажи: як ти думаєш, візьмуть Севастополь? Я думаю, що нізащо не візьмуть.

— Бог його знає.

— Одно тільки досадно... можеш уявити, яке нещастя: у нас по дорозі цілий клунок украли, а в мене у ньому ківер був, отож я тепер в жахливому стані і не знаю, як я буду з'являтися. Ти знаєш, у нас же нові ківери тепер, та й загалом скільки змін; все на краще. Я тобі все це можу розказати... Я скрізь бував у Москві.

Козельцов 2-й, Володимир, був дуже схожий на брата Михайла, але схожий так, як схожа напіврозквіта троянда на відцвілу шипшину. Волосся в нього було таке саме русе, але густе й кучеряве на висках. На білій ніжній потилиці в нього була руса кіска — ознака щастя, як кажуть няньки. По ніжному білому кольору шкіри обличчя не стояв, а спалахував, виявляючи всі порухи душі, повнокровний молодий рум'янець. Ті самі очі, як і в брата, були в нього одвертіші й ясніші, що особливо було помітне через те, що вони часто бралися легкою вологою. Русий пушок засіявся на щоках і над червоними губами, що дуже часто складалися в соромливу усмішку і відкривали білі, блискучі зуби. Стрункий, широкоплечий, у розстебнутій шинелі, з-під якої видно було червону косоворотку, з цигаркою в руках, спершись ліктями на поруччя ганку, з наївною радістю в обличчі й жесті, як він стояв перед братом, — це був такий приємно-гарненький хлопчик, що все б так і дивився на нього. Він надзвичайно радий був братові, з пошаною й гордістю дивився на нього, уявляючи його героєм; але в деяких відношеннях, а саме щодо взагалі світської освіти, якої, правду сказати, він і сам не мав, уміння говорити по-французьки, бути в товаристві поважних людей, танцювати і т. д., — він трошки соромився за нього, дивився з висока і навіть сподівався, якщо можна, навчити його. Всі враження його ще були з Петербурга, з дому однієї панії, що любила гарненьких і брала його до себе на свята, та з дому сенатора в Москві, де він якось танцював на великому балі.

7

Наговорившись майже досхочу й дійшовши нарешті до того почуття, якого часто зазнаєш: що спільного мало, хоч і любиш один одного, — брати помовчали досить довго.

— То бери ж свої речі та їдьмо зараз, — сказав старший.

Менший раптом почервонів і зам'явся.

— Просто в Севастополь їхати? — спитав він після хвилини мовчання.

— Авжеж. Речей у тебе небагато, я думаю, спакуємо.

— І чудово! зараз і поїдемо,— сказав менший, зітхнувши, і пішов у кімнату.

Але, не відчиняючи дверей, він спинився в сінях, сумно схиливши голову, і почав думати:

«Зараз просто в Севастополь, у це пекло — жах! Проте однаково коли-небудь треба ж було. Тепер принаймні з братом...»

Річ у тому, що тільки тепер, коли він здумав, що сівши у візок і вже не вилазючи з нього, буде в Севастополі і що ніяка випадковість уже не може затримати його, він ясно уявив собі небезпеку, якої шукав, і збентежився, злякався самої думки про те, що небезпека така близька. Сяк-так заспокоївши себе, він увійшов до кімнати; але минуло чверть години, а він усе не виходив до брата, отож старший відчинив нарешті двері, щоб викликати його. Менший Козельцов, у позі винуватого школяра, говорив про щось із офіцером з П. Коли брат відчинив двері, він зовсім розгубився.

— Зараз, зараз я вийду! — заговорив він, махаючи рукою братові.— Почекай мене, будь ласка, там.

Через хвилину він вийшов справді і, глибоко зітхнувши, підійшов до брата.

— Можеш собі уявити, я не можу з тобою їхати, брате,— сказав він.

— Як? Що за дурниці!

— Я тобі всю правду скажу, Миша! У нас уже ні в кого грошей нема, і ми всі винні цьому штабс-капітанові, що з П. іде. Страшенно соромно!

Старший брат нахмурився й довго мовчав.

— Багато ти винен? — спитав він, спідлоба дивлячись на брата.

— Багато... ні, не дуже багато; але совісно страх. Він на трьох станціях за мене платив, і цукор усе його йшов... отож я не знаю... та й у преферанс ми грали... я йому трошки залишився винен.

— Це погано, Володя! Ну, що 'б ти зробив, якби мене не зустрів? — сказав суворо, не дивлячись на брата, старший.

— Та я думав, братіку, що одержу ці подорожні

гроші в Севастополі, то віддам. Адже можна так зробити; та й краще вже завтра я з ним приїду.

Старший брат добув гаманець і з деяким тремтінням пальців витяг звідти дві кредитки по десять карбованців та одну на три карбованці.

— Ось мої гроші,— сказав він.— Скільки ти винен?

Сказавши, що це були всі його гроші, Козельцов говорив не зовсім правду: у нього було ще чотири золотих, зашиті про всяк випадок в обшлагу, але їх він дав собі слово нізащо не чіпати.

Виявилося, що Козельцов 2-й, з преферансом і цукром, був винен тільки вісім карбованців офіцерові з П. Старший брат дав їх йому, зауваживши тільки, що так не можна, коли грошей нема, ще в преферанс грати!

— На що ж ти грав?

Менший не відповів ні слова. Йому здалося, що брат сумнівається в його чесності. Досада на самого себе, сором за вчинок, який міг викликати такі підозри, і образа від брата, якого він так любив, викликали в його вразливій натурі таке сильне, болісне почуття, що він нічого не відповідав, почувавши, що неспроможний буде стриматися від сльозливих звуків, які підступали йому до горла. Він узяв, не дивлячись, гроші і пішов до товаришів.

8

Ніколаєв, підкріпившись у Дуванкої двома чарками горілки, купленими в солдата, що продавав її на мосту, посмикував віжками, візок підстрибував по кам'янистій, де-не-де тінявій дорозі, що вела вздовж Бельбека до Севастополя, а брати, поштовхуючись ногою об ногу, хоч кожную хвилину думали один про одного, уперто мовчали.

«Навіщо він мене образив,— думав менший,— хіба він не міг не говорити про це? Так, начебто він думав, що я злодій, та й тепер, здається, сердиться, отож наші відносини вже назавжди розладнались. А як би добре нам було вдвох у Севастополі! Два брати, дружні між собою, обидва б'ються з ворогом: один старий уже, хоч не дуже освічений, проте хоробрий воїн, і другий — мо-

лодій, але теж молодець... Через тиждень я б усім до-
вів, що я вже не дуже молоденький! Я й червоніти пер-
рестану, на обличчі буде мужність, та й вуса невеликі,
але гарні виростуть на той час,— і він ущипнув себе за
пушок, що засіявся біля куточків рота.— Може, ми сьо-
годні приїдемо і ту ж мить потрапимо в бій разом з
братом. А він, мабуть, наполегливий і дуже хоробрий —
такий, що багато не говорить, а робить краще за інших.
Я б хотів знати,— думав він,— навмисно чи ні він при-
тискує мене до самого краю візка. Він, мабуть, почуває,
що мені незручно, і вдає, ніби не помічає мене. Ось ми
сьогодні приїдемо,— далі міркував він, тулячись до
краю візка й боячись поворухнутись, щоб не дати по-
мітити братові, що йому незручно,— і раптом просто на
бастіон: я з гарматами, а брат з ротою, і разом підемо.
Тільки раптом французи кинуться на нас. Я — стріля-
ти, стріляти: переб'ю страшенно багато; але вони все-
таки біжать просто на мене. Вже стріляти не можна, і—
кінець, мені нема порятунку; тільки раптом брат вибі-
жить наперед із шаблею, і я схоплю рушницю, і ми раз-
ом з солдатами побіжимо. Французи кинуться на бра-
та. Я підбіжу, уб'ю одного француза, другого і врятую
брата. Мене поранять в одну руку, я схоплю рушницю
другою і все-таки біжу; тільки брата уб'ють кулею біля
мене. Я спинюся на хвилинку, подивлюсь на нього отак
сумно, підведусь і закричу: «За мною, помстимося!
Я любив брата більш за все на світі,— я скажу,— і
втратив його. Помстимося, знищимо ворогів або всі по-
мремо тут!» Усі закричать, кинуться за мною. Тут усе
військо французьке вийде,— сам Пелісс'є. Ми всіх пе-
реб'ємо; але нарешті мене поранять вдруге, втретє, і
я впаду при смерті. Тоді всі прибіжать до мене, Гор-
чаков прийде й буде питати, чого я хочу. Я скажу, що
нічого не хочу,— тільки, щоб мене поклали поруч з бра-
том, що я хочу померти з ним. Мене принесуть і покла-
дуть біля закривавленого братового трупа. Я підведусь
трохи й скажу тільки: «Так, ви не вміли цінити двох
чоловік, які щиро любили вітчизну; тепер вони обидва
полягли... нехай простить вам бог!» — і помру».

Хто знає, в якій мірі здійсняться ці мрії!

— Що, ти був коли-небудь в сутичці? — спитав він

раптом брата, зовсім забувши, що не хотів говорити з ним.

— Ні, ні разу,— відповів старший: — у нас дві тисячі чоловіка з полку вибуло, всі на роботах, і мене поранено теж на роботі. Війна зовсім не так робиться, як ти думаєш, Володя!

Слово «Володя» зворушило меншого брата: йому захотілось поговорити з братом, який зовсім і не думав, що образив Володю.

— Ти на мене не сердишся, Миша? — сказав він після хвилини мовчання.

— За віщо?

— Ні, так. За те, що в нас було. Так, нічого.

— Анітрохи,— відповів старший, повертаючись до нього і поплескуючи його по нозі.

— То ти пробач мені, Миша, якщо я тобі прикрість зробив.

І менший брат одвернувся, щоб схвати сльози, які раптом набігли йому на очі.

9

— Невже це Севастополь? — спитав менший брат, коли вони виїхали на гору і перед ними розгорнулася бухта з щоглами кораблів, море з ворожим далеким флотом, білі приморські батареї, казарми, водопроводи, доки та будівлі міста, і білі лілуваті хмари диму, що безперестанку здіймалися по жовтих горах навколо міста і стояли в синьому небі, при рожевуватому промінні сонця, яке вже з блиском відбивалося й спускалося до обрїю темного моря.

Володя без найменшого трепету побачив це страшне місто, про яке він так багато думав: навпаки, він з естетичною насолодою й героїчним почуттям самовдоволення, що ось і він через півгодини буде там, дивився на це справді чарівно-оригінальне явище, і дивився з зосередженою увагою, аж доки вони приїхали на Північну, в обоз братового полку, де мали довідатись напевне про місце розташування полку й батареї.

Офіцер, що завідував обозом, жив біля так званого *нового городка*,— дощаних бараків, збудованих матроськими родинами, в наметі, що сполучався з досить великим куренем, сплетеним із зеленого дубового віття, яке ще не встигло зовсім засохнути.

Брати застали офіцера перед складаним столом, на якому стояла склянка холодного чаю з попелом від цигарки та піднос з горілкою й кришками сухої ікри й хліба, в самій жовтявобрудній сорочці. Він лічив на чималій рахівниці величезну купу асигнацій. Але перш, ніж говорити про особу офіцера та його розмову, треба пильніше глянути на внутрішність його куреня і знати хоч трохи, як він живе й що робить. Новий курінь був такий великий, міцно сплетений і зручний, із столиками й лавочками, плетеними та з дерну, які будують тільки для генералів чи полкових командирів; боки й верх, щоб не сипалося листя, були завішані трьома килимами, хоч дуже негарними, але новими і, мабуть, дорогими. На залізному ліжку, що стояло під головним килимом із зображеною на ньому амазонкою, лежала плюшова яскравочервона ковдра, брудна продерта шкіряна подушка та енотова шуба; на столі було дзеркало в срібній рамі, срібна, страшенно брудна, щітка, поламаний, набитий намасленим волоссям роговий гребінь, срібний свічник, пляшка лікеру з золотим червоним величезним ярликом, золотий годинник із зображенням Петра I, два золоті персні, коробочка з якимись капсулями, скоринка хліба й розкидані старі карти; під ліжком — порожні та повні пляшки портеру. Офіцер цей завідував обозом полку й постачанням для коней. З ним разом жив його великий приятель — комісіонер, що провадив теж якісь операції. Він, в той час, як увійшли брати, спав у наметі, а обозний офіцер підраховував казенні гроші перед кінцем місяця. Зовнішність обозного офіцера була дуже гарна й войовнича: великий зріст, великі вуса, благородна дебелисть. Неприємна була в ньому тільки якась пітнявість та опухлість всього обличчя, що майже ховала маленькі сірі очі (начебто він весь був налитий портером), і надзвичайна неохайність — від рідкого намасленого волосся до великих босих ніг в якихось горностайових туфлях.

— А грошей, грошей скільки! — сказав Козельцов 1-й, входячи в курінь і з мимовільною жадібністю вступлюючи очі в купу асигнацій.— Хоч би половину позичили, Василю Михайловичу!

Обозний офіцер, начебто спійманий на крадіжці, весь пересмикнувся, побачивши гостя, і, збираючи гроші, не підводячись, вклонився.

— Ох, коли б мої були... Казенні, голубе! А це хто з вами? — сказав він, ховаючи гроші в скриньку, що стояла біля нього, і уважно дивлячись на Володю.

— Це мій брат, з корпусу приїхав. То ось ми заїхали довідатись у вас, де полк стоїть.

— Сідайте, панове,— сказав він, встаючи і, не звертаючи уваги на гостей, пішов до намету.— Випити не хочете? Портерчику, може?— сказав він звідти.

— Не завадить, Василю Михайловичу!

Володя був вражений величчю обозного офіцера, його недбалою манерою і пошаною, з якою звертався до нього брат.

«Мабуть, це дуже хороший у них офіцер, якого всі поважають; певно, простий, дуже хоробрий і гостинний»,— подумав він, скромно й несміливо сідаючи на диван.

— То де ж наш полк стоїть? — спитав через намет старший брат.

— Що?

Він повторив запитання.

— Сьогодні в мене Зейфер був: він розказував, що перейшли вчора на п'ятий бастион.

— Напевне?

— Коли я кажу, безперечно; а втім, чорт його знає! Він і збрехати може. Що ж, будете портер пити? — сказав обозний офіцер, усе з намету.

— А мабуть-таки вип'ю,— сказав Козельцов.

— А ви вип'єте, Йосипе Гнатовичу? — говорив голос у наметі, мабуть, звертаючись до сонного комісiонера.— Годі спати: вже восьма година.

— Чого ви причепились до мене, я не сплю,— відповів лінивий тоненький голосок, приємно гаркавлячи на буквах л і р.

— Ну, вставайте: мені без вас нудно.

І обозний офіцер вийшов до гостей.

— Дай портеру. Сімферопольського! — гукнув він.

Денщик з гордим виразом обличчя, як здалося Володі, увійшов у курінь і з-під нього, навіть штовхнувши офіцера, витяг портер.

— Так, голубе,— сказав обозний офіцер, наливаючи склянки,— тепер новий полковий командир у нас. Грошки потрібні, всім обзаводиться.

— Ну, цей, я думаю, зовсім особливий, нове покоління,— сказав Козельцов, увічливо взявши склянку в руку.

— Так, нове покоління! Такий самий скнара буде. Коли батальйоном командував, то он як галасував; а тепер іншої співає. Не можна, голубе!

— Це так.

Менший брат нічого не розумів, що вони говорять, але йому невиразно здавалося, ніби брат говорить не те, що думає, і начебто через те тільки, що п'є портер цього офіцера.

Коли пляшку портеру було вже випито, і розмова тривала вже досить довго в тому ж роді, поли намету розгорнулися, і з нього виступив невисокий рум'яний мужчина в синьому атласному халаті з китичками, в кашкеті з червоною околичкою і кокардою. Він вийшов, поправляючи свої чорні вусики, і, дивлячись кудись на килим, ледь помітним рухом плеча відповів на поклони офіцерів.

— Дай-но і я вип'ю скляночку! — сказав він, сідаючи біля стола.— Що це, ви з Петербурга їдете, юначе? — сказав він, привітно звертаючись до Володі.

Так, у Севастополь їду.

Самі просились?

— Так.

— І що вам за охота, панове, я не розумію! — казав комісіонер.— Я б тепер, здається, пішки ладен був піти звідси, якби пустили, в Петербург. Остогидло, їй-богу, це собаче життя!

— Чим же тут погано вам? — сказав старший Козельцов, звертаючись до нього.— Не слід вам нарікати на життя тут.

Комісіонер подивився на нього і одвернувся.

— Ця небезпека («про яку він говорить небезпеку, сидючи на Північній»,— подумав Козельцов), нестатки, нічого добути не можна,— говорив він, звертаючись усе до Володі.— І що вам за охота, я зовсім вас не розумію, панове! Хоч би вигоди які-небудь були, а то так. Ну, хіба добре це, у ваші літа раптом зостанетесь калікою на весь вік?

— Кому потрібні прибутки, а хто з честі служить!— з досадою в голосі знову втрутився Козельцов-старший.

— Нащо честі шукати, як нічого не мати! — презирливо сміючись, сказав комісіонер, звертаючись до обозного офіцера, що теж засміявся при цьому.— Заведи-но з «Лучії», ми послухаємо,— сказав він, показуючи на скриньку з музикою,— я люблю її...

— Що, він хороша людина, цей Василь Михайлович? — спитав Володя брата, коли вони вже смерком вийшли з куреня й поїхали далі до Севастополя.

— Нічого, тільки скупа шельма така, що страх! Адже він щонайменше має триста карбованців на місяць, а живе, як свиня, ти ж бачив. А комісіонера цього я бачити не можу, я його поб'ю коли-небудь. Адже ця каналія з Туреччини тисяч дванадцять вивіз...— І Козельцов став розводитись про хабарництво, трошки (сказати по правді) з тією особливою злобою людини, яка гудить не за те, що хабарництво — зло, а за те, що їй досадно, що є люди, які користуються з нього.

10

Володя не те, щоб був у поганому настрої, коли вже майже вночі під'їздив до великого мосту через бухту, але він відчував якийсь тягар на серці. Все, що він бачив і чув, так мало відповідало його минулим, недавнім враженням: паркетна світла велика зала екзамену, веселі, добрі голоси й сміх товаришів, новий мундир, улюблений цар, якого він сім років звик бачити і який прощався з ними мало не плачучи і називав їх дітьми своїми,— і так мало все, що він бачив, схоже на його прекрасні, рожеві, великодушні мрії.

— Ну, ось ми й приїхали! — сказав старший брат, коли вони, підїхавши до Михайлівської батареї, вилізли з візка. — Якщо нас пропустять на мосту, ми зараз же підемо в Миколаївські казарми. Ти там залишишся до ранку, а я піду в полк — довідаюсь, де твоя батарея стоїть, і завтра прийду по тебе.

— Навіщо це? краще разом підемо, — сказав Володя. — І я піду з тобою на бастіон. Таж однаково вже: звикати треба. Якщо ти підеш, і я можу.

— Краще не ходити.

— Ні, будь ласка; я принаймні взнаю, як...

— Я раджу не ходити, а втім...

Небо було чисте й темне; зірки й вогні бомб та пострілів, що безперестанку рухалися, вже яскраво світились у темряві. Велика біла будівля батареї та початок мосту вирізнялися з темряви. Буквально кожную секунду кілька гарматних пострілів і вибухів, швидко, один за одним або разом, голосніше й чіткіше стрясали повітря. Крізь цей гуркіт, начебто вторуючи йому, долинали похмуре бурчання бухти. З моря повівав вітрець і пахло вологістю. Брати підійшли до мосту. Якийсь ополченець стукнув незграбно рушницею на руку й крикнув:

— Хто йде?

— Солдат!

— Заборонено пускати!

— Та як же! Нам треба.

— Офіцера спитайте.

Офіцер, що дрімав, сидячи на якорі, підвівся й звелів пропустити.

— Туди можна, звідти не можна. Куди лізете всі разом! — крикнув він на полкові вози, які товпилися біля вїзду, високо навантажені плетеницями з пруття.

Сходячи на перший понтон, брати стикнулися з солдатами, які, голосно розмовляючи, ішли звідти.

— Коли він амунішні одержав, значить, він розраховався цілком — от що...

— Ех, братці! — сказав другий голос. — Як на Північну перевалиш, світ побачиш, їй-богу! Зовсім повітря не те.

— Таке мелеш! — сказав перший. — Недавно сюди ж

прилетіла, окаянна, двома матросам ноги поодривала, не мели краще.

Брати перейшли перший понтон, дожидаючись візка, і спинилися на другому, який подекуди вже заливало водою. Вітер, що здавався легким на полі, тут був дуже сильний і поривчастий; міст хитало, і гомінливі хвилі, б'ючись об колоди й розрізуючись на якорях та каналах, заливали дошки. Праворуч туманно-вороже шуміло й чорніло море, відокремлюючись безмежно-рівною чорною лінією від зоряної, ясновісуючої лінії обрію; і далеко десь світилися вогні на ворожому флоті. Ліворуч чорніла темна маса нашого корабля і чути було удари хвиль об борти його; видно було пароплав, що шумливо й швидко посувався від Північної. Вогонь бомби, яка розірвалась біля нього, освітив умить плетениці з пруття, високо навалені на палубі, двох людей, що стояли наверху, та білу піну й бризки зеленавих хвиль, розрізуваних пароплавом. Край мосту сидів, звисивши ноги у воду, якийсь матрос в самій сорочці і сокирою рубав щось. Попереду, над Севастополем, носилися ті самі вогні, і голосніше та голосніше долинали страшні звуки. Хвиля, набігши з моря, розлилась по правий бік мосту й замочила ноги Володі; двоє солдатів, брѳохаючи ногами у воді, пройшли повз нього. Щось раптом із тріскотом освітило міст спереду, віз, що їхав по ньому, і верхівця, і осколки, з свистом здіймаючи бризки, попадали у воду.

— А, Михайле Семеновичу! — сказав верхівець, спиняючи коня проти старшого Козельцова, — що, вже зовсім видужали?

Як бачите. Куди вас бог несе?

На Північну по патрони: я ж бо тепер за полкового ад'ютанта... штурму чекаємо з години на годину, а й по п'ять патронів у сумці нема. Чудові розпорядження!

— А де ж Марцов?

Учора ногу відірвало... в місті, в кімнаті спав... Може, ви його застанете, він на перев'язному пункті.

— Полк на п'ятому, правда?

— Так, на місце М...ців заступили. Ви зайдіть на перев'язний пункт: там наші є — вас проведуть.

— Ну, а квартирка моя на Морській ціла?

— Та де там, голубе! вже давно всю розбили бомбами. Ви не впізнаєте тепер Севастополя; уже жінок ні душі нема, ні трактирів, ні музики; з учорашнього дня нічого того в місті не лишилося. Тепер страшенно сумно стало... Прощавайте!

І офіцер риссю поїхав далі.

Володі раптом стало надзвичайно страшно: йому все здавалося, що зараз прилетить ядро або осколок і вдарить його просто в голову. Ця вогка темрява, всі звуки ці, особливо буркотливе хлюпання хвиль, здавалося, все говорило йому, щоб він не йшов далі, що не чекає його тут нічого доброго, що нога його вже ніколи більше не ступить на російську землю по цей бік бухти, щоб зараз-таки він вернувся й тікав куди-небудь, якнайдалі від цього страшного місця смерті. «Але, може, вже пізно, вже вирішено тепер»,— подумав він, здригаючись почасти від цієї думки, почасти від того, що вода пройшла йому крізь чоботи й промочила ноги.

Володя глибоко зітхнув і відійшов трохи вбік від брата.

— Господи! невже ж мене вб'ють, саме мене? Господи, помилуй мене! — сказав він пошепки й перехрестився.

— Ну, ходімо, Володю! — сказав старший брат, коли візок виїхав на міст.— Бачив бомбу?

На мосту зустрічались братам візки з пораненими, з плетеницями з пруття, один з меблями, що їх везла якась жінка. На тім боці ніхто не затримав їх.

Інстинктивно, тримаючись стінки Миколаївської батареї, брати, мовчки прислухаючись до звуків бомб, що лопалися вже тут над головами, і до ревіння осколків, що валилися зверху, прийшли до того місця батареї, де образ. Тут довідались вони, що 5-а легка, до якої призначено було Володю, стоїть на Корабельній, і вирішили разом, незважаючи на небезпеку, йти ночувати до старшого брата на 5-й бастион, а звідти, завтра, на батарею. Повернувши в коридор, ступаючи через ноги поснутих солдатів, що лежали вздовж всієї стіни батареї, вони, нарешті, прийшли на перев'язний пункт.

Увійшовши в першу кімнату, обставлену ліжками, на яких лежали поранені, і насичену важким, огидно-жахливим госпітальним запахом, вони зустріли двох сестер-жалібниць, що виходили їм назустріч.

Одна, жінка років під 50, з чорними очима й суворим виразом обличчя, несла бинти й корпію і давала накази молодому хлопцеві, фельдшерові, який ішов за нею; друга, дуже гарненька білява дівчина, років двадцяти, з блідим і ніжним личком, що якось особливо мило-безпорадно дивилося з-під білого чепчика, який облямовував їй обличчя, йшла, руки в кишенях фартуха, потупившись, біля старшої і, здавалося, боялась відставати від неї.

Козельцов звернувся до них із запитанням, чи не знають вони, де Марцов, якому вчора одірвало ногу.

— Це, здається, з П. полку? — спитала старша. — Що. він вам родич?

Ні, товариш.

Гм! Проведіть їх, — сказала вона молодій сестрі по-французьки, — ось сюди, — а сама підійшла з фельдшером до пораненого.

— Ходімо, чого ти дивишся! — сказав Козельцов Володі, що, підвівши брови, з якимсь стражденим виразом, не міг одірватися — дивився на поранених. — Ходім!

Володя пішов з братом, але все не перестаючи оглядатися й несвідомо повторюючи:

— Ох, боже мій! Ох, боже мій!

— Мабуть, вони недавно тут? — спитала сестра в Козельцова, показуючи на Володю, який, охкаючи й зітхаючи, йшов за ними по коридору.

— Тільки що приїхав.

Гарненька сестра подивилася на Володю і раптом заплакала.

— Боже мій, боже мій! Коли це все закінчиться! — сказала вона з одчаєм у голосі.

Вони увійшли в офіцерську палату. Марцов лежав навznak, закинувши жилаві голі до ліктів руки за голову і з виразом муки на жовтому обличчі; сердешний

міцно зціпив зуби, щоб не кричати від болю. Ціла нога була в панчосі висунута з-під ковдри, і, видно було, як він на ній судорожно перебирає пальцями.

— Ну що, як вам? — спитала сестра, своїми тоненькими, ніжними пальцями,— на одному Володя помітив був золотий перстеник,— підіймаючи його трохи лису голову й поправляючи подушку.— Ось ваші товариші прийшли вас провідати.

— Звичайно, боляче,— сердито сказав він.— Облиште! мені добре,— і пальці в панчосі заворушилися ще швидше.— Здрастуйте! Як вас звать, прошу? — сказав він, звертаючись до Козельцова.— Ах, вибач, тут усе забудеш,— сказав він, коли той назвав йому своє прізвище.— Ми ж з тобою вкупі жили,— додав він, не виявляючи будь-якого вдоволення і запитливо дивлячись на Володю.

— Це мій брат, сьогодні приїхав з Петербурга.

— Гм! А я ось і *повну* вислужив,— сказав він, скривляючись.— Ох, як боляче!.. Та вже краще б кінець швидше.

Він смикнув ногу і, промимривши щось, закрив обличчя руками.

— Йому треба дати спокій,— сказала пошепки сестра, з сльозами на очах.— Йому дуже погано.

Брати ще на Північній вирішили йти разом на 5-й бастион; але, виходячи з Миколаївської батареї, вони начебто умовились не наражатись марно на небезпеку і йти кожному окремо.

— Тільки як ти знайдеш, Володя? — сказав старший.— А втім, Ніколаєв тебе проведе на Корабельну, а я піду сам і завтра в тебе буду.

Більш нічого брати не сказали один одному при цьому останньому прощанні.

Гуркіт гармат тривав з тою самою силою, але Катерининська вулиця, якою йшов Володя, з мовчазним Ніколаєвим позаду, була зовсім пустинна й тиха. В темряві видно було йому тільки широку вулицю з білими,

в багатьох місцях зруйнованими стінами великих будинків та камінний тротуар, яким він ішов; зрідка зустрічалися солдати й офіцери. Проходячи лівим боком біля адміралтейства, при світлі якогось яскравого вогню, що горів за стіною, він побачив посаджені вздовж тротуару акації з зеленими підпірками і жалюгідне запорошене листя цих акацій. Кроки свої й Ніколаєва, який важко дихав, ідучи за ним, він чув виразно. Він нічого не думав: гарненька сестра, пальці Марцова, що ворушилися на нозі в панчосі, темрява, бомби й різні образи смерті неясно перебігали в його уяві. Вся його молода вразлива душа стислась і нила під впливом усвідомлення самотності й загальної байдужості до його долі в той час, як він був у небезпеці. «Уб'ють, буду мучитись, страждати,— і ніхто не заплаче!» І все це замість сповненого енергії і змісту героїчного життя, про яке він мріяв так славно. Бомби лопались і свистіли ближче й ближче, Ніколаєв зітхав частіше й не порушував мовчанки. Проходячи через Малий Корабельний міст, він побачив, як щось, свистячи, влетіло недалеко від нього в бухту, на секунду багрово освітіло лілові хвилі, зникло і потім з бризками піднялося звідти.

— Бач, не задихнулась! — сказав Ніколаєв.

— Так,— відповів він, мимоволі й несподівано для себе якимсь тоненьким-тоненьким пискливим голоском.

Зустрічалися носилки з пораненими, знову полкові вози з плетеницями з пруття; якийсь полк зустрівся на Корабельній; верхівці проїздили мимо. Один із них був офіцер з козаком. Він їхав риссю, але, побачивши Володю, придержав коня біля нього, вдивився йому в обличчя, одвернувся й поїхав геть, ударивши нагайкою по коню. «Сам, сам! усім байдуже, чи є я, чи нема на світі»,— подумав, жажнувшись, бідний хлопець, і йому захотілося плакати.

Піднявшись на гору повз якусь високу білу стіну, він увійшов у вулицю розбитих маленьких домочків, безперестанку освітлюваних бомбами. П'яна, розхристана жінка, виходячи з хвіртки з матросом, наткнулася на нього.

— Бо, коли б він був блаородний чооік,— пробурмотіла вона,— пардон, ваш благородіє офіцер!

Серце все більше й більше нило в бідного хлопця; а на чорному обрії частіше й частіше спалахувала блискавка, і бомби частіше й частіше свистіли й лопа-лися біля нього. Ніколаєв глибоко зітхнув і раптом почав говорити якимсь, як це здалося Володі, гробовим голосом.

— От усе квапилися з губернії їхати. Їхати та їхати. Є куди квапитись! Котрі розумні пани, то ледве трошечки поранені, живуть собі в ошпиталі. Так ото добре, що краще не треба.

— Та що ж, коли брат уже здоровий тепер,— відповів Володя, сподіваючись хоч розмовою розігнати почуття, що опанувало його.

— Здоровий! Яке його здоров'я, коли він зовсім хворий! Котрі й настоящі здорові, то й ті, котрі розумні, живуть в ошпиталі в отакий час. Що тут — радості багато, чи що? Або ногу, або руку одірве — ось тобі і все! Чи далеко до гріха! Вже навіть тут, у місті, не те, що на баксіоні, і то страх який. Ідеш — молитви всі перечитаєш. Ач, bestія, так повз тебе й дзикне! — додав він, звертаючи увагу на дзижчання осколка, що долинуло зовсім близько.— Ось тепереньки,— говорив далі Ніколаєв,— звелів ваше благородіє провести. Наше діло звісне: що наказано, те повинен сповняти; а головне ж візка так на якогось солдатика кинули, і клунок розв'язаний. Іди та йди; а що з майна пропаде, Ніколаєву відповідати.

Пройшовши ще кілька кроків, вони вийшли на майдан. Ніколаєв мовчав і зітхав.

— Он артилерія ваша стоїть, ваше благородіє! — сказав він раптом.— У вартового спитаєте: він вам покаже.

І Володя, пройшовши кілька кроків, перестав чути за собою звуки зітхань Ніколаєва.

Він раптом відчув себе зовсім, остаточно самотнім. Це усвідомлення самотності в небезпеці — перед смертю, як йому здавалося,— страшенно важким, холодним каменем лягло йому на серце. Він спинився серед майдану, озирнувся, чи не бачить його хто-небудь, схопився за голову і з жахом промовив і подумав: «Господи! невже я боягуз, підлий, гідкий, нікчемний боягуз!»

Невже за вітчизну, за царя, за якого я з насолодою мріяв померти так недавно, я не можу померти чесно? Ні! я нещасна нікчемна істота!» І Володя з справжнім почуттям одчаю й розчарування в самому собі спитав у вартового, де дім батарейного командира, і підійшов до нього.

13

Житло батарейного командира, яке показав йому вартовий, був невеликий двоповерховий будиночок із входом з двору. В одному з вікон, заліпленому папером, світився слабенький вогник свічки. Денщик сидів на ганку й кутив люльку. Він пішов доповісти батарейному командирові і завів Володю до кімнати. У кімнаті між двома вікнами, під розбитим дзеркалом, стояв стіл, завалений казенними паперами, кілька стільців і залізне ліжко з чистою постіллю й маленьким килимом біля нього.

Біля самих дверей стояв вродливий чоловік з великими вусами — фельдфебель — з тесаком і в шинелі, на якій висіли хрест і угорська медаль. Посеред кімнати туди й сюди ходив невисокий, років сорока, штаб-офіцер з підв'язаною розпухлою щокою, в тонкій старенькій шинелі.

— Маю честь з'явитися, прикомандирований до п'ятої легкої, прапорщик Козельцов другий, — промовив Володя завчену фразу, заходячи в кімнату.

Батарейний командир сухо відповів на уклін і, не подаючи руки, запросив його сідати.

Володя несміливо сів на стілець біля письмового стола й став перебирати в пальцях ножиці, що трапилися йому до рук, а батарейний командир, заклавши руки за спину й похиливши голову, лише зрідка поглядаючи на руки, що вертіли ножиці, мовчки ходив по кімнаті з виглядом людини, яка пригадає щось.

Батарейний командир був досить товстий чоловічок, з чималою лисиною на маківці, густими вусами, які пущені були прямо й закривали рот, і великими, приємними карими очима. Руки в нього були гарні, чисті й пухлі, ніжки дуже вивернуті; вони ступали впевнено і з

деякою фертуватістю, яка доводила, що батарейний командир був не дуже сором'язливий.

— Так,— сказав він, спиняючись проти фельдфебеля: — ящиковим треба буде з завтрашнього дня ще по гарцеві додати, а то вони в нас худі. Як ти думаєш?

— Що ж, додати можна, ваше високоблагородіє! Тепер усе ж дешевший овес став,— відповів фельдфебель, ворущачи пальцями на руках, які він тримав по швах, але які, очевидно, любили жестом допомагати розмові.— А ще фуражир наш Франшук учора мені з обозу записку прислав, ваше високоблагородіє, що бсеї неодмінно нам треба буде там купити — кажуть, дешеві,— то як зволите наказати?

— Що ж, купити: адже в нього гроші є.— І батарейний командир знову став ходити по кімнаті.— А де ваші речі? — спитав він раптом Володю, спиняючись проти нього.

Сердешного Володю так мучила думка, що він боягуз, що в кожному погляді, в кожному слові він вбачав презирство до себе, як до жалюгідного боягуза. Йому здалося, що батарейний командир уже розгадав його таємницю й кепкує з нього. Він, зніяковівши, відповів, що речі на Графській і що завтра брат обіцяв їх привезити йому.

Але підполковник не дослухав його і, звернувшись до фельдфебеля, спитав:

— Де б нам примістити прапорщика?

— Прапорщика? — сказав фельдфебель, ще більше конфузячи Володю побіжним, кинутим на нього поглядом, що виявляв ніби запитання: «Ну, що це за прапорщик, і чи варто його приміщувати куди-небудь?» — Та ось унизу, ваше високоблагородіє, у штабс-капітана можуть приміститись їх благородіє,— казав він далі, подумавши трохи: — Тепер штабс-капітан на баксіоні, то їхнє ліжко порожнє зостається.

— То от, чи не хочете поки що? — сказав батарейний командир.— Ви, я думаю, втомилися, а завтра краще влаштуємо.

Володя встав і вклонився.

— Чи не хочете чаю? — сказав батарейний коман-

дир, коли Володя вже підходив до дверей.— Можна самовар наставити.

Володя вклонився і вийшов. Полковницький денщик провів його вниз і завів у голу, брудну кімнату, де ваявся всякий мотлох і стояло залізне ліжко без білизни й ковдри. На ліжку, вкрившись товстою шинеллю, спав якийсь чоловік у рожевій сорочці.

Володя подумав був, що то солдат.

— Петре Миколайовичу! — сказав денщик, торсаючи за плече сонного — Тут прапорщик ляжуть... Це наш юнкер,— додав він, звертаючись до прапорщика.

— Ах, не турбуйтеся, будь ласка! — сказав Володя; але юнкер, високий, дебелий, молодий мужчина, з вродливою, але дуже дурною фізіономією, устав з ліжка, накинув шинель і, видимо не прочувавшись іще добре, вийшов з кімнати.

— Нічого, я надворі ляжу,— пробурмотів він.

14

Коли Володя залишився на самоті із своїми думками, першим його почуттям була огида до того безладного, безрадісного стану, в якому перебувала душа його. Йому захотілося заснути й забути все навколо, а головне, самого себе. Він загасив свічку, ліг на ліжко і, скинувши з себе шинель, закрився з головою, щоб позбутися страху темряви, який йому ще з дитинства був властивий. Але раптом йому спало на думку, що прилетить бомба, проб'є покрівлю і вб'є його. Він почав вслухатися; над самою його головою чути було кроки батарейного командира.

«А втім, якщо й прилетить,— подумав він,— то перше уб'є нагорі, а потім мене; принаймні не мене самого». Ця думка заспокоїла його трохи; він почав був засинати. «Ну що, коли раптом уночі візьмуть Севастополь, і французи вдеруться сюди? Чим я буду оборонятись?» Він знову встав і походив по кімнаті. Страх справжньої небезпеки заглушив таємничий страх темряви. Окрім сідла та самовара в кімнаті нічого твердого не було. «Я падлюка, я боягуз, мерзенний боя-

гуз!» — раптом подумав він і знову перейшов до важкого почуття презирства, огиди навіть до самого себе. Він знову ліг і намагався не думати. Годі враження дня мимоволі зринали в уяві під безперестанні звуки бомбардування, від яких деренчали шибки в єдиному вікні, і знову нагадували про небезпеку: то йому ввижались поранені і кров, то бомби й осколки, які влітають у кімнату, то гарненька сестра-жалібниця, що робить йому, вмираючому, перев'язку і плаче над ним, то мати його, що проводить його в повітовому місті і палко, із слізьми, молиться перед чудотворною іконою, і знову здається йому, що заснути неможливо. Але раптом думка про бога всемогутнього, доброго, який усе може зробити й почує всяку молитву, ясно прийшла йому в голову. Він став навколішки, перехрестився й склав руки так, як його в дитинстві ще вчили молитися. Цей жест раптом переніс його до давно забутого радісного почуття.

«Якщо треба вмерти, треба, щоб мене не було, зроби це, господи,— думав він,— швидше зроби це; але якщо потрібна хоробрість, потрібна твердість, яких у мене нема,— дай мені їх, але визволь від сорому й ганьби, яких я не можу зносити; але навчи, що мені робити, щоб виконати твою волю».

Дитяча, залякана, обмежена душа раптом змужніла, просвітлила й побачила нові, просторі, ясні обрії. Багато ще думав і відчував він за той короткий час, поки тривало це почуття, але заснув скоро спокійно й безтурботно, під звуки невідної тріскотняви, гуркоту бомбардування й деренчання шибок.

Господи великий! тільки ти один чув і знаєш ті прості, але палкі й розпачливі мольби невідання, неясного каяття й страждання, які линули до тебе з цього страшного місця смерті,— від генерала, що за секунду перед тим думав про сніданок і георгія на шию, але з острахом чує близькість твою, до змученого, голодного, вошивого солдата, що впав на голу підлогу Миколаївської батареї й просить тебе швидше дати йому там несвідомо передчувану ним нагороду за всі незаслужені страждання! Так, ти терпляче слухаєш мольби дітей твоїх, посилаєш їм скрізь ангела-утішителя, що вкладає в душу терпіння, почуття обов'язку й відраду надії.

Старший Козельцов, зустрівши на вулиці солдата свого полку, з ним разом подався просто до п'ятого бастиону.

— Попід стінку держіться, ваше благородіє! — сказав солдат.

— А що?

— Небезпечно, ваше благородіє; он вона аж через несе, — сказав солдат, прислухаючись до звуку ядра, що просвистіло і вдарилося об суху дорогу по той бік вулиці.

Козельцов, не слухаючи солдата, бадьоро пішов серединою вулиці.

Все ті самі були вулиці, ті самі, навіть частіші, вогні, звуки, зойки, зустрічі з пораненими і ті самі батареї, бруствери й траншеї, які були весною, коли він був у Севастополі; але все це чомусь було тепер сумніше і водночас енергійніше, — пробоїн у домах більше, світла у вікнах уже зовсім нема, крім Кущинового дому (госпіталю), жінки ні одної не зустрічається, — на всьому лежить тепер не колишній характер звички й безтурботності, а якась печать важкого чекання, втоми й напруженості.

Та ось уже остання траншея, ось і голос солдатика П. полку, що впізнав свого колишнього ротного командира, ось і 3-й батальйон стоїть у темряві, притулившись біля стінки, зрідка на мить освітлюваний пострілами і чутний стриманим гомоном та побрязкуванням рушниць.

— Де командир полку? — спитав Козельцов.

— В бліндажі у флотських, ваше благородіє! — відповів послужливий солдатик. — Будьте ласкаві, я вас проведу.

З траншеї в траншею солдат привів Козельцова до канавки в траншеї. У канавці сидів матрос, покурюючи люлечку; за ним видно було двері, крізь щілини яких просвічувало світло.

— Можна зайти?

— Зараз доповім, — і матрос ввійшов у двері.

Два голоси говорили за дверима.

— Якщо Пруссія і далі додержуватиме нейтралітету,— говорив один голос,— то Австрія теж...

— Та що там Австрія,— говорив другий,— коли слов'янські землі... Ну, хай зайде.

Козельцов ніколи не був у цьому бліндажі. Він вразив його своєю чепурністю. Підлога була паркетна, ширмочки закривали двері. Двоє ліжок стояло під стінами, в кутку висіла велика, в золотій шаті ікона божої матері, і перед нею світилася рожева лампадка. На одному з ліжок спав моряк, зовсім одягнений, на другому, перед столом, на якому стояли дві пляшки початого вина, сиділи, розмовляючи, новий полковий командир і ад'ютант. Хоч Козельцов був зовсім не боягуз і ні в чому не був винен ні перед урядом, ні перед полковим командиром, він торопів, і жижки в нього затрусилась, коли він побачив полковника, колишнього недавнього свого товариша: так гордо встав цей полковник і вислухав його. До того ж і ад'ютант, що сидів тут-таки, бентежив своєю позою й поглядом, що промовляли: «Я тільки приятель вашого полкового командира. Ви не до мене з'являєтесь, і я від вас ніякої шанобливості не можу й не хочу вимагати». «Дивна річ,— думав Козельцов, дивлячись на свого командира,— тільки сім тижнів, як він прийняв полк, а як уже у всьому, що його оточує — в його одежі, статурі, погляді видно владу полкового командира, цю владу, що ґрунтується не так на роках, на старшинстві служби, на військовій гідності, як на багатстві полкового командира. Чи давно,— думав він,— цей самий Батрищев бенкетував з нами, тижнями ходив у ситцьовій немаркій сорочці і уминав, нікого не запрошуючи до себе, повсякчасні битки й вареники? А тепер! голландську сорочку вже видно з-під драпового з широкими рукавами сюртука, десятирубльова сигара в руці, на столі шестирубльовий лафіт,— все це куплене страшенно дорого через квартирмейстера в Сімферополі,— і в очах оцей вираз холодної гордості аристократа багатства, що каже вам: хоч я тобі й товариш, бо я полковий командир нової школи, але не забувай, що в тебе шістдесят карбованців на третину утримання, а в мене десятки тисяч переходять

через руки, і повір, що я знаю, як ти ладен би півжиття віддати за те тільки, щоб бути на моєму місці».

— Ви довгенько лікувались,— сказав полковник Козельцову, холодно дивлячись на нього.

— Хворий був, полковнику, ще й тепер рана як слід не закрилась.

— То ви даремно приїхали,— недовіжливо поглянувши на дебелу постать офіцера, сказав полковник.— Ви можете, проте, виконувати службу?

— Як же, можу.

— Ну й дуже радий. То ви прийміть від прапорщика Зайцова дев'яту роту — вашу колишню; зараз же ви одержите наказ.

— Слухаю.

— Будь ласка, коли ви підете, пошліть до мене полкового ад'ютанта,— закінчив полковий командир, легким поклоном даючи відчуття, що аудієнцію закінчено.

Вийшовши з бліндажа, Козельцов кілька разів промимрив щось і знизав плечима, начебто йому було чогось боляче, ніяково чи досадно, і досадно не на полкового командира (не було за що), а з себе самого та з усього оточення він був начебто невдоволений. Дисципліна й умова її — субординація — тільки приємна, як усякі узаконені стосунки, коли вона ґрунтується, крім взаємного усвідомлення необхідності її, на визнаній з боку нижчого перевазі в досвідченості, військовій гідності чи навіть просто в моральній досконалості; але зате, коли тільки дисципліна ґрунтується, як у нас часто трапляється, на випадковості чи грошовому принципі,— вона завжди переходить, з одного боку, в бундючність, з другого—в приховану заздрість і досаду і, замість корисно впливати на з'єднання мас в одно ціле, призводить до цілком протилежних наслідків. Людина, що не почуває в собі сили внутрішньою гідністю викликати пошану, інстинктивно боїться зближення з підлеглими й намагається зовнішніми виявами поважності усунути від себе критику. Підлеглі, спостерігаючи самий цей зовнішній, образливий для себе бік, уже за ним, здебільшого несправедливо, не вбачають нічого доброго.

Козельцов, перш ніж іти до своїх офіцерів, пішов привітатися з своєю ротою й подивитись, де вона стоїть. Бруствери, зроблені з плетеного пруття, фігури траншей, гармати, повз які він проходив, навіть осколки й бомби, на які він спотикався дорогою,— все це, безперестанку освітлюване вогнями пострілів, було йому добре знайоме. Все це яскраво врізалось йому в пам'ять три місяці тому, протягом двох тижнів, що їх він, не виходячи, пробув на цьому самому бастіоні. Хоч багато було жахливого в цьому спогаді, якась приналежність минулого впліталася в нього, і він із задоволенням, начебто приємними були проведені тут два тижні, впізнавав знайомі місця і предмети. Рота була розташована по оборонній стіні до 6-го бастіону.

Козельцов зайшов у довгий, зовсім відкритий з боку входу бліндаж, в якому, йому сказали, стоїть 9-а рота. Навіть ноги не було куди поставити у всьому бліндажі: так у ньому від самого входу повно було солдатів. В одному боці його світилася лійова крива свічка, яку, лежачи, тримав солдатик. Другий солдатик по складах читав якусь книгу, тримаючи її біля самої свічки. В смердючому півсвітлі бліндажа видно було підведені голови, що жадібно слухали читця. Книжка була азбука і, входячи в бліндаж, Козельцов почув таке:

— «Страх... смерті є природ-же-не почуття людини...

— Здійміть із свічки! — сказав голос.— Книжка хороша.

— «Бог... є...» — провадив далі читець.

Коли Козельцов спитав, де фельдфебель, читець замовк, солдати заворушилися, закашляли, засякались, як завжди після стриманої мовчанки; фельдфебель, застебуючись, вийшов з групи біля читця і, ступаючи через ноги й по ногах тих, яким нікуди було прибрати їх, вийшов до офіцера.

— Здрастуй, брат! Що, це вся наша рота?

— Здравія бажаєм! З приїздом, ваше благородіє! — відповів фельдфебель, весело й приязно дивлячись на

Козельцова. — Як здоров'ям поправились, ваше благородіє? Ну, і слава богу. А то ми без вас скучили.

Видно тепер було, що Козельцова любили в роті.

У глибині бліндажа почулися голоси: «Старий ротний приїхав, що поранений був, Козельцов, Михайло Семенович» і т. п.; дехто навіть підсунувся до нього, барабанщик привітався.

— Здрастуй, Обанчук! — сказав Козельцов. — Живий? Здорові були, хлопці! — сказав він потім, підвищуючи голос.

— Здравія бажаєм! — загуло в бліндажі.

— Як живете, хлопці?

— Погано, ваше благородіє: напосідається француз, — отак по-дурному б'є з-за шанців, та й годі, а в поле не виходить.

— А може, на мое щастя, бог дасть, і вийде в поле, хлопці, — сказав Козельцов. — Уже мені з вами не вперше: знов поб'ємо.

— Раді старатись, ваше благородіє! — сказало кілька голосів.

— Що ж, вони справді сміливі, їх благородіє страх які сміливі! — сказав барабанщик неголосно, але так, що чути було, звертаючись до другого солдата, начебто виправдуючись перед ним за слова ротного командира й переконуючи його, що в них нічого нема чванливого й неправдоподібного.

Від солдатиків Козельцов перейшов в оборонну казарму, до товаришів-офіцерів.

17

У великій кімнаті казарми було безліч людей: морські, артилерійські й піхотні офіцери. Одні спали, другі розмовляли, сидячи на якомусь ящику й лафеті фортечної гармати; треті, утворюючи найбільшу й найгаласливішу групу за склепінням, сиділи на підлозі, на двох розстелених бурках, пили портер і грали в карти.

— А! Козельцов, Козельцов! добре, що приїхав, молодець!.. Як рана? — почулося з усіх боків. І тут видно було, що його люблять і раді з його приїзду.

Потиснувши руки знайомим, Козельцов приєднався до галасливої групи офіцерів, що грали в карти,— там було найбільше його товаришів. Вродливий, худорлявий брюнет, з довгим, сухим носом і великими вусами, що продовжувались від щік, банкував білими красивими пальцями, на одному з яких був великий золотий перстень з гербом. Він банкував швидко й неакуратно, очевидно, чимось схвильований і тільки бажаючи здаватися недбалим. Біля нього, з правої руки, лежав, спершись на лікоть, сивий майор, уже добре напідпитку, і з афектацією байдужності понтирував по півкарбованця і ту ж мить розплачувався. З лівої руки навпочіпки сидів червоний, з пітним обличчям офіцерик, силувано усміхався й жартував, коли били його карти; він ворушив безперестанку одною рукою в порожній кишені шаровар і грав великою маркою, але, очевидно, вже не на чисті, і саме це дратувало вродливого брюнета. По кімнаті, тримаючи в руках велику паку асигнацій, ходив лисий, з величезним злим ротом, худий і блідий безвусий офіцер і все ставив ва-банк готівку й вигравав.

Козельцов випив горілки й підсів до картярів.

— Понтирніть-но, Михайле Семеновичу! — сказав йому банківник.— Силу грошей, мабуть, привезли.

— Звідки в мене гроші візьмуться? Навпаки, останні в місті розпустив.

— Ще б пак! Нагріли, певне, кого-небудь у Сімферополі.

— Далєбі, мало,— сказав Козельцов, але, напевне не бажаючи, щоб йому вірили, розстебнувся і взяв у руки старі карти.

— Спробувати хіба: чого на світі не буває! і комар, трапляється, самі знаєте, які штуки витворює. Випити тільки треба для сміливості.

І за недовгий час, випивши ще три чарки горілки та кілька склянок портеру, він був уже зовсім у настрої всього товариства, тобто в тумані й забутті про дійсність, і програвав останні три карбованці.

За маленьким спітнілим офіцером було записано сто п'ятдесят карбованців.

— Ні, не щастить,— сказав він, недбало готуючи нову карту.

— Зробіть ласку, пришліть,— сказав йому банківник, на хвилинку перестаючи банкувати й поглядаючи на нього.

— Дозвольте завтра прислати,— відповів пітний офіцер, встаючи і ще більше перебираючи рукою в порожній кишені.

— Гм! — промимрив банківник і злісно кидаючи направо, наліво, докінчив талію.— Але ж так не можна,— сказав він, поклавши карти,— я бастую. Так не можна, Захаре Івановичу,— додав він,— ми грали на чисті, а не на запис.

— Що ж, хіба ви мені не вірите? Дивно, справді!

— З кого скажете одержати? — пробурмотів майор, що дуже сп'янів на цей час і виграв щось карбованців з вісім.— Я прислав уже понад двадцять карбованців, а виграв — нічого не одержую.

— Звідки ж і я сплачу,— сказав банківник,— коли на столі грошей нема?

— Я знати не хочу! — закричав майор, підводячись.— Я граю з вами, з чесними людьми, а не з ними.

Пітний офіцер раптом розпалився:

— Я кажу, що заплачу завтра: як же ви смієте мені говорити грубощі?

— Я говорю, що хочу! Так чесні люди не роблять, от що! — кричав майор.

— Та годі, Федоре Федоровичу! — заговорили всі, стримуючи майора.— Облиште.

Але майор, здавалося, тільки й чекав того, щоб його просили заспокоїтись, для того щоб розлютитись остаточно. Він раптом схопився і, хитаючись, попрямував до пітного офіцера.

— Я грубощі говорю? Хто старший за вас, двадцять років своєму цареві служить,— грубощі? Ах ти, хлопчисько! — раптом запищав він, дедалі більше захоплюючись звуками свого голосу.— Падлюка!

Але спустимо швидше завісу над цією глибоко-сумною сценою. Завтра, сьогодні ж, можливо, кожен із цих людей весело й гордо піде назустріч смерті і вмере твердо й спокійно; але в тих умовах, що жахають найхолоднішу уяву, в умовах відсутності всього людського і безнадійності виходу з них, є одна вірада; це — забуття,

знищення свідомості. На дні душі кожного лежить та благородна іскра, яка зробить з нього героя; але іскра ця втомлюється горіти яскраво,— настане фатальна хвилина, вона спалахне полум'ям й освітить великі діла.

На другий день бомбардування тривало з тією самою силою. Годині об одинадцятій ранку Володя Козельцов сидів у гуртку батарейних офіцерів і, вже встигши трохи звикнути до них, придивлявся до нових облич, спостерігав, розпитував і розповідав. Скромна, з деякими претензіями на науковість, розмова артилерійських офіцерів виклика́ла в ньому пошану й подобалась йому. А соромлива, невинна і гарна зовнішність Володі прихилила до нього офіцерів. Старший офіцер у батареї, капітан, невисокий рудуватий чоловік, з чубком і гладенькими височками, вихований на старих артилерійських традиціях, дамський кавалер і нібито вчений, розпитував Володю про знання його з артилерії, про нові винаходи, лагідно кепкував з його молодості й гарненького личка і взагалі поводився з ним, як батько з сином, що дуже приємно було Володі. Підпоручик Дяденко, молодий офіцер, що говорив на «о» і українською вимовою, в обідраній шинелі та з розкошланим волоссям, хоч і говорив дуже голосно й безперестану ловив нагоду про що-небудь жовчно посперечатись і відзначався різкістю рухів, все-таки подобався Володі, який під цією грубою зовнішністю не міг не бачити в ньому дуже хорошої і надзвичайно доброї людини. Дяденко пропонував безперестану Володі свої послуги й доводив йому, що всі гармати в Севастополі поставлено не за правилами. Тільки поручик Черновицький, з високо піднятими бровами, хоч і був найчемніший за всіх і одягнений в сюртук досить чистий, хоч і не новий, але старанно залатаний, і показував золотий ланцюжок на атласній жилетці, не подобався Володі. Він усе розпитував його, що робить цар та військовий міністр, і розповідав йому з ненатуральним захватом подвиги хоробрості, вчинені в Севастополі, шкодував за тим, як мало

бачимо патріотизму, і які робляться нерозважні розпорядження і т. д., взагалі виявляв багато знання, розуму й благородних почуттів; але чомусь усе це здавалося Володі завченим і неприродним. Головне, він помічав, що інші офіцери майже не розмовляли з Черновицьким. Юнкер Вланг, якого він розбудив учора, теж був тут. Він нічого не говорив, але, скромно сидючи в куточку, сміявся, коли було що-небудь смішне, згадував, коли забували що-небудь, наказував подати горілку й робив цигарки для всіх офіцерів. Чи скромні, чемні манери Володі, який поводився з ним так само, як з офіцером, і не попихався ним, як хлопчиком, чи приємна зовнішність причарували *Влангу*, як називали його солдати, відміняючи чомусь у жіночому роді його прізвище, тільки він не зводив своїх добрих, великих дурних очей з обличчя нового офіцера, угадував наперед і випереджав усі його бажання і весь час перебував у якомусь любовному екстазі, який, звичайно, помітили і взяли на глум офіцери.

Перед обідом змінився штабс-капітан з бастіону й приєднався до їх товариства. Штабс-капітан Краут був білявий, вродливий, жвавий офіцер, з великими рудими вусами й бакенбардами; він говорив по-російськи чудово, але занадто правильно й гарно, як на росіянина. В службі і в житті він був такий самий, як і в мові: він служив прекрасно, був чудовий товариш, найпевніша людина в грошових стосунках; але просто, як у людині, саме тому, що все це було занадто гарно, чогось у ньому бракувало. Як усі російські німці, з дивної протилежності ідеальним німецьким німцям, він був практичний найвищою мірою.

— Ось він, наш герой, з'являється! — сказав капітан в той час, як Краут, розмахуючи руками й брязкаючи шпорами, весело входив у кімнату.— Чого хочете, Фрідріх Крестьянович: чаю чи горілки?

— Я вже наказав собі чайку поставити,— відповів він,— а горілочку поки що хильнути можна, щоб потішити душу. Дуже приємно познайомитись; прошу нас любити й поважати,— сказав він Володі, який, уставши, вклонився йому,— штабс-капітан Краут. Мені на бастіоні фейєрверкер казав, що ви прибули ще вчора.

— Дуже вам вдячний за вашу постіль: я ночував на ній.

— Чи спокійно вам тільки було? Там одна ніжка зламана; та все нема кому полагодити,— в стані облоги,— її підкладати треба.

— Ну як, щасливо відчегували?— спитав Дяденко.

— Та нічого, тільки Скворцову влетіло, та лафет один учора підлатали. На друзки розбили станину.

Він устав з місця й почав ходити; видно було, що він весь перебував під впливом приємного почуття людини, яка вийшла з небезпеки.

— Що, Дмитре Гавриловичу,— сказав він, торсаючи капітана за коліна,— як живете, голубе? Як ваше подання — мовчить іще?

— Нічого ще нема.

— Та й не буде нічого,— заговорив Дяденко,— я вам доводив це раніше.

— Чому ж не буде?

— Тому, що не так написали реляцію.

— Ах ви, суперечник, суперечник! — сказав Краут, весело усміхаючись,— справжній хохол непоступливий! Ну, от вам на зло, вийде вам чин поручика.

— Ні, не вийде.

— Вланг! принесіть-но мені мою люлечку та набийте,— звернувся він до юнкера, який ту ж мить охоче побіг по люльку.

Краут усіх зробив жвавішими: розповідав про бомбардування, розпитував, що без нього робилося, заводив з усіма розмову.

19

— Ну як? ви вже влаштувались у нас? — спитав Краут у Володі.— Вибачте, як вас на ймення й по батькові? У нас, ви знаєте, такий уже звичай в артилерії. Коника верхового придбали?

— Ні,— сказав Володя,— я не знаю, як бути. Я капітанові казав: у мене коня нема, та й грошей теж нема, поки я не одержу фуражних і подорожніх. Я хочу про-

сити поки що коня в батареїного командира, та боюсь, щоб він не відмовив мені.

— Аполлон Сергійович? — він зробив губами звук, що означав великий сумнів, і подивився на капітана.— Навряд!

— Що ж, відмовить — не біда,— сказав капітан,— тут коня, правду сказати, і не треба, а все ж спробувати можна, я спитаю сьогодні.

— Як! ви його не знаєте,— устряв Дяденко: — в іншому чому відмовить, а їм нізачо... хочете парі?

— Ну, та вже ж відомо, ви завжди суперечите.

— Тому й суперечу, що я знаю: він на інше скупий, а коня дасть, бо йому нема вигоди.

— Як нема вигоди, коли йому тут по вісім карбованців овес коштує! — сказав Краут.— Вигода є не тримати ще одного коня!

— Ви просіть собі Шпака, Володимире Семеновичу! — сказав Вланг, повернувшись з люлькою Краута,— чудовий коник.

— З якого ви в Сороках у канаву впали? Га? Вланга? — засміявся штабс-капітан.

— Ні, та що ж ви кажете, по вісім карбованців овес,— не переставав сперечатися Дяденко,— коли в нього довідка по десять з половиною; звичайно, нема вигоди.

— А ще б у нього нічого не залишалось! Я певен — коли ви будете батареїним командиром, то в місто не дасте коня поїхати!

— Коли я буду батареїним командиром, у мене будуть, голубе, коні по чотири гарнички їсти; прибутків не буду збирати, не бійтесь.

— Поживемо, побачимо! — сказав штабс-капітан.— І ви будете брати прибуток, і вони, як будуть батареєю командувати, теж будуть рештки в кишеню класти,— додав він, показуючи на Володю.

— Чому ж ви думаєте, Фрідріх Крестьянович, що й вони захочуть користуватися? — встряв Черновицький.— Може, в них маєтність є: то навіщо ж вони стануть користуватися?

— Ні, я вже... вибачте мені, капітане,— почерво-

нівши по самі вуха, сказав Володя,— я вважаю це вже неблагородним.

— Еге-ге! Який він бідовий! — сказав Краут.— Дослужитесь до капітана, не те будете говорити.

— Та це однаково; я тільки думаю: що як не мої гроші, то я й не можу їх брати.

— А я вам ось що скажу, юначе,— почав серйознішим тоном штабс-капітан.— Чи ви знаєте, що коли ви командуєте батареєю, то у вас, якщо добре поведете справи, неодмінно залишається в мирний час п'ятсот карбованців, у воєнний — тисяч сім, вісім, і від самих коней. То добре. До солдатського харчування батареєний командир не втручається: це вже так споконвіку ведеться в артилерії; якщо з вас кепський хазяїн, у вас нічого не залишиться. Тепер: ви мусите витратити, супроти положення, на кування — раз (він загнув один палець), на аптеку — два (він загнув другий палець), на канцелярію — три, на підручних коней по п'ятсот карбованців платять, голубе, а ремонтна ціна п'ятдесят, і вимагають,— це чотири. Ви повинні проти положення коміри перемінити солдатам, на вугілля у вас зайве вийде, харчуєте ви офіцерів. Якщо ви батареєний командир, ви повинні жити пристойно: вам і коляску треба, і шубу, і всяку штуку, і друге, і третє, і десяте... та що й казати...

— А головне,— підхопив капітан, який мовчав увесь час,— ось що, Володимире Семеновичу: ви уявіть собі, що людина, як от я, приміром, служить двадцять років за двісті карбованців платні, в злиднях постійних; то не дати йому хоч за його службу шматок хліба на старість нажити, коли комісіонери за тиждень десятки тисяч наживають?

— Е! та що тут! — знову заговорив штабс-капітан.— Ви не поспішайте судити, а поживіть-но та послужіть.

Володі страшенно стало совісно й соромно за те, що він так нерозважно сказав, і він пробурмотів щось і мовчки слухав далі, як Дяденко з величезним азартом заходився сперечатися й доводити протилежне.

Суперечку припинив прихід полковникового денщика, який кликав їсти.

— А ви сьогодні скажіть Аполлону Сергійовичу, щоб він вина поставив,— сказав Черновицький, застебуючись, капітанові.— І чого він скупий? Уб'ють, то нікому не дістанеться!

— Та ви самі скажіть,— відповів капітан.

— Ні вже, ви старший офіцер: потрібен порядок у всьому.

20

Стіл був відсунутий від стіни й брудною скатертиною застелений у тій самій кімнаті, де учора Володя з'являвся до полковника. Батарейний командир сьогодні подав йому руку й розпитував про Петербург і про дорогу.

— Ну, панове, хто горілку п'є, будь ласка! Прапорщики не п'ють,— додав він, усміхаючись до Володі.

Взагалі батарейний командир здавався сьогодні зовсім не таким суворим, як учора; навпаки, він мав вигляд доброго гостинного господаря й старшого товариша. Але незважаючи на те, всі офіцери, від старого капітана до суперечника Дяденка, самим тим, як вони розмовляли, шанобливо дивлячись у вічі командирові, і як несміливо підходили один по одному пити горілку, придержуючись стіни, виявляли до нього велику повагу.

Обід складався з великої миски капусняку, в якому плавали жирні шматки яловичини і сила-силенна перцю та лаврового листу, з польських зразів з гірчицею та колдунів з не зовсім свіжим маслом. Серветок не було, ложки були жерстяні й дерев'яні, склянок було дві, і на столі стояв тільки сірий графин води з відбитою шийкою; але обід був не нудний: розмова не втихала. Спочатку йшлося про Інкерманський бій, в якому брала участь батарея, і, згадуючи який, кожен розповідав свої враження та міркування про причини невдачі й замовкав, коли починав говорити сам батарейний командир; потім розмова природно перейшла на недостатність калібру легких гармат, на нові полегшені гармати, причому Володя встиг виявити свої знання з артилерії. Але на сучасному жахливому стані Севастополя розмова не

зупинялася. начебто кожен занадто багато думав про цю річ, щоб ще говорити про неї. Так само про службові обов'язки, які повинен був виконувати Володя, на його подив і жаль, зовсім не говорили, начебто він приїхав у Севастополь тільки для того, щоб розповідати про полегшені гармати та обідати в батареїного командира. Під час обіду недалеко від дому, в якому вони сиділи, впала бомба. Підлога й стіни задвигтіли, наче від землетрусу, і вікна запнуло пороховим димом.

— Ви цього, я думаю, в Петербурзі не бачили; а тут часто бувають такі сюрпризи,— сказав батареїний командир.— Подивіться, Вланг, де це лопнула.

Вланг подивився й доповів, що на майдані, і про бомбу більш не згадували.

Перед самим кінцем обіду дідок, батареїний писар, увійшов до кімнати з трьома запечатаними конвертами й подав їх батареїному командирові. «Ось цей *вельми потрібний*, тільки що козак привіз від начальника артилерії». Всі офіцери мимоволі й з нетерплячим чеканням дивилися на досвідчені в цій справі пальці батареїного командира, що ламали печать конверта і витягали звідти *вельми потрібний* папір. «Що це могло бути?» — запитував себе кожен. Могло бути зовсім вирушення на відпочинок із Севастополя, могло бути призначення всієї батареї на бастіони.

— Знову! — сказав батареїний командир, сердито жбурнувши на стіл папір.

— Про що, Аполлоне Сергійовичу? — спитав старший офіцер.

— Вимагають офіцера з обслугою на якусь там мортирну батарею. У мене й так всього чотири чоловіка офіцерів і обслуги повної в стрій не виходить,— бурчав батареїний командир,— а тут вимагають *іще*.— Однак треба кому-небудь іти, панове,— сказав він, помовчавши трохи,— наказано о сьомій годині бути на Рогатці... Послати фельдфебеля! Кому ж іти, панове, вирішайте,— повторив він.

— Та от вони *іще* ніде не були,— сказав Черновицький, показуючи на Володю.

Батареїний командир нічого не відповів.

— Так, я б хотів,— сказав Володя, почувавши, як холодний піт виступає у нього на спині й шії.

— Ні, навіщо! — перебив капітан.— Звичайно, ніхто не відмовиться, але й напрошуватися не слід; а коли Аполлон Сергійович передає це нам, то кинути жеребок, як і того разу робили.

Всі погодились. Краут нарізав папірців, поскручував їх і насипав у кашкет. Капітан жартував і навіть зважився при цій нагоді попросити вина в полковника, для хоробрості, як він сказав. Дяденко сидів похмурий. Володя усміхався чомусь, Черновицький запевняв, що неминуче йому випаде, Краут був зовсім спокійний.

Володі першому дали вибирати. Він узяв один білетик, що був довший, але тут-таки йому спало на думку перемінити,— взяв другий, менший і товщий, і, розгорнувши, прочитав на ньому: «йти».

— Мені,— сказав він, зітхнувши.

— Ну, і з богом. Ось ви й обстріляєтесь одразу,— сказав батареиний командир, з доброю усмішкою дивлячись на збентежене обличчя прапорщика.— Тільки швидше збирайтесь. А щоб вам веселіше було, Вланг піде з вами за гарматного фейєрверкера.

21

Вланг був надзвичайно вдоволений з свого призначення, жваво побіг збиратися і, одягнений, прийшов допомагати Володі і все умовляв його взяти з собою й ліжку, і шубу, і старі «Отечественные записки», і кофейник спиртовий, і інші непотрібні речі. Капітан порадив Володі прочитати спершу в «Руководстве»¹ про стрільбу з мортир і виписати зараз-таки звідти таблицю кутів підвищення. Володя ту ж мить узявся до діла і, на подив і радість свою, помітив, що хоч почуття страху перед небезпекою і ще більше від того, що він буде боягузом, непокоїло його ще трохи, але тепер зовсім не в тій мірі, в якій це було напередодні. Почасти причиною того був вплив дня й діяльності, почасти й голов-

¹ Посібник для артилерійських офіцерів, виданий Безаком.

не — те, що страх, як і кожне сильне почуття, не може в одній мірі тривати довго. Одним словом, він уже встиг перебоїтися. Годині о сьомій, тільки щ^о сонце починало ховатися за Миколаївською казармою, фельдфебель увійшов до нього й сповістив, що люди готові і чекають.

— Я Вланзі список віддав. Ви у нього, будь ласка, спитайте, ваше благородіє! — сказав він.

Чоловіка з двадцять артилерійських солдатів з тесакми без приладдя стояли за рогом дому. Володя разом з юнкером підійшов до них. «Чи сказати їм маленьку промову, чи просто сказати: «Здорові були, хлопці!» чи нічого не сказати? — подумав він. — Та й чому ж не сказати: «Здорові були, хлопці!» — це слід навіть». І він сміливо крикнув своїм звучним голоском: «Здорові були, хлопці!» Солдати весело озвалися: молодий, свіжий голосок приємно прозвучав у вухах кожного. Володя бадьоро йшов попереду солдатів і, хоч серце в нього стукало так, начебто він пробіг щодуху кілька верст, хода була легка й обличчя веселе. Наближаючись уже до самого Малахова кургана, виходячи на гору, він помітив, що Вланг, який ні на крок не відставав від нього і вдома здавався таким хоробрим, безперестанку сторонився й нахилив голову, начебто всі бомби й ядра, що надто часто свистіли тут, летіли просто на нього. Дехто з солдатиків робив так само, і взагалі на обличчях більшості з них виявлявся, якщо не острах, то неспокій. Це остаточно заспокоїло й підбадьорило Володю.

— «Так ось я й на Малаховім кургані, який я дарма уявляв собі таким страшним! І я можу йти не вклоняючись ядрам, і боюсь навіть значно менше за інших. То я не боягуз?» — подумав він з насолодою і навіть з деяким захватом самовдоволення.

Однак це почуття безстрашності й самовдоволення незабаром розвіялося. Це було смерком, коли він, розшукуючи начальника бастиону, натрапив на корніловській батареї на одне видовище. Четверо матросів біля бруствера за руки й за ноги тримали закривавлений труп якоїсь людини без чобіт і шинелі та розгойдували його, щоб перекинути через бруствер. (На другий день бомбардування не встигали прибирати тіла на бастионах

і викидали їх у рів, щоб вони не заважали на батареях.) Володя на хвилину остовпів, побачивши, як труп ударився об верх бруствера й потім помалу скотився звідти в канаву; але, на його щастя, тут-таки начальник бастіону зустрівся йому, дав накази й провідника на батарею та в бліндаж, призначений для обслуги. Не буду розказувати, скільки ще страхіть, небезпек і розчарувань зазнав наш герой того вечора: як замість такої стрільби, яку він бачив на Волковому полі, при всіх умовах точності й порядку, що їх він сподівався знайти тут, він побачив дві розбиті мортири без прицілів, з яких одна була зім'ята ядром у жерлі, а друга стояла на уламках розбитої платформи; як він не міг до ранку добитися робітників, щоб полагодити платформу; як ні один заряд не був тієї ваги, яку зазначено було в «Руководстві»; як поранило двох солдатів його команди, і як двадцять разів він був на волосок від смерті. На щастя, для допомоги йому призначено було величезного на зріст комендора, моряка, який ще від початку облоги був при мортирах і переконав його, що можна ще бити з них; моряк з ліхтарем водив його вночі по всьому бастіону, зовсім як по своєму горόδі, і обіцяв на завтра все влаштувати. Бліндаж, до якого привів його провідник, складався з викопаної в кам'яному ґрунті, на два кубічні сажні, довгастої ями, накритої аршинними дубовими колодами. В ній він і розташувався з усіма своїми солдатами. Вланг перший, як тільки побачив низенькі, з аршин заввишки, двері бліндажа, прожогом, перш за всіх, вбіг у них і, мало не розбившись об кам'яну підлогу, зашився у куток, звідки вже й не виходив більше. А Володя, коли всі солдати розмістились уздовж стін на підлозі і декотрі закурили люлечки, поставив своє ліжко в кутку, засвітив свічку і, закуривши цигарку, ліг. Над бліндажем чути було безугавні постріли, але не дуже гучно, крім однієї гармати, яка стояла поруч і стрясала бліндаж так сильно, що з стелі земля сипалась. В самому бліндажі було тихо; тільки солдати, іще не звикши до нового офіцера, зрідка перемовлялися, просячи один одного посунутись чи вогню — люлечку закурити; пацюк шкрябав десь між камінням, або Вланг, який ще не опам'ятався і дико дивився навкруги,

зітхав раптом дуже голосно. Володю, який лежав на ліжку, в набитому людьми куточку, освітленому одною свічкою, поійняло почуття якоїсь затишності — так само було в нього, коли дитиною, граючись у схованки, він залазив у шафу чи під материну спідницю і, не переводячи духу, слухав, боявся темряви і разом тішився чимось. Йому було і моторошно трошки, і весело.

22

Хвилини через десять солдатики посміливішали трохи й розговорились. Ближче до світла й офіцерського ліжка розмістилися люди значніші — два фейерверкери: один — сивий, старий, з усіма медалями й хрестами, крім георгіївського; другий — молодий, з кантоністів, який курив кручені цигарки. Барабанщик, як і завжди, взяв на себе обов'язок прислужувати офіцерові. Бомбардири і георгіївські кавалери сиділи ближче, а вже там, в тіні біля входу, примістились *покірні*. Між ними й почалася розмова. Приводом для неї була раптова і шумна поява в бліндажі якогось чоловіка.

— Чого, брат, на вулиці не посидів? Хіба не весело дівчата співають? — сказав один голос.

— Таких пісень співають химерних, що в селі ніколи не чували, — сказав сміючись той, що вбіг у бліндаж.

— А не любить Васін бомбів, ох, не любить! — сказав один з аристократичного кутка.

— Що ж! коли треба, зовсім інша річ! — сказав повільний голос Васіна; завжди, коли він говорив, усі інші замовкали. — Двадцять четвертого числа хоч палили по крайності, а то що ж задарма на лайні вб'є, і начальство за це нашому братові спасибі не каже.

При цих словах Васіна всі засміялись.

— От Мельников, той, не бійсь, усе надворі сидить, — сказав хтось.

— А пошліть його сюди, Мельникова того, — додав старий фейерверкер: — і справді вб'є так, задарма.

— Що це за Мельников? — спитав Володя.

— А такий у нас, ваше благородіє, дурний солда-

тик є. Він нічого, хоч би там що, не боїться і тепер усе надворі ходить. Ви на нього, будь ласка, подивіться: він і сам на ведмедя скидається.

— Він замову знає,— сказав повільний голос Васіна з другого кутка.

Мельников увійшов у бліндаж. Це був товстий (що надзвичайно рідко буває серед солдатів), рудий, червоний чоловік, з величезним опуклим лобом й вирячкуватими ясноблакитними очима.

— Що, ти не боїшся бомб? — спитав його Володя.

— Чого боятися бомбів тих! — відповів Мельников, знизуючи плечима й чухаючись,— мене з бомби не вб'ють, я знаю.

— То ти б захотів тут жити?

— А звісно, захотів би. Тут весело! — сказав він, раптом зареготавшись.

— О, то тебе треба на вилазку взяти! Хочеш, я скажу генералові? — сказав Володя, хоч він не знав тут ні одного генерала.

— А як не хотіти! Хочу.

І Мельников сховався за інших.

— Давайте в носа, хлопці! У кого карти є? — почувся його квапливий голос.

Справді, незабаром у задньому кутку почалася гра,— чути було удари по носу, сміх і козиряння. Володя напився чаю з самовара, що його наставив йому барабанщик, частував фейерверкерів, жартував, починав розмовляти з ними, бажаючи здобути популярність і дуже вдоволений з тієї пошани, яку до нього виявляли. Солдатики теж, помітивши, що пан *простий*, розговорилися. Один розказував, що незабаром має закінчитися стан облоги в Севастополі, що йому певний флотський чоловік розказував, ніби Кістентин, царів брат, з мериканським флотом іде нам на виручку, ще — ніби незабаром умова буде, щоб не палити два тижні і відпочинок дати, а коли хто випалить, то за кожний постріл сімдесят п'ять копійок штрафу платити будуть.

Васін, що, як встиг роздивитись Володя, був маленький, з великими добрими очима, бакенбардист, розказав, як, коли він приїхав у відпустку, спочатку йому були раді, а потім батько став його посилати на роботу,

а по жінку лісничий поручик дрожку прислав. Всі, що спершу слухали мовчки, почали реготати. Все це надзвичайно забавляло Володю. Він не тільки не почував щонайменшого страху чи невдоволення від тісноти й важкого духу в бліндажі, але йому надзвичайно легко й приємно було.

Вже багато солдатів хропло. Вланг теж простягся на підлозі, і старий фейерверкер, розстеливши шинель, хрестячись, бубонів молитви перед сном, коли Володі захотілося вийти з бліндажа — подивитись, що надворі робиться.

— Підбирай ноги! — закричали один одному солдати, тільки що він устав, і ноги, підкорчуючись, дали йому дорогу.

Вланг, який, здавалося, спав, раптом підвів голову і схопив за полу шинелі Володю.

— Ну, не треба, не ходіть, як можна! — заговорив він слізливо-переконливим тоном.— Ви ж не знаєте ще; там безперестанку падають ядра; краще тут...

Але, незважаючи на просьби Вланга, Володя вибрався з бліндажа й сів на порозі, на якому вже сидів, перезуваючись, Мельников.

Повітря було чисте й свіже,— особливо після бліндажа; ніч була ясна й тиха. За гуркотом пострілів чути було звук коліс возів, що привозили плетениці з пруття, і гомін людей, які працювали на пороховому погребі. Над головами стояло високе зоряне небо, по якому безперестанку пробігали вогненні смуги бомб; ліворуч, за аршин, маленький отвір вів у другий бліндаж, в отвір видно було ноги й спини матросів, що жили там, і чути було їхні п'яні голоси; спереду видно було підвищення порохового погреба; повз нього мигтіли постаті зігнутих людей, а на самому верху, під кулями й бомбами, що безперестану свистіли в цьому місці, стояла якась висока постать в чорному пальті, з руками в кишенях, і ногами притоптувала землю, яку мішками носили туди інші люди. Часто бомба пролітала і рвалася дуже близько від погреба. Солдати, що носили землю, пригинались, звертали вбік; а чорна постать не рухалась, спокійно втоптуючи землю ногами, і все в тій самій позі залишалася на місці.

— Хто той чорний? — спитав Володя у Мельникова.

— Не можу знати; піду подивлюся.

— Не ходи, не треба.

Але Мельников, не слухаючи, встав, підійшов до чорного чоловіка й дуже довго так само байдуже й нерухомо стояв біля нього.

— Це погрібний, ваше благородіє! — сказав він, повернувшись, — погрібок пробило бомбою, то піхотні землю носють.

Зрідка бомби летіли просто, здавалося, до дверей бліндажа.

Тоді Володя ховався за риг і знов витикався, дивлячись угору, чи не летить іще сюди. Хоча Вланг кілька разів з бліндажа благав Володю вернутися, він години зо три просидів на порозі, знаходячи якусь втіху у випробуванні долі та спостереженні за льотом бомб. Під кінець вечора уже він знав, звідки, скільки стріляє гармат і куди лягають їх снаряди.

23

На другий день, 27 числа, після десятигодинного сну, Володя, свіжий, бадьорий, рано-вранці вийшов на поріг бліндажа. Вланг теж був виліз разом з ним, але від першого звуку кулі стрімголов, пробиваючи собі головою дорогу, кинувся назад у бліндаж, і всі солдатики, що теж здебільшого повиходили надвір, зареготали. Тільки Васін, старий фейерверкер та кілька інших виходили рідко в траншею; решти не можна було вдержати: всі повисипали на свіже, вранішнє повітря із смердючого бліндажа і, незважаючи на таке ж сильне, як і напередодні, бомбардування, розташувалися хто біля порога, хто під бруствером. Мельников уже з самого світанку походжав по батареях, байдужісінько поглядаючи угору.

Біля порога сиділо двоє старих і один молодий кучерявий солдат, на вигляд єврей. Солдат цей, піднявши одну з куль, що валялись тут, і черепком розплющивши її об камінь, ножем вирізав з неї хрест на зразок геор-

гіївського; інші, розмовляючи, дивилися на його роботу. Хрест, справді, виходив дуже гарний.

— А що, як ще постоїмо тут скільки-небудь,— говорив один з них,— то після замирення всім у відставку строк вийде.

— Аякже! мені і то тільки чотири роки до відставки залишилося, а тепер п'ять місяців простояв у Севастополі.

— Для відставки не числиться, чуєш,— сказав інший.

В цей час ядро просвистіло над їхніми головами і за аршин ударилося від Мельникова, що підходив до них по траншеї.

— Мало не вбило Мельникова,— сказав один.

— Не вб'є,— відповів Мельников.

— Ось на ж тобі хрест за хоробрість,— сказав молодий солдат, що робив хрест, віддаючи його Мельникову.

— Ні, брат, тут, значить, місяць за рік для всього лічиться — про це наказ був,— ішла розмова далі.

— Як не кажи, безпремінно після замирення зроблять парад царський в *Аршаві*, і коли не відставка, то в безстрокові випустять.

У цей час висклива, що десь була зачепилась, кулька пролетіла над самими головами і вдарилась об камінь.

— Гляди, ще до вечора в чисту вийдеш,— сказав один з солдатів.

І всі засміялись.

І не тільки до вечора, але через дві години вже двое з них дістали чисту, а п'ятеро були поранені; але інші жартували так само.

Справді, на ранок дві мортирки були так відремонтовані, що можна було стріляти з них. Годині о дев'ятій, після наказу від начальника бастіону, Володя викликав свою команду і з нею разом пішов на батарею.

В людях непомітно було й краплини того почуття страху, що виявлялося вчора, як тільки вони взялися до діла. Тільки Вланг не міг перебороти себе: ховався й гнувся все так само, і Васін втратив свій спокій, метушився й присідав безперестану. Володя був у цілковитому захваті: він і не думав про небезпеку. Радість,

що він виконує добре свій обов'язок, що він не тільки не боягуз, а навіть хоробрий, почуття командування й присутність двадцятьох чоловік, які, він знав, з цікавістю дивилися на нього, зробили з нього справжнього молодця. Він навіть пишався своєю хоробрістю, хизувався перед солдатами, вилазив на банкет і навмисно розстебнув шинель, щоб його помітніше було. Начальник бастиону, що обходив у цей час *своє господарство*, за його висловом, хоч як він звик за вісім місяців до всяких видів хоробрості, не міг не помилюватися з цього гарненького хлопчика в розстебнутій шинелі, з-під якої видно було червону сорочку, що охоплювала білу ніжну шию, з розчервонілим обличчям і блискучими очима, хлопчика, який плескав руками і дзвінким голосом командував: «Перша, друга!» і весело вибігав на бруствер, щоб подивитися, куди падає його бомба. О пів на дванадцятю стрільба з обох боків затихла, а рівно о дванадцятій годині почався штурм Малахова кургана, 2, 3 і 5-го бастионів.

24

По цей бік бухти, між Інкерманом і Північним укріпленням, на горбі телеграфу, близько полудня стояли два моряки, один — офіцер, що дивився в трубу на Севастополь, та другий, який разом з козаком тільки що під'їхав до великої віхи.

У бухті стояли кораблі, снували парусні човни, і вона мінилась веселим і теплим блиском під променями ясного високого сонця. Легкий вітрець ледве ворухив листя засихаючих дубових кущів біля телеграфу, надивав вітрила човнів і колихав хвилі. Севастополь, все той самий, із своєю недобудованою церквою, колоною, набережною, зеленіючим на горі бульваром й чепурною будівлею бібліотеки, із своїми маленькими лазуровими бухточками, повними щогл, мальовничими арками водопроводів і з хмарами синього порохового диму, освітлюваними іноді багровим полум'ям пострілів; все той самий гарний, святковий, гордий Севастополь, оточений з одного боку жовтими димучими горами, з другого — яскравосинім морем, що мінилося проти сонця, видно

було по той бік бухти. Над обрієм моря, по якому тяглася смуга чорного диму якогось пароплава, повзли довгі білі хмарини, вщуючи вітер. По всій лінії укріплень, особливо по горах лівого боку, по кілька зразу, безперестану, з блискавкою, що їй видно було іноді навіть в полуденному світлі, народжувались клубки густого, стиснутого білого диму, розростались, набираючи різних форм, здіймалися й темніше забарвлювались у небі. Димки ці, мигтячи то там, то тут, народжувались по горах, на батареях ворожих, і в місті, і високо на небі. Звуки вибухів не вщухали і, переливаючись, стрясали повітря...

Близько дванадцятої години димки стали появлятися рідше й рідше, повітря менше коливалося від гуркоту.

— Однак другий бастион уже зовсім не відповідає,— сказав гусарський офіцер, що сидів верхи,— весь розбитий! Жах!

— Та й Малахов хіба на три їх постріли посилає один,— відповів той, що дивився в трубу.— Мене страшенно дратує, що вони мовчать. Ось знову просто в Корніловську влучають, а вона зовсім не відповідає.

— А подивись, о дванадцятій годині, я казав, вони завжди перестають бомбардувати. От і сьогодні так само. Ідьмо краще снідати... нас чекають уже тепер... нема чого дивитися.

— Зажди, не заважай! — відповів той, що розглядав у трубу, особливо жадібно дивлячись на Севастополь.

— Що там? Що?

— Рух у траншеях, густі колони йдуть.

— Та й так видно,— сказав моряк,— ідуть колонами. Треба дати сигнал.

— Дивись, дивись! вийшли з траншеї.

Справді, простим оком видно було, як начебто темні плями просувались з гори через балку від французьких батарей до бастионів. Попереду цих плям видно було темні смуги вже біля нашої лінії. На бастионах спалахнули в різних місцях, ніби перебігаючи, білі димки пострілів. Вітер доніс звуки рушничної, рясної, як дощ, що тарабанить по вікнах, перестрілки. Чорні смуги ру-

халися в самому диму, ближче й ближче. Звуки стрільби, підсилюючись і підсилюючись, злилися в довгий перекотистий гуркіт. Дим, здіймаючись частіше й частіше, розходився швидко по лінії і злився, нарешті, весь в одну ліувату хмарину, яка скручувалась і розкручувалась, і в якій де-не-де ледве мигтіли вогні й чорні цятки: всі звуки — в одну перекотисту тріскотняву.

— Штурм! — сказав офіцер з блідим обличчям, віддаючи трубку морякові.

Козаки промчали по дорозі, офіцери верхи, головкомандувач у колясці і з почтом проїхав мимо. На кожному обличчі видно було важке хвилювання й очікування чогось жахливого.

— Не може бути, щоб узяли! — сказав офіцер на коні.

— Йй-богу, прапор, подивись, подивись! — сказав другий, задихаючись і відходячи від труби: — французький на Малаховім.

— Не може бути!

25

Козельцов старший, що встиг відігратися за ніч і знову спустити все, навіть золоті, зашиті в обшлагу, перед світанком спав іще нездоровим, тяжким, але міцним сном, в оборонній казармі 5-го бастіону, коли, повторюваний різними голосами, пролунав розпачливий крик:

— Тривога!..

— Чого ви спите, Михайле Семеновичу? Штурм! — крикнув йому чийсь голос.

— Мабуть, школяр який-небудь, — сказав він, плющивши очі й не вірячи ще.

Але раптом він побачив одного офіцера, що бігав без будь-якої видимої мети з кутка в куток, з таким блідим зляканим обличчям, що він усе зрозумів. Думка, що його можуть вважати за боягуза, який не хотів вийти до роти в критичну хвилину, вразила його страшенно. Він щедуху побіг до роти. Стрільба гарматна закінчилась; але тріскотіння рушниць було в повному розпалі. Кулі свистіли не по одній, як штуцерні, а роя-

ми, наче зграя осінніх пташок пролітає над головами. Все те місце, на якому стояв учора його батальйон, було повите димом, було чути недружні крики й вигуки. Солдати, поранені й непоранені, юрбами йшли йому назустріч. Пробігши ще кроків з тридцять, він побачив свою роту, що притулилась до стіни, і обличчя одного з своїх солдатів, але бліде-бліде, злякане. Інші обличчя були такі самі.

Почуття страху мимоволі передалось і Козельцову: мороз пробіг йому по шкірі.

— Зайняли Шварца, — сказав молодий офіцер, у якого зуби цокотіли один об один. — Все пропало!

— Дурниці, — сказав сердито Козельцов і, бажаючи розпалити себе жестом, вихопив свою маленьку залізну тупу шабельку й гукнув: — Вперед, хлопці! Ура-а!

Голос був звучний і лункий; він розпалив самого Козельцова. Він побіг уперед вздовж траверса; чоловіка п'ятдесят солдатів з криками побігло за ним. Коли вони вибігли з-за траверса на відкриту площадку, кулі посипались буквально як град; дві вдарились у нього, але куди і що вони зробили — контузили чи поранили його, він не мав часу вирішити. Попереду, в диму, він уже бачив сині мундири, червоні панталони й чув неросійські крики; один француз стояв на бруствері, махав шапкою і кричав щось. Козельцов був певен, що його уб'ють; це саме й надавало йому відваги. Він біг вперед і вперед. Кілька солдатів випередили його; інші солдати показалися звідкись збоку й бігли теж. Сині мундири залишались на тій самій віддалі, тікаючи від нього назад до своїх траншей, але під ногами траплялися поранені й убиті. Коли добігли вже до зовнішнього рову, все змішалось в очах Козельцова, і він відчув біль у грудях і, сівши на банкет, з величезною насолодою побачив в амбразуру, як юрби синіх мундирів безладно тікали до своїх траншей, і як по всьому полю лежали вбиті й повзали поранені в червоних штанях і синіх мундирах.

Через півгодини він лежав на носилках, біля Миколаївської казарми, і знав, що його поранено, але болю майже не почув; йому хотілося тільки напитись чогонебудь холодного й лягти спокійніше.

Маленький, товстий, з великими чорними бакенбардами лікар підійшов до нього й розстебнув шинель. Козельцов через підборіддя дивився на те, що робить лікар з його ранною, і на обличчя лікаря, але болю ніякого не почував. Лікар закрити рану сорочкою, обтер пальці об поли пальта і мовчки, не дивлячись на пораненого, відійшов до другого. Козельцов позасвідомо стежив очима за тим, що робилося перед ним. Згадавши те, що було на 5-му бастіоні, він з надзвичайно відрядним почуттям самовдоволення подумав, що він добре виконав свій обов'язок, що вперше за всю свою службу він вчинив так добре, як тільки можна було, і нічим не може докорити собі. Лікар, перев'язуючи другого пораненого офіцера, сказав щось, показуючи на Козельцова священникові з великою рудою бородою, який стояв тут з хрестом.

— Що, я помру?— спитав Козельцов у священника, коли той підійшов до нього.

Священик, не відповідаючи, прочитав молитву й подав хреста пораненому.

Смерть не злякала Козельцова. Він узяв кволими руками хрест, притулив його до губ і заплакав.

— Що, вибито французів скрізь?— твердо спитав він священника.

— Скрізь перемога за нами зосталась,— відповів священник, що вимовляв на «о». Він приховував од пораненого, щоб не засмутити його, що на Малаховім кургані вже маяв французький прапор.

— Слава богу, слава богу,— промовив поранений, не почувавши, як сльози текли по його щоках, в невимовному захваті від усвідомлення, що він зробив геройську справу.

Думка про брата майнула на мить у його голові. «Дай бог йому такого ж щастя»,— подумав він.

Та не така доля чекала на Володю. Він слухав казку, яку розказував йому Васін, коли закричали: «Французи йдуть!» Кров прилила вмить до серця Володі, і він відчув, як похололи й зблідли його щоки.

Якусь секунду він залишався нерухомий, але, глянувши навколо, побачив, що солдати, досить спокійно застібали шинелі й вилазили один по одному; один навіть — здається, Мельников — жартівливо сказав:

— Виходь з хлібом-сіллю, хлопці!

Володя разом з *Влангою*, який ні на крок не відставав від нього, виліз із бліндажа й побіг на батарею. Артилерійської стрільби ні з того, ні з того боку зовсім не було. Не так спокій солдатів, як жалюгідне, неприховане боягузтво юнкера розпалило його. «Невже я можу бути схожим на нього?» — подумав він і весело підбіг до бруствера, біля якого стояли його мортирки. Йому ясно видно було, як французи бігли до бастиону чистим полем та як юрби їх з виблискуючими проти сонця багнетами ворушилися в найближчих траншеях. Один, маленький, широкоплечий, в зуавському мундирі, із шпагою в руці, біг попереду й перестрибував через ями. «Стріляти картеччю!» — крикнув Володя, збігаючи з банкета; але вже солдати розпорядилися без нього, і металічний звук випущеної картечі просвистів над його головою, спершу з одної, потім з другої мортири. «Перша! друга!» — командував Володя, перебігаючи в диму від одної мортири до другої й зовсім забувши про небезпеку. Збоку чути було близьке тріскотіння рушниць нашого прикриття й метушливі крики.

Раптом несамовитий крик розпачу, повторений кількома голосами, почувся ліворуч: «Обходять! обходять!» Володя оглянувся на крик. Чоловіка з двадцятьма францuzів показалися ззаду. Один з них, з чорною бородою, в червоній фесці, вродливий мужчина, був попереду всіх, але добігши кроків на десять до батареї, спинився й вистрілив і потім знову побіг вперед. Якусь секунду Володя стояв, як скам'янілий, і не вірив очам своїм. Коли він опам'ятався й оглянувся, поперед нього були на бруствері сині мундири й навіть один, спустившись, заклепував гармату. Поряд, крім Мельникова, убитого кулею біля нього, і *Вланга*, що вхопив раптом у руки хандшпуг і з лютим виразом обличчя й опущеними зіницями кинувся вперед, нікого не було. «За мною, Володимире Семеновичу! За мною! Пропали!» — розпачливо кричав *Вланг*, хандшпугом махаючи на

французів, які зайшли ззаду. Люта постать юнкера спантеличила їх. Одного, переднього, він ударив по голові, інші мимоволі спинилися, і Вланг, все оглядаючись і так само розпачливо вигукуючи: «За мною, Володимире Семеновичу! Чого ви стоїте! Тікайте!» — підбіг до траншеї, в якій лежала наша піхота, стріляючи на французів. Ускочивши в траншею, він знову висунувся з неї, щоб подивитися, що робить його обожуваний прапорщик. Щось у шинелі ниць лежало на тому місці, де стояв Володя, і весь цей простір був уже зайнятий французами, які стріляли в наших.

27

Вланг знайшов свою батарею на 2-й оборонній лінії. З тих двадцяти солдатів, що були на мортирній батареї, врятувалося тільки вісім.

О дев'ятій годині вечора Вланг з батареєю на пароплаві, повному солдатів, гармат, коней і поранених, переправлявся на Північну. Пострілів ніде не було. Зірки так само, як і минулої ночі, яскраво блищали на небі; але сильний вітер колихав море. На 1-му й 2-му бастіонах спалахували по землі блискавки; вибухи стрясали повітря й освітлювали навколо себе якісь чорні химерні предмети й камені, що злітали в повітря. Щось горіло біля доків, і червоне полум'я відбивалось у воді. Міст, заповнений людьми, освітлювався вогнем з Миколаївської батареї. Велике полум'я стояло, здавалося, над водою на далекому миску Олександрівської батареї і освітлювало низ хмарини диму, що стояла над ним, і ті ж самі, що і вчора, спокійні зухвалі огні блищали в морі на далекому ворожому флоті. Холодний вітер колихав бухту. При світлі заграви пожеж видно було щогли наших потопуючих кораблів, які повільно, глибше й глибше йшли під воду. Гомону не чути було на палубі; тільки крізь рівномірний плюскіт хвиль і шипіння пари чути було, як коні пирхали й тупали ногами на шаланді, чути було командні слова капітана і стогін поранених. Вланг, що не їв цілий день, вийняв шматок хліба з кишені й почав жувати, але раптом, згадавши про

Володю, заплакав так голосно, що солдати, які були біля нього, почули.

— Ач, сам хліб їсть, а сам плаче, *Вланга* наш,— сказав Васін.

— Дивно! — сказав другий.

— Ач, і наші казарми підпалили,—говорив він далі, зітхаючи,— і скільки там нашого брата пропало; а ні за що французові дісталось!

— Принаймні самі живі вийшли, і то слава тобі, господи,— сказав Васін.

— А все ж прикро!

— Та чого прикро? Хіба він тут розгуляється? Як же! Дивись, наші знову одберуть. Вже скільки б нашого брата не пропало, а, як бог свят, звелить амператор — і відберуть. Хіба наші так залишать йому? Як же! На ось тобі голі стіни; а шанці ото всі висадили в повітря... Не бійсь, свій значок на кургані поставив, а до міста не поткнеться. Зажди, ще розрахунок буде з тобою справжній, дай час,— закінчив він, звертаючись до французів.

— Звісно, буде! — сказав другий переконано.

По всій лінії севастопольських бастионів, що стільки місяців кипіли незвичайним енергійним життям; стільки місяців бачили, як весь час на місце скошуваних смертю героїв ставали інші, в такий спосіб змінюючи один одного; що стільки місяців викликали страх, ненависть і нарешті захват ворогів,— на севастопольських бастионах уже ніде нікого не було. Все було мертве, дике, жахливе — але не тихе: все ще руйнувалося. На поритій свіжими вибухами землі, що обсіпалася, скрізь валялись понівечені лафети, придушивши трупи росіян і ворогів, важкі, замовклі назавжди чавунні гармати, страшною силою скинуті в ями і до половини засипані землею, бомби, ядра, знову трупи, ями, уламки колод, бліндажів, і знову мовчазні трупи в сірих і синіх шинелях. Все це часто здригалося ще й освітлювалось багровим полум'ям вибухів, що не переставали стрясати повітря.

Вороги бачили, що в грізному Севастополі творилось щось незрозуміле. Вибухи ці і мертва мовчанка на бастионах примушували їх здригатися; але вони не сміли вірити ще під впливом дужого, спокійного відпору дня,

щоб зник їх непохитний ворог, і мовчки, не ворушачись, з трепетом чекали кінця похмурої ночі.

Севастопольське військо, як море в зибливу похмуру ніч, зливаючись, розвертаючись і тривожно тремтячи всією своєю масою, колихаючись біля бухти по мосту і на Північній, повільно просувалося в непроглядній темряві, віддаляючись од місця, на якому воно залишило стільки хоробрих братів,— від місця, всього облитого його кров'ю, від місця, яке протягом одинадцяти місяців обороняли від удвоє дужчого ворога і яке тепер наказано було залишити без бою.

Незрозуміло тяжким було для кожного росіянина перше враження від цього наказу. Друге почуття було страх переслідування. Люди почували себе беззахисними, як тільки залишили ті місця, на яких звикли битися, і тривожно товпилися в темряві біля входу на міст, що його погойдував сильний вітер. Стикаючись багнетами і товплячись полками, екіпажами й ополченнями, тиснулася піхота, проштовхувались кінні офіцери з наказами, плакали й благали жителі й денщики з кладдю, якої не пропускали; гуркочучи колесами, пробивалась до бухти артилерія, що поспішала забратися звідси. Незважаючи на захоплення різноманітними метушливими справами, почуття самозбереження й бажання вибратися якнайскоріше з цього страшного місця смерті було в душі кожного. Це почуття було і в смертельно пораненого солдата, що лежав між п'ятьмастами таких самих пораних на кам'яній підлозі Павлівської набережної і просив у бога смерті; і в ополченця, що з останніх сил втиснувся в густу юрбу, щоб дати дорогу генералові, який проїздив верхи; і в генерала, що твердо розпоряджався переправою і стримував поквапливість солдатів; і в матроса, який опинився в самій гущі колихливого батальйону і якого там стиснули так, що він не зміг перевести подих; і в пораненого офіцера, що його на носилках несли чотири солдати і, зупинені людьми, що збилися тут, поклали на землю біля Миколаївської батареї; і в артилериста, що шістнадцять років служив при своїй гарматі і, через незрозумілий для нього наказ начальства, спихав гармату, з допомогою товаришів, з крутого берега в бухту; і у флотських, які тільки що ви-

били закладки в кораблях і, жваво веслуючи, на баркасах відпливали від них. Виходячи на той бік мосту, майже кожен солдат скидав шапку й хрестився. Але за цим почуттям було інше, тяжке, пекуче і глибше почуття: це було почуття, начебто схоже на каяття, сором і злобу. Майже кожен солдат, глянувши з Північної сторони на покинутий Севастополь, з невимовною гіркотою в серці зітхав і погрожував ворогам.

27 грудня, Петербург

ПІСНЯ
ПРО БИТВУ НА РІЧЦІ ЧОРНІЙ
4 СЕРПНЯ 1855 РОКУ

Як четвертого числа
Нас нечиста понесла
Гори воювать (двічі).

Барон Вревський раз по раз
Горчакову слав наказ,
Як тільки хильне (двічі).

«Князю, одвоюй ці гори,
Як не хочеш мати горя,
Бо пошлю донос» (двічі).

На нараді засідали
Всі блискучі генерали,
Навіть Плац-бек-Кок (двічі).

Поліцмейстер Плац-бек-Кок
Довго в ступі воду товк:
Що сказать — не знав (двічі).

Довго думали, гадали,
А топографи складали
Карту, мов рядно (двічі).

На папері хвацько втнули,
Тільки про яри забули,
А ярами йти... (двічі).

Вийджали князі, графи,
А за ними топографи
На Головний редут (двічі).

Князь сказав: «Іди, Ліпранді».
А Ліпранді: «Ні, атанде,
Не піду, мовляв (двічі).

Там розумний ні до чого,
Ти пошли Реада свого,
А я подивлюсь...» (двічі).

А Реад узяв та здуру
Сала нам залив за шкуру:
Всіх повів на міст! (двічі).

Веймарн плакав і благав,
Щоб хоч трохи зачекав.
«Ні вже, хай ідуть!» (двічі).

Ушаков наш бойовий,
Цей вже зовсім не такий:
Все чогось чекав (двічі).

Він чекав та все вагався,
Доки мужності набрався
Річку перейти (двічі).

На уру ми закричали,
Та резерви десь застряли,
Переплутав хтось (двічі).

Генерал Белевцов браво
То наліво, то направо
Прапором махав (двічі).

На Федюхіні висоти
Нас прийшло лише три роти,
А пішли полки!.. (двічі).

Мало нас було для бою,
А французів — більше втрое,
І сикурсу — жах! (двічі).

Ждали — вийде з гарнізона
Нам на виручку колона,
Подали сигнал (двічі).

А там Сакен генерал
Все акафісти читав
Богородиці (двічі).

Довелось нам відступать,
Роз... ж ти їхню мать,
Хто нас вів туди (двічі).

ЗАМЕТІЛЬ

Оповідання

I

О сьомій годині вечора я, напившись чаю, виїхав з станції, назви якої вже не пам'ятаю, але пам'ятаю, що десь у Землі Війська Донського, біля Новочеркаська. Було вже темно, коли я, закутавшись у шубу і бараницю, сів поряд з Альошкою у сани. За станційним будинком здавалося тепло і тихо. Хоч снігу не було зверху, над головою не виднілося жодної зірочки, і небо здавалося надзвичайно низьким і чорним проти чистої снігової рівнини, що лежала перед нами.

Тільки-но проминувши темні постаті вітряків, з яких один незграбно махав своїми великими крилами, і виїхавши за станицю, я помітив, що їхати стало важче, бо шлях дуже замело, що вітер сильніше дме мені в лівий бік, заносить кінські хвости й гриви і вперто піднімає і відносить сніг, спущуваний полозами й копитами. Дзвіночок став затихати, цівка холодного повітря пробігла крізь якусь шпаринку в рукаві за спину, і мені пригадалася порада доглядача краще не їздити, щоб не проблукати всю ніч і не замерзнути в дорозі.

— Хоч би нам не заблудитись! — сказав я ямщикові. Але, не діставши відповіді, сказав ясніше: — Що, доїдемо до станції, ямщик? Не заблудимось, часом?

— А бог його святий знає, — відповів він мені, не

повертаючи голови,— ач, який поземок розгулюється: зовсім шляху не видно. Господи милостивий!

— Ти краще скажи-но, чи сподіваєшся довести до станції, чи ні? — допитувався я.— Чи доїдемо?

— Повинні доїхати,— сказав ямщик і ще говорив щось, чого вже я не міг почути за вітром.

Вертатися мені не хотілось; але й проблукати всю ніч у мороз та заметіль у голісінькому степу, як оця частина Землі Війська Донського, здавалося дуже невеселим. До того ж, хоч поночі я не міг розглядіти його добре, ямщик мій чомусь мені не подобався і не викликав до себе довіри. Він сидів якраз посередині, з ногами, а не збоку, на зріст був занадто високий, голос у нього був лінивий, шапка якась не ямська — велика, і хиталася вона в різні боки; та й поганяв він коней не так, як треба, а тримаючи віжки в обох руках, точнісінько немовби лакей, що сів на козли за кучера, і, головно, не довіряв я йому чомусь за те, що в нього вуха були зав'язані хусткою. Одним словом, не подобалась і наче не обіцяла нічого доброго оця серйозна згорблена спина, що стирчала переді мною.

— А на мене, краще б вернутися,— сказав мені Альошка,— велика радість — блукати!

— Господи милостивий! ач яка несе кура! Зовсім шляху не видно, геть усі очі позаліплювало... Господи милостивий! — бурчав ямщик.

Не проїхали ми й чверті години, як ямщик, зупинивши коней, передав віжки Альошці, незграбно витягнув ноги з сидіння і, хрупочучи великими чобітьми по снігу, пішов шукати дорогу.

— Що? куди ти? збилися, може? — питав я; але ямщик не відповів мені, а, відвернувши обличчя вбік од вітру, який різав йому очі, відійшов од саней.

— Ну що? є? — повторив я, коли він повернувся.

— Нема нічого,— сказав він мені раптом нетерпляче і з досадою, нібито я був винен в тому, що він збився з дороги і, неквапливо знову просунувши свої великі

ноги в передок, став розбирати віжки замерзлими рукавицями.

— Що ж будемо робити?— спитав я, коли ми знову рушили.

— А що ж робити! поїдемо, куди бог дасть.

І ми поїхали тією ж дрібною риссою, вже, мабуть, без дороги — де по сипучому на чверть снігу, де по ламкому голому насту.

Хоч було холодно, сніг на комірі танув дуже швидко; завія низова все посилювалась, і зверху починав зрідка падати сухий сніг.

Ясно було, що ми їдемо бозна-куди, бо, проїхавши ще з чверть години, ми не бачили жодного верстового стовпа.

— Ну, як ти думаєш?— спитав я знов ямщика,— доїдемо ми до станції?

— До якої? Назад приїдемо, коли дати волю коням: вони привезуть; а на ту навряд... тільки себе згубити можна.

— Ну, то пускай назад,— сказав я,— і справді...

— Отож, повертати?— повторив ямщик.

— Так, так, повертай!

Ямщик пустив віжки. Коні побігли швидше, і хоч я не помітив, щоб ми повертали, вітер змінився, і незабаром крізь сніг стало видно вітряки. Ямщик підбадьорився і почав розмовляти.

— Недавно отак от у заметіль поворотні з тієї станції поїхали,— сказав він,— та в стогах і ночували, над ранок тільки приїхали. Спасибі ще, до стогів прибилися, а то геть би всі позамерзали — холод був. І то один ноги позаморозив,— цілих три тижні від них помирав.

— А тепер же не холодно й трохи потихшало,— сказав я,— можна б їхати?

— Воно тепло, звісно, що тепло, та мете. Тепер назад, то воно легше здається; а мете страшенно. Їхати б можна, якби кульер або хто, із своєї волі; а то ж не жарт — сідока заморозиш. Як потім за вашу милість відповідати?

Під цю пору позад нас почулися дзвіночки кількох трійок, які швидко доганяли нас.

— Дзвоник кульєрський,— сказав мій ямщик,— один такий на всій станції є.

І справді, дзвіночок передової трійки, звук якого вже виразно долітав за вітром, був напрочуд гарний: чистий, звучний, басовитий і деренькучий трохи. Як я потім дізнався, з такими дзвониками не всі їздили — тільки аматори: три дзвіночки — один великий посередині, з малиновим, як то кажуть, дзвоном, і два маленькі, підібрані в терцію. Звук цієї терції і деренькучої квінти, яка відлунювала в повітрі, був незвичайно чудний і дивно гарний у цьому безлюдному, глухому степу.

— Пошта біжить,— сказав мій ямщик, коли передня з трьох трійок порівнялася з нами.— А як дорога? проїхати можна? — гукнув він задньому з ямщиків; але той тільки крикнув на коней і не відповів йому.

Звук дзвіночків швидко завмер за вітром, тількино пошта обминула нас.

Мабуть, моєму ямщикові стало соромно.

— А то поїдьмо, пане! — сказав він мені.— Люди проїхали, тепер же їхній слідок свіжий.

Я погодився, і ми знову повернули проти вітру й потяглись уперед по глибокому снігу. Я дивився збоку на дорогу, щоб не збитись із сліду, прокладеного саньми. Версти з дві слід було видно добре, потім помітною стала тільки маленька нерівність під полозами, а незабаром вже я зовсім не міг пізнати, чи слід це, чи просто наметений шар снігу. Очі стомилися, весь час спостерігаючи, як одноманітно тікає сніг з-під полозів, і я став дивитися просто перед себе. Третій верстовий стовп ми ще бачили, але четвертого ніяк не могли знайти; як і раніше, їздили й проти вітру, і за вітром, і вправо, і вліво, і, нарешті, дійшли до того, що ямщик казав, нібито ми збилися вправо, я казав, що вліво, а Альошка доводив, що ми їдемо якраз назад. Знову ми кілька разів зупинялися, ямщик витягав свої великі ноги й брався шукати дорогу; але все марно. Я теж пішов був раз подивитись, чи не дорога те, що мені здавалося; але

тільки-но я насилу пройшов кроків із шість проти вітру і пересвідчився, що скрізь були однакові, одноманітні білі шари снігу і дорога мені ввижалася тільки в уяві,— як уже я не бачив саней. Я закричав: «Ямщик! Альошка!», але голос мій — я почував, як вітер підхоплював його просто з рота і відносив в одну мить кудись від мене. Я пішов туди, де були сани,— саней не було, пішов направо — теж нема. Мені соромно згадати, яким гучним, верескливим, навіть трохи розпачливим голо-сом я закричав ще раз: «Ямщик!», тоді як він був за два кроки від мене. Його чорна постать з батіжком і з величезною, звихнутою набік шапкою раптом виросла переді мною. Він провів мене до саней.

— Ще спасибі — тёпло,— сказав він,— а мороз вдарить — біда!.. Господи милостивий!

— Пускай коней, хай везуть назад,— сказав я, сівши в сани.— Привезуть? га, ямщик?

— Повинні привезти.

Він кинув віжки, разів зо три вдарив батіжком голубельну коняку по сіделку, і ми знову поїхали кудись. Ми їхали з півгодини. Коли раптом поперед нас залунали знову знайомий мені аматорський дзвіночок і ще два; але тепер вони посувалися нам назустріч. Це були ті ж три тройки, які вже склали пошту і з поворотними кіньми, прив'язаними ззаду, поверталися на станцію. Кур'єрська тройка рослих коней з аматорським дзвіночком прудко бігла попереду. У ній сидів ямщик на передку і хвацько покрикував. Ззаду, в середині порожніх саней, сиділо по двоє ямщиків, було чути їх голосний і веселий гомін. Один з них курив люльку, і іскра, спалахнувши на вітру, освітила частину його обличчя.

Я дивився на них, і мене сором узяв, що я боявся їхати, і ямщика мого, мабуть, охопило те ж почуття, бо ми в один голос сказали: «Поїдьмо за ними».

III

Не проминувши ще останньої тройки, мій ямщик став незграбно повертати і наїхав голоблями на прив'язаних коней. Одна тройка з них шарахнула, відірвала повіддя й поскакала вбік.

— Ач, чорт косоокий, не бачить: куди повертає— на людей. Чорт! — почав лаятися хрипким деренькучим голосом один невисокий ямщик, що сидів у задній тройці — дідок, як я міг зрозуміти з голосу та будови тіла, — жваво вистрибнув із саней і побіг за кіньми, все ще брутально й люто лаючи мого ямщика.

Але коні не давались. Ямщик побіг за ними, і в одну хвилину і коні, і ямщик зникли в білій імлі заметілі.

— Василю-у! давай сюди буланого, отак не спіймаєш, — ще чути було його голос.

Один з ямщиків, височенний чоловіча, виліз із саней, мовчки відв'язав свою тройку, вліз по шлєї на одного з коней і, хрупаючи по снігу, поплутаним галопцем зник у тому ж напрямі.

А ми з двома іншими тройками, слідом за кур'єрською, яка, дзеленькаючи дзвіночком, на повну рись бігла попереду, без дороги вирушили далі.

— Аякже! спіймає! — сказав мій ямщик на того, що побіг ловити коней. — Вже коли до коней не пішла, значить — оскажєніла коняка, туди заведе, що й... не вийде.

Відколи ямщик мій їхав позаду, він став начебто веселіший і балакучіший, з чого я, бо спати мені ще не хотілось, звичайно, зараз же скористався. Я почав його розпитувати, звідки і як і що він, і скоро дізнався, що він земляк мій, тульський, панський, із села Кирпичного, що в них земель мало стало і зовсім перестала хліб родити земля аж від самої холери, що їх у родині двоє братів, третій у солдати пішов, що хліба до різдва не вистачає і живуть заробітками, що менший брат хазяйнує в домі, бо жонатий, а сам він удівець; що з їхнього села сюди ямщицькі артілі щороку ходять, що він хоч і не ямщикував, а пішов на пошту, щоб підтримка братові була, що живе тут, хралити бога, по сто двадцять карбованців асигнаціями на рік, з яких сто у родину посилає, і що жити добре було б, «та кульвери чисто тобі звірі, та й люди тут усі лайливі дуже».

— Ну, от чого лаявся ямщик оцеї? Господи милосливий! Та хіба я навмисно йому коней обірвав? хіба я кому лиходій? І чого поскакав за ними! прийшли б самі; а то тільки коней заморить та й сам загине, — повторював богобоязливий дядько.

— А що це чорніє?— спитав я, помічаючи кілька чорних предметів поперед нас.

— А валка. Ото люба їзда! — казав він, коли ми порівнялися з величезними, накритими рогожами возами, що йшли один за одним на колесах.— Дивись, жодної людини не видно — усі сплять. Розумна коняка сама знає: не зіб'єш її з дороги ніяк. Ми теж отак наймались,— додав він,— то знаємо.

Справді, чудно було дивитись, як ці величезні вози, засипані від рогожного верху до коліс снігом, посувалися зовсім самі. Тільки в передньому возі трохи піднялась на два пальці вкрита снігом рогожа, і на хвилину висунулася звідти шапка, коли наші дзвіночки пролунали біля валки. Велика періста коняка, витягнувши шию і напруживши спину, розмірено ступала по зовсім заметеній дорозі, одноманітно хитала під побілілою дугою своєю кошлатою головою і нашорошила одне занесене снігом вухо, коли ми порівнялися з нею.

Проїхавши ще з півгодини мовчки, ямщик знову звернувся до мене.

— А що, як ви гадаєте, пане, ми добре їдемо?

— Не знаю,— відповів я.

— Раніш вітер он як був, а тепер ми зовсім під погодою їдемо. Ні, ми не туди їдемо, ми теж блукаємо,— закінчив він зовсім спокійно.

Видно було, що, хоч він був дуже полохливий,— у гурті то й смерть не страшна,— а став цілком спокійний, відколи нас було багато і не він мав розпоряджатися й відповідати за все. Він спокійнісінько спостерігав помилки передового ямщика, наче йому до цього ніякого діла не було. Справді, я помічав, що іноді передова тройка ставала мені у профіль, зліва, іноді справа; мені навіть здавалося, що ми кружляємо на дуже невеличкому просторі. Але це міг бути обман почуттів, як і те, що мені здавалося інколи, ніби передова тройка в'їжджає на гору, або їде косогором чи з гори, тоді як степ був скрізь рівний.

Проїхавши ще якийсь час, я побачив, як мені здалося, далеко, на самому обрії, чорну довгу рухливу смугу; але за хвилину мені вже ясно стало, що це була та сама валка, яку ми переганяли. Так само сніг засипав

рипучі колеса, і деякі з них не оберталися навіть; так само люди всі спали під рогожами; і так само передова періста коняка, роздимаючи ніздрі, обнюхувала дорогу і нашорошувала вуха.

— Бач, кружляли, кружляли, знову до тієї ж валки виїхали!—сказав мій ямщик невдоволеним тоном.—Кульєрські коні добрі: отож він так і жене по-дурному; а наші от зовсім пристануть, коли так всю ніч проїздимо.

Він прокашлявся.

— Краще повернімось, пане, від гріха.

— Навіщо? кудись ми ж та приїдемо.

— Куди приїхати? вже будемо в степу ночувати.

Як мете... Господи милостивий!

Хоч мене дивувало те, що передовий ямщик, очевидно вже втративши дорогу й напрям, не розшукував дороги, а, весело покрикуючи, все їхав на повну рись, я вже не хотів відставати від них.

— Поганяй за ними,—сказав я.

Ямщик поїхав, але поганяв з ще меншою охотою, ніж перше, і вже більше не заговорював зі мною.

IV

Заметіль дедалі дужчала, і зверху сніг ішов сухий і дрібний; здавалося, починав брати мороз: ніс і щокни дужче мерзли, частіше пробігала під шубу цівка холодного повітря, і доводилось запинатися. Іноді сани постукували по голому обледенілому ґрунту, з якого змітало сніг. Я, не ночуючи, їхав уже шосту сотню верст, а тому, хоч мене дуже цікавило, чим закінчиться наше блукання, я мимоволі заплющував очі й починав дрімати. Одного разу, коли я розплющив очі, мене вразило, як мені здалося в першу хвилину, яскраве світло, що осявало білу рівнину: обрій значно розширився, чорне низьке небо раптом зникло, звідусіль видно було білі скісні лінії — це йшов сніг; обриси передових трійок виднілись ясніше, і, коли я подивився вгору, мені в першу хвилину здалося, що хмари розійшлися і що тільки сніг, падаючи, застилає небо. За той час, поки я дрімав, зійшов місяць і кидав крізь негусті хмари й плас-

тівні снігу своє холодне і яскраве світло. Одне, що я бачив виразно,— це були мої сани, коні, ямщик і три тройки попереду: перша — кур'єрська, в якій все так само на передку сидів один ямщик і гнав клусом; друга, в якій, кинувши віжки й зробивши собі з сіряка затишок, сиділи двоє і не перестаючи курили люлечку, що видно було з іскор, які блискотіли звідти; і третя, в якій нікого не видно було і, мабуть, ямщик спав усе-редині. Передовий ямщик, проте, коли я прокинувся, зрідка став зупиняти коней і шукати дорогу. Тоді, тільки-но ми зупинялись, чутніше ставало завивання вітру і видніша навдивовижу величезна кількість снігу, що літав у повітрі. Мені видно було, як при місячному, тьмяному від заметілі світлі невисока постать ямщика з пужалном у руці, яким він обмацував сніг перед собою, сунула туди й назад у світлій млі, знову підходила до саней, вихоплювалася бочком на передок, і знову чути було серед одноманітного свистіння вітру хвацьке, гучне покрикування та деренчання дзвіночків. Коли передовий ямщик вилізав шукати ознак дороги або стогів, з других саней щоразу чувся жвавий, самовпевнений голос одного з ямщиків, який кричав передовому:

— Чуєш, Ігнашка! вліво зовсім забрали; правіш ото забирай, під погоду.— Або: — Чого кружляєш подурному? По снігу ступай, як сніг лежить,— отак і виїдеш.— Або: — Вправо, вправо пройди, братіку ти мій! Бачиш, чорніє щось, здається, стовп.— Або:— Чого блукаєш? чого блукаєш? Відпряжи-но перістого та пусти попереду, то він якраз тебе й виведе на дорогу. Так воно краще буде!

А сам той, що давав поради, не тільки не відпрягав припряжного і не ходив по снігу шукати дороги, а навіть носа не висував з-під свого сіряка, і коли Ігнашка-передовий на одну з його порад гукнув, щоб він сам їхав попереду, коли знає, куди їхати, то порадник відповів, що якби він на кульєрських їздив, то й поїхав би і вивів би якраз на дорогу.

— А наші коні у завію попереду не підуть,— крикнув він,— не такі коні!

— То не баламуть! — відповів Ігнашка, весело по-свистуючи на коней.

Інший ямщик, що сидів в одних санях з порадником, нічого не казав Ігнашці і взагалі не втручався в цю справу, хоч ще не спав, що я зрозумів з негаснучої його люлечки і з того, що, коли ми зупинились, я чув його розмірену безугавну мову. Він розповідав казку. Одного разу тільки, коли Ігнашка вшосте або всьоме зупинився, йому, мабуть, прикро стало, що не дають тішитися їздою, і він закричав:

— Ну, чого зупинився знову? Ач, знайти дорогу хоче! Сказано, заметіль! Тепер навіть землемір сам, і той дороги не знайде. Їхав би, поки коні везуть. Чень, до смерті не замерзнемо... поганяй собі!

— Ще б пак! надісь, поштар торік до смерті замерз! — озвався мій ямщик.

Ямщик третьої тройки не прокидався весь час. Тільки одного разу, коли знов зупинились, порадник крикнув:

— Пилипе! агов, Пилипе! — і, не діставши відповіді, мовив: — Чи не замерз уже? Ти б, Ігнашка, подивився.

Ігнашка, який встигав скрізь, підійшов до саней і став торсати сонного.

— Ач, з шкалика як його розвезло! Замерз, то скажи! — говорив він, розхитуючи його.

Той промимрив щось і вилаявся.

— Живий, братці! — сказав Ігнашка і знову побіг уперед; і ми знов їхали, і навіть так швидко, що невеличка гніденька припряжна в моїй тройці, яку безперестанно підстьобували в хвіст, не раз підстрибувала незграбним галопцем.

V

Вже, я думаю, над північ до нас під'їхали дідок і Василь, що доганяли втеклих коней. Вони спіймали коней і знайшли й наздогнали нас; але як зробили вони це в темну, сліпу заметіль, серед голого степу, для мене назавжди лишитья незрозумілим. Дідок, розмахуючи ліктями й ногами, риссю їхав на голобельній коняці (інші дві були прив'язані до хомута: під час заметілі не можна кидати коней). Порівнявшись зі мною, він знову став лаяти мого ямщика:

— Ач, чорт косоокий! далебі...

— Гей, Дмитровичу,— гукнув казкар з других саней,— живий? лізь до нас.

Але старий не відповідав йому, а все лаявся. Коли йому здалося, що досить, він під'їхав до других саней.

— Усіх спіймав?— сказали йому звідти.

— Аякже!

І невеличка постать його на рисі грудьми навалилася на кінську спину, потім сплигнула на сніг, не зупиняючись пробігла за саньми і впала в них, звісивши з полудрабка ноги. Високий Василь, так само як і раніше, мовчки сів у передні сани з Ігнашкою і з ним вкупі став шукати дорогу.

— Іч, лайливець... Господи милостивий! — пробурмотів мій ямщик.

Довго після цього ми їхали, не зупиняючись, по білій пустелі, в холодному, прозорому й хиткому світлі заметілі. Розплющиш очі — та сама незграбна шапка й спина, занесені снігом, стовбичать переді мною, та сама невисока дуга, під якою поміж натягнутими ремінними повідками узди похитується, все на одній відстані, голова голобельної коняки з чорною гривною, яку розмірено підбиває в один бік вітром; видно з-за спини ту саму гніденьку праву припряжну, з коротко підв'язаним хвостом і орчиком, що зрідка постукує в лубок саней. Подивишся вниз — той самий сипкий сніг розривають полози, і вітер уперто піднімає і заносить усе в один бік. Попереду, на тій самій відстані, біжать передові тройки; праворуч, ліворуч усе біле та маячить. Марно шукає око нового предмета: ні стовпа, ні стога, ні паркана — нічого не видно. Скрізь усе біле, біле й рухливе: то обрій здається неосяжно-далеким, то стиснутим на два кроки звідусіль, то раптом білий високий мур виростає праворуч і біжить вздовж саней, то раптом зникає і виростає спереду, щоб тікати далі й далі і знову зникнути. Подивишся нагору — в першу хвилину здасться ясно,— здається, крізь туман бачиш зірочки; але зірочки тікають з очей вище й вище, і тільки бачиш сніг, який перед очима сипле на обличчя та комір шуби; небо скрізь однаково світле, однаково біле, безбарвне, одноманітне і весь час рухливе. Вітер наче змінюєть-

ся: то дме назустріч і заліпляє очі снігом, то збоку зухвало закидає комір шуби на голову й глузливо плеще ним мене по обличчю, то ззаду гуде в яку-небудь шпарину. Чути слабке безугавне хрупотіння копит і полозів по снігу і дзвякання дзвіночків, що завмирає, коли ми їдемо глибоким снігом. Лише зрідка, коли ми їдемо проти вітру і по голому обмерзлому ґрунту, до слуху виразно долинають енергійне посвистування Ігната і лунке дзеленчання його дзвіночка, на яке відповідає деренчлива квінта, і звуки ці раптом скрашають сумовитість пустелі і потім знову лунають одноманітно, з настирливою правильністю награючи все той самий мотив, який мимоволі я уявляю собі. Одна нога почала в мене мерзнути, і, коли я вмощувався, щоб краще запнутись, сніг, насипавшись на комір і шапку, проскакував за шию і примушував мене здригатися; але мені було взагалі ще тепло в нагрітій шубі, і хилило на сон.

VI

Спогади й картини з блискавичною швидкістю змінювались в уяві.

«Порадник, що все кричить із других саней, який це дядько має бути? Мабуть, рудий, кремезний, з короткими ногами,— думаю я,— отакий, як Федір Пилипович, наш старий буфетник». І от я бачу сходи нашого великого будинку і п'ятьох двораків, що на рушниках, важко ступаючи, тягнуть фортепіано з флігеля; бачу Федора Пилиповича з закачаними рукавами нанкового сюртука, який несе одну педаль, забігає вперед, відчиняє засувки, посмикує там за рушник, поштовхує тут, пролазить поміж ніг, усім заважає і заклопотаним голосом кричить безперестанку:

— На себе візьми, передові, передові! Ось так, хвостом вгору вгору, вгору занось у двері! Ось так!

— Та ви вже не турбуйтеся, Федоре Пилиповичу! ми самі,— боязко каже садівник, притиснутий до поручнів, весь червоний від напруження, з останніх сил підтримуючи один край росяля.

Але Федір Пилипович не вгамовується.

«І що це таке?— міркував я,— чи думає він, що він корисний, потрібний для загального діла, чи просто радий, що бог дав йому цю самовпевнеу, переконливу красномовність, і з насолодою розкидає її? Мабуть, що так». І я чомусь бачу ставок, стомлених двораків, які по коліно у воді тягнуть невід, і знову Федір Пилипович з поливальницею, гримаючи на всіх, бігає по березу і тільки зрідка підходить до води, щоб, придержавши рукою золотавих карасів, спустити каламутну воду й набрати свіжої. Та ось полудень у липні. Я по щойно скошеній траві саду, під пекучим прямим промінням сонця, йду кудись. Я ще дуже молодий, мені чогось бракує і чогось хочеться. Я йду до ставка, на своє улюблене місце, між шипшиноюю клумбою та березовою алеєю, і лягаю спати. Пам'ятаю почуття, з яким я, лежачи, дивлюсь крізь червоні колючі стовбури шипшини на чорну, засохлу крупинками землю і на просвітчасте яскравоблакитне дзеркало ставка. Це було почуття якогось наївного самовдоволення й суму. Усе навколо мене було таке прекрасне, і так сильно впливала на мене ця краса, що мені здавалось, я сам гарний, і одне, що мені прикро було, це те, що ніхто не захоплюється мною. Я намагаюсь заснути, щоб утішитись; але мухи, настирливі мухи, не дають мені й тут спокою, починають збиратися біля мене і вперто, туго якось, наче кісточки, перестрибують з лоба на руки. Бджола дзижчить недалеко від мене на самому осонні; жовтокрилі метелики, мов розкислі, перелітають з травинки на травинку. Я дивлюсь угору; очам боляче — сонце занадто блискотить крізь світле листя кучерявої берези, що високо, але тихенько розхитується наді мною своїм гіллям,— і здається ще гарячіше. Я затуляю обличчя хусткою; стає душно, і мухи наче липнуть до рук, на яких виступає піт. У шипшині заметушилися горобці в самій гуштині. Один із них стрибнув на землю за аршин від мене, разів зо два удав, що енергійно клінував землю, і, хрупачучи гілками й весело цвірінькнувши, вилетів з клумби; інший теж стрибнув на землю, смикнув хвостиком, озирнувся і так само, мов стріла, цвірінькаючи, вилетів за першим. На ставку чути гупання праника по мокрій білизні, і звуки ці лунають і розлягаються якось

низом, вздовж по ставку. Чути сміх і гомін і плюскання купальників. Порив вітру зашелестів верхівками беріз ще далеко від мене. От ближче, чую, він зворужив траву, от і листя шипшинової клумби загойдалось, затріпотіло на своїх гілках; а от, піднімаючи ріжок хустки і лоскочучи спітніле обличчя, до мене добіг свіжий струмінь. В отвір піднятої хустки влетіла муха й злякано заметушилась біля вологого рота. Якась суха гілка муляє мені під спиною. Ні, не влежу: треба піти скупатись. Та от біля самої клумби чую квапливі кроки і переляканий жіночий гомін:

— Ой лишечко! Та що ж це! і чоловіків нікого нема!

— Що це, що? — питаю я, вибігаючи на сонце, у дворацьки, що, охкаючи, біжить повз мене. Вона тільки оглядається, змахує руками й біжить далі. Та от і стоп'ятирічна бабуся Мотрона, придержуючи рукою хустку, що збивається з голови, підстрибуючи і тягнучи одну ногу в шерстяній панчосі, біжить до ставка. Двоє дівчаток біжать, тримаючись одне за одне, і десятирічний хлопчисько, у батьковому сюртуку, тримаючись за плоскіну спідницю однієї з них, поспішає позаду.

— Що трапилось? — питаю я у них.

— Дядько потонув.

— Де?

— У ставку.

— Який? наш?

— Ні, прохожий.

Кучер Іван, човгаючи великими чобітьми по скошеній траві, і гладкий прикажчик Яків, ледве переводячи дух, біжать до ставка, і я біжу за ними.

Пам'ятаю почуття, що мені промовляло: «От кинься й витягни дядька, врятуй його, і всі будуть захоплюватись тобою», а саме цього мені й хочеться.

— Де ж, де? — питаю я в юрби двораків, що зібрались на березі.

— Он там, у самому вирі, до того берега, близесенько від лазні, — каже праля, прибираючи мокру білизну на коромисло. — Я дивлюсь, що він пірнає; а він покажеться отак, та й піде знову, покажеться ще, та як гукне: «Тону, лишечко!» — і знову шубовсть на дно,

тільки бульбашки пішли. Тут я побачила, дядько тоне. Як вересну: «Ой, лишечко, дядько тоне!»

І прая, взявши на плече коромисло, виляючи боком, пішла стежкою від ставка.

— Бач, гріх який! — каже Яків Іванів, прикажчик, розпачливим голосом. — Скільки тепер клопоту з земським судом буде — не відкараскаєшся.

Якийсь дядько з косою пробрався крізь натовп жінок, дітей і стариків, що юрмилися біля того берега, і, повісивши косу на сук верби, повільно роззувається.

— Де ж, де він потонув? — все питаю я, бажаючи кинутись туди і вчинити щось надзвичайне.

Але мені показують на гладеньку поверхню ставка, що її зрідка вкриває брижами, пролітаючи, вітер. Мені незрозуміло, як же це він потонув, а вода все так само гладенько, красиво, байдуже стоїть над ним, виблискуючи золотом на полуденному сонці; і мені здається, що я нічого не можу зробити, нікого не здивую, тим більше, що дуже погано плаваю; а дядько вже через голову стягує з себе сорочку і зараз оце кинеться. Всі дивляться на нього з надією, затамувавши подих; але, увійшовши у воду по плечі, дядько повільно повертається і надіває сорочку: він не вмів плавати.

Народ усе збігається, юрба більшає й більшає, жінки тримаються одна за одну; але ніхто не подає допомоги. Ті, хто тільки-но прийшли, подають поради, охкають з виразом розпачу й переляку на обличчях; а з тих, що зібралися раніш, дехто сідає, втомившись стояти, на траву, дехто повеютається. Стара Мотрона питається в дочки, чи закрила вона заслінку печі; хлопчисько в батьковому сюртуку запопадливо кидає камінець у воду.

Та от від будинку, гавкаючи і здивовано озирючись назад, біжить униз Трезорка, собака Федора Пилиповича; та от і сам він, збігаючи з гори і вигукуючи щось, з'являється з-за шипшинової клумби.

— Чого стоїте? — кричить він, на бігу скидаючи сюртук. — Людина потонула, а вони стоять! Давай вірвовку!

Всі з надією і страхом дивляться на Федора Пилиповича, поки він, придержуючись рукою за плече по-

служливого дворака, знімає носком лівої ноги каблук правої.

— Он там, де люди стоять, так от правіше від верби, Федоре Пилиповичу, он-он там,— каже йому хтось.

— Знаю! — відповідає він і, нахмуривши брови, мабуть, тому, що помітив ознаки соромливості, що виявляється в жіночій юрбі, скидає сорочку, хрестик, передаючи його хлопчиськовій-садівнику, який улесливо стоїть перед ним, і, енергійно ступаючи по скошеній траві, підходить до ставка.

Трезорка, не розуміючи причин цієї покvapності свого пана, зупинившись біля юрби і цмокаючи, з'ївши кілька травинок коло берега, запитально дивиться на нього і, зненацька весело вереснувши, разом із своїм хазяїном кидається у воду. В першу хвилину нічого не видно, крім піни та бризків, що летять аж до нас; та от Федір Пилипович, граціозно розмахуючи руками і рівномірно піднімаючи та спускаючи білу спину, сажнями, швидко пливе до того берега. А Трезорка, захлинувшись, квапливо повертається назад, обтрушується біля юрби і спиною витирається об берег. Саме тоді, коли Федір Пилипович підпливає до того берега, двоє кучерів прибігають до верби із згорнутим на палиці неводом. Федір Пилипович навіщось піднімає вгору руки, пірнає раз, вдруге, втретє, щоразу випускаючи з рота струмінь води і красиво струшуючи волоссям і не відповідаючи на запитання, що звідусіль сиплються на нього. Нарешті він виходить на берег і, наскільки мені видно, тільки порядкує розправлінням невода. Невід витягають, але в матні нічого нема, крім баговиння, та кілька дрібних карасиків тріпочуть у ньому. В той час, як невід ще раз затягують, я переходжу на той бік.

Чути тільки голос Федора Пилиповича, що дає накази, поляпування по воді мокрої вірьовки і перелякані зітхання. Мокра вірьовка, прив'язана до правого крила, більше і більше облутана травою, далі й далі виходить з води.

— Тепер усі тягніть, разом, гуртом! — кричить голос Федора Пилиповича. Показується край невода, облитий водою.

— Є щось, важко йде, братці,— каже чийсь голос.

Та от і крила, в яких тріпочуть два-три карасики, змочуючи і притискаючи траву, лягають на берсг. І от крізь тонкий, рухливий шар збуреної води у натягнутій сітці з'являється щось біле. Неголосне, але навдивовижу чутне в мертвій тиші, перелякане зітхання проноситься в юрбі.

— Тягни разом, на сухе тягни! — лунає рішучий голос Федора Пилиповича, і утопленика по скошеному стеблу лопуха та реп'яха волоком підтягують до верби.

І от я бачу мою добру стару тітоньку у шовковому платті, бачу її ліловий зонтик з бахромою, чомусь такий невідповідний до цієї жахливої у своїй нескладності картини смерті, обличчя, ладне цю ж мить розплакатись. Пам'ятаю, яке виявилось на цьому обличчі розчарування, що не можна тут ні до чого застосувати арніку, і пам'ятаю болісне, скорботне почуття, якого я зазнав, коли вона мені з наївним егоїзмом любові сказала: «Ходімо, друже мій. Ах, як це жахливо! А от ти все сам один купаєшся і плаваєш».

Пам'ятаю, як яскраво і гаряче пекло сонце суху, розсипчасту попід ногами землю, як мінилося воно на дзеркалі ставка, як тріпотіли біля берегів великі коропи, як усередині погойдували гладінь ставка табунці рибок, як високо в небі, кружляв яструб, стоячи над качелями, що, спінуючи воду й плескаючись, крізь очерет впливали на середину; як грозові білі кучеряві хмари збирались на обрії, як твань, витягнута неводом біля берега, потроху розходилась, і як, проходячи греблею, я знову почув гупання праника, що розлягалось над ставком.

Але праник цей звучить, ніби два праники звучать разом у терцію, і звук цей мучить, томить мене, тим більше, що я знаю, — то не праник, а дзвін, і Федір Пилипович не примусить його замовкнути. І праник оцей, наче катівське знаряддя, стискає мою мерзнучу ногу, — я засинаю.

Мене розбудило, як мені здалось, те, що ми дуже швидко їдемо, і два голоси розмовляють над самим моїм вухом.

— Чуеш, Ігнате, агов, Ігнате, — каже голос мого ям-

щика.— Візьми сідока — тобі ж однаково їхати, а мені чого марно ганяти! візьми!

Ігнатів голос над самим моїм вухом відповідає:

— А з якого я дива за сідока відповідатиму?.. Поставиш півштофа?

— Ну, півштофа!.. Нехай уже шкалика.

— Ач який, шкалика! — кричить інший голос.— Ко-ней мучити за шкалика!

Я розплющив очі. Все той самий остогидлий миготливий сніг мріє в очах, ті самі ямщики й коні, але біля себе я бачу якись сани. Мій ямщик догнав Ігната, і ми досить довго їдемо поряд. Хоч голос з інших саней радить не брати менше як півштофа, Ігнат несподівано зупиняє тройку.

— Перекладай, нехай так, твоє щастя. Шкалика постав, коли завтра приїдемо. Поклажі там багато?

Мій ямщик з невластивою йому жвавистю вистрибує на сніг, вклоняється мені й просить, щоб я пересів до Ігната. Я охоче погоджуюсь, але видно, що богобоязливий дядько такий вдоволений, що йому хочеться вилити на кого-небудь свою вдячність і радість: він вклоняється, дякує мені, Альошці, Ігнашці.

— Ну от і хвалити бога! а то що це, господи милостивий! Половину ночі їздимо, самі не знаємо куди. Він вас доведе, паночку, а мої вже коні зовсім пристали.

І він заповідливо викладає речі.

Поки перекладались, я за вітром, що мало не підіймав мене, підійшов до других саней. Сани, особливо з того боку, з якого від вітру завішений був на головах двох ямщиків сіряк, були на чверть занесені снігом; а за сіряком було спокійно й затишно. Дідок лежав так само, випустивши ноги, а казкар вів далі свою казку: «У той самий час, як генерал від королівського, значиться, імені приходить, значиться, до Марії в темницю, в той самий час Марія каже йому: «Генерале! я в тобі потреби не маю і не можу тебе полюбити, і, значиться, ти мені не любовник; а любовник мій є той самий принц...»

— У той самий час...— почав був він знову, але, побачивши мене, замовк на хвилину і став роздмухувати люлечку.

— Що, пане, казочку прийшли послухати? — сказав другий, якого я звав порадником.

— Та у вас добре, весело! — сказав я.

— Що ж! від нудьги, — принаймні ні про що не думаєш.

— А може, ви знаєте, де ми тепер?

Запитання це, як мені здалося, не сподобалось ямщикам.

— А хто його розбере, де? може, й до калмиків якраз заїхали, — відповів порадник.

— Що ж ми будемо робити? — спитав я.

— А що робити? От їдемо, може, й виїдемо, — сказав він невдоволеним тоном.

— Ну, а як не виїдемо та коні пристануть у снігу, що тоді?

— А що! Нічого.

— Таж замерзнути можна.

— Звісна річ, можна, бо й стогів тепера не видно: значиться, ми таки до калмиків заїхали. Перше діло треба по снігу дивитися.

— А ти що, боїшся замерзнути, пане? — сказав дідок тремтячим голосом.

Хоч він начебто глузував з мене, видно було, що він перемерз до останньої кісточки.

— Так, холодно дуже стає, — сказав я.

— Ех ти, пане! А ти б як я: інколи візьми та й пробіжись, — воно тебе й'зогріє.

— Нема краще, як пробіжиш за саннями, — сказав порадник.

VII

— Можна сідати: готово! — кричав мені Альошка з передніх саней.

Заметіль була така люта, що насилу-насилу, перегнувшись зовсім вперед і схопившись обома руками за поли шинелі, я міг по рухливому снігу, який виносило вітром з-під ніг, пройти ті кілька кроків, що відокремлювали мене від моїх саней. Колишній ящик мій уже стояв навколішках у середині порожніх саней, але, побачивши мене, зняв свою велику шапку, причому вітер

несамовито підхопив його волосся вгору, й попросив на горілку. Він, мабуть, і не сподівався, щоб я дав йому, бо відмова моя анітрохи не здивувала його. Він подякував мені й за це, насунув шапку і сказав мені: «Ну, дай боже вам, пане...» і, засмикавши віжками та зацмокавши, рушив від нас. Слідом за тим і Ігнашка розмахнувся всією спиною й гукнув на коней. Знову звуки хрупотіння копит, покрикування та дзвіночка замінили звук завивання вітру, особливо чутного, коли стояли на місці.

З чверть години після перекладання я не спав і розважався, розглядаючи постать нового ямщика та коней. Ігнашка сидів хвацько, безперестанно підстрибував, замахувався рукою з повислим батоном на коней, покрикував, постукував ногою в ногу і, перехиляючись уперед, поправляв шлею голобельного коня, що все збивалася на правий бік. Він був невеликий на зріст, але гарної статури, як здавалося. Поверх кожуха на ньому був непідперезаний сіряк з напіввідкинутим коміром, так що шия зовсім гола; був взутий не у валянці, а в ремінні чоботи, а маленьку шапку знімав і поправляв безперестанно. Вуха закривало лише волосся. В усіх його рухах помітна була не тільки енергія, але ще більше, як мені здавалося, бажання збудити в собі енергію. Але, чим далі ми їхали, тим частіше й частіше він, обсмикуючись, підстрибував на передку, постукував ногою в ногу і починав розмовляти зі мною та Альошкою: мені здалося, він боявся занепасти духом. І було чого: хоч коні були добрі, дорога з кожним кроком ставала чимраз важча, і помітно було, як коні бігли дедалі з меншою охотою: вже треба було постьобувати, і голобельний, добрий рослий кошлатий кінь, спіткнувся разів зо два, хоч зараз же, злякавшись, смикнув уперед і підкинув кошлату голову мало не під самий дзвінок. Права припряжна, яку я мимоволі спостерігав, разом з довгою ремінною китицею шлеї, що билася і підстрибувала з польового боку, помітно спускала посторонки, і вже потрібен був батіжок, але, за звичкою доброї, навіть гарячої коняки, вона ніби досадувала на свою слабкість, сердито опускала і піднімала голову, просячи повіддя. Справді, страшно було бачити, що за-

метіль і мороз усе дужчають, коні слабнуть, дорога стає гірша, і ми зовсім уже не знаємо, де ми й куди їхати, не тільки на станцію, а й до якого-небудь захистку,— і смішно і дивно чути, що дзвіночок дзеленчить так невимушено і весело, а Ігнашка покрикує так хвацько і красиво, ніби на водохрещі в морозний сонячний полудень ми катаємось по сільській вулиці,— і головне, дивно було думати, що ми все їдемо, і швидко їдемо, кудись від того місця, на якому були. Ігнашка заспівав якусь пісню, хоч дуже поганенькою фістолою, але так голосно і з такими паузами, під час яких він посвистував, що дивно було боятися, слухаючи його.

— Ге-гей! чого горлаєш, Ігнате! — пролунав голос порадника.— Зачекай хвилинку!

— Що таке?

— Зачека-а-а-ай!

Ігнат зупинився. Знов усе замовкло, і загув і запищав вітер, і сніг став, кружляючи, густіше сипати в сани. Порадник підійшов до нас.

— Ну що?

— Та що! куди ж їхати?

— А хто його знає!

— Що, ноги замерзли, чи що, що стукотиш?

— Зовсім залякли.

— А ти б он куди пішов: бачиш, бовваніє,— здається, калмицьке кочовище. Воно б і ноги погрів.

— Добре. Потримай коней... на.

І Ігнат побіг у тому напрямі.

— Завжди треба дивитися та походити: воно й знайдеш; а то отак, чого по-дурному їхати? — говорив мені порадник.— Ач, як коней упарив!

Весь час, поки Ігнат ходив,— а це тривало так довго, аж я навіть злякався, що він заблудиться,—порадник говорив мені самовпевненим, спокійним тоном, як треба поводитися під час заметілі, що найкраще — це відпрягти коняку і пустити, що вона, от як бог святий, виведе, або як іноді можна й на зірки дивитися, і, якби ото він попереду їхав, вже ми б давно були на станції.

— Ну що ж, є? — спитав він в Ігната, який повертався, ледве ступаючи, мало не по коліна в снігу.

— Та воно є, кочовище видно,— відповів, задихаю-

чись, Ігнат,— та не знати яке. Це ми, брат, мабуть, зовсім на Пролговську дачу заїхали. Треба лівіш брати.

— І що верзе! це ж таки наші кочовища, що позаду станиці,— заперечив порадник.

— Та кажу-бо, що ні!

— Вже я глянув, то знаю: воно й буде; а не воно, то Тамишевське. Однаково треба правіш забирати; якраз і виїдемо на великий міст — восьму версту.

— Та кажуть тобі, що ні! Я ж бачив! — з досадою відповів Ігнат.

— Е, брат! а ще ямщик!

— То ж бо й є, що ямщик! ти піди сам.

— Чого мені ходити! я так знаю.

Ігнат розсердився, мабуть: він, не відповідаючи, скочив на передок і погнав далі.

— Ач, як задубіли ноги: аж не зігрієш,— сказав він Альошці, дедалі частіш постукуючи і не перестаючи вигрібати й висипати сніг, що забився йому за халяви.

Мені страх як хотілося спати.

VIII

«Невже це я замерзаю,— думав я крізь сон,— замерзання завжди починається із сну, кажуть. Вже краще потонути, ніж замерзнути, нехай мене витягнуть у неводі; а проте, однаково — чи потонути, чи замерзнути, аби тільки під спину не штовхала ота палиця якась і задрімати б».

Секунду я дрімаю.

«Чим же все це скінчиться? — раптом у думках кажу я, на хвилину розплющуючи очі і вдивляючись у білий простір.— Чим же це скінчиться? Коли ми не знайдемо стогів і коні стануть, а це, здається, незабаром буде,— ми всі замерзнемо». Признаюсь, хоч я й побоювався трохи, але бажання, щоб з нами сталось щось надзвичайне, трохи трагічне, було в мені сильніше за маленьке побоювання. Мені здавалося, що було б непогано, якби над ранок в яке-небудь далеке, невідоме село коні б уже сами привезли нас напівзамерзлих, щоб дехто навіть замерз зовсім. І отакі от мрії надзвичайно

виразно й швидко носилися переді мною. Коні стають, снігу намітає більше й більше, і от від коней видно лише дугу та вуха; але раптом Ігнашка з'являється на горі із своєю тройкою і їде повз нас. Ми благаємо його, кричимо, щоб він узяв нас; але вітром відносить голос, голосу нема. Ігнашка посміюється, кричить на коней, посвистує і зникає від нас в якомусь глибокому, замеченому снігом яру. Дідок вихоплюється на коня, розмахує ліктями і хоче верхи втекти, та не може зрушити з місця; мій попередній ямщик, з великою шапкою, кидається на нього, стягує на землю і топче в снігу. «Ти чаклун,— кричить він,— ти лайливець! Будемо блукати вкупі». Але дідок пробиває головою замет: він не так дідок, як заець, і біжить щодуху від нас. Усі собаки мчать за ним. Порадник, який, власне, є Федір Пилипович, каже, щоб усі сіли кружка, що нічого, коли нас занесе снігом: нам буде тепло. Справді, нам тепло і затишно; тільки хочеться пити. Я виймаю погрібець, частую всіх ромом з цукром і сам п'ю залюбки. Казкар розповідає якусь казку про райдугу,— і над нами вже стеля із снігу і райдуга. «Тепер зробимо собі кожен кімнатку в снігу і будемо спати!» — кажу я. Сніг м'який і теплий, наче хутро. Я роблю собі кімнатку і хочу ввійти в неї; але Федір Пилипович, який бачив у погрібці мої гроші, каже: «Пожди! давай гроші. Однаково помирати!» — і хапає мене за ногу. Я віддаю гроші й прошу тільки, щоб мене відпустили; але вони не вірять, що це всі мої гроші, і хочуть мене вбити. Я хапаю руку дідка і з невимовною насолодою починаю цілувати її; рука в нього ніжна й приємна. Він спочатку випручує її, але потім віддає мені і навіть сам другою рукою пестить мене. Проте Федір Пилипович наближається і погрожує мені. Я біжу в свою кімнату; але це не кімната, а довгий білий коридор, і хтось держить мене за ноги. Я видираюсь. В руках того, хто мене держить, лишаються мій одяг і частина шкіри; але мені тільки холодно й соромно,— тим соромніше, що тітонька з зонтиком і гомеопатичною аптечкою, під руку з утоплеником, ідуть мені назустріч. Вони сміються й не розуміють знаків, які я їм подаю. Я кидаюсь на сани, ноги волочаться по снігу; але дідок женеться за мною, роз-

махуючи ліктями. Дідок уже близько, але я чую, попереду лунають два дзвони, і знаю, що я врятуюсь, коли прибіжу до них. Дзвони звучать чутніше й чутніше; але дідок наздогнав мене і животом упав мені на обличчя, так що дзвони ледве чути. Я знов хапаю його руку і починаю цілувати її, але дідок не дідок, а утопленик... і кричить: «Ігнашка! стій, он Ахметчині стоги, здається! Піді-но подивись!» Це вже занадто страшно. Ні! прокинусь краще...

Я розплющую очі. Вітер закинув мені на обличчя полу Альошчиної шинелі, коліно в мене розкрите, ми їдемо по голому насту, і терція дзвіночків дуже виразно звучить у повітрі із своєю деренькучою квінтою. Я дивлюсь, де стоги; але замість стогів, уже з розплющеними очима, бачу якийсь будинок з балконом і зубчастий мур фортеці. Я мало цікавлюсь тим, щоб добре розглянути цей будинок і фортецю: мені, голов-но, хочеться знову бачити білий коридор, яким я біг, чути звук церковного дзвона й цілувати руку в дідка. Я знов заплющую очі й засинаю.

IX

Я спав міцно, але терцію дзвіночків весь час було чути, і я її бачив уві сні то у вигляді собаки, що гавкає і кидається на мене, то органа, в якому я становлю одну дудку, то у вигляді французьких віршів, що я складаю. То мені здавалось, що ця терція — якесь катівське знаряддя, яким безперестанно стискають мою праву п'ятку. Це було так сильно, що я прокинувся і розплющив очі, потираючи ногу. Вона починала заморожуватись. Ніч була така сама ясна, імлиста, біла. Такий самий рух поштовхував мене й сани; той самий Ігнашка сидів боком і постукував ногами; та сама припряжна, витягши шию і невисоко піднімаючи ноги, рисю бігла по глибокому снігу, китиця підстрибувала на шлеї і хльостала в черево коняці. Голова голобельного коня з гривною, що метлялася по вітру, натягаючи і відпускаючи повіддя, прив'язане до дуги, розмірено похитувалась. Але все це, більш ніж перед тим, було вкри-

те, заметене снігом. Сніг кружляв спереду, збоку, засипав полози, кінські ноги по коліна і зверху валив на коміри і шапки. Вітер був то справа, то зліва, грав коміром, полою Ігнашчиного сіряка, гривною припряжної і завивав над дугою і в голоблях.

Ставало страх як холодно, і тільки-но я висувався з коміра, як морозний сухий сніг, кружляючи, набивавсь у вії, ніс, рот і заскакував за шию; подивившись навкруги — усе біле, світле й сніжне, ніде нічого, крім імлистого сніва і снігу. Мені стало насправді страшно. Альошка спав у ногах і в самій глибині саней; вся спина його була вкрита густим шаром снігу. Ігнашка не втрачав бадьорості: він безперестанно посмикував віжками, покрикував і стукотів ногами. Дзвіночок дзеленькав так само дивно. Коні хропли, але бігли, хоч повільніше і спотикаючись частіше й частіше. Ігнашка знову підстрибнув, змахнув рукавицею і заспівав пісню своїм тоненьким напруженим голосом. Не доспівавши пісні, він зупинив тройку, перекинув віжки на передок і зліз. Вітер завив несамовито; сніг, наче з совка, так і посипав на поли шуби. Я озирнувся: третьої тройки вже за нами не було (вона десь відстала). Біля других саней, у сніговому тумані, видно було, як дідок пострибував з ноги на ногу. Ігнашка кроків на три відійшов од саней, сів на сніг, розперезався і став скидати чоботи.

— Що це ти робиш? — спитав я.

— Перевзутися треба; а то зовсім ноги заморозив,— відповів він, роблячи своє діло.

Мені холодно було висунути шию з-за коміра, щоб подивитись, як він це робить. Я сидів прямо, дивлячись на припряжну, яка, відставивши ногу, кволо, стомлено помахувала підв'язаним і занесеним снігом хвостом. Поштовх, який дав Ігнат саням, скочивши на передок, розбудив мене.

— Що, де ми тепер? — спитав я.— Чи доїдемо хоч до світу?

— Будьте спокійні: доставимо,— відповів він.— Тепер добре ноги зогрілися, як перевзувся.

І він рушив, дзвінок задеренчав, сани знову стали розхитуватися і вітер свистіти під полозами. І ми знову почали плисти по безмежному морю снігу.

Я заснув міцно. Коли Альошка, штовхнувши мене ногою, розбудив і я розплющив очі, був уже ранок. Здавалося ще холодніше, ніж уночі. Зверху снігу не було; але сильний, сухий вітер усе ще заносив сніговий пил на полі і особливо під кінськими копитами й полозами. Небо праворуч на сході було важке, темносинюватого кольору; але яскраві червонооранжові наскісні смуги ясніш і ясніш позначались на ньому. Понад головами, з-за линучих білих, майже безбарвних хмар, прозирала бліда синява; ліворуч хмари були світлі, легкі й рухливі. Скрізь навколо, скільки могло окинути око, лежав на полі білий, гострими шарами розсипаний, глибокий сніг. Де-не-де височів сіруватий горбок, через який уперто летіла дрібна, суха снігова пилюка. Жодного, ні санного, ні людського, ні звіриного сліду не було видно. Обриси і колір спини ямщика і коней вирізнялися чітко й різко навіть на білому фоні... Околиці Ігнашчиної темносиньої шапки, його комір, волосся і навіть чоботи були білі. Сани геть занесло. У сивого голобельного вся права частина голови й холки були набиті снігом; у моєї припряжної ноги обсіпані були до колін, і весь закручерявілий спітнілий круп обліплений з правого боку. Китичка підстрибувала так само в такт першого-ліпшого, що спав би на думку, мотиву, і сама припряжа бігла так само, тільки з того, як часто піднімався та опускався запалий живіт і звисли вуха, видно було, яка вона змучена. Один тільки новий предмет привертав увагу: це був верстовий стовп, з якого сипало сніг на землю і біля якого вітер намів цілу гору праворуч і все ще рвався й перекидав сипкий сніг з одного боку на другий. Мене страшенно здивувало, що ми їхали цілу ніч тими самими кіньми, дванадцять годин, не знаючи куди й не спиняючись, і от все-таки якось приїхали. Наш дзвіночок дзеленчав ніби ще веселіше. Ігнат запинався й покрикував; ззаду форкали коні й дзеленчали дзвіночки тройок дідка й порадника; але той, що спав, в степу відбився-таки від нас. Пройшовши з півверсти, ми натрапили на свіжий, ледь занесений слідок саней і тройки, і зрідка на ньому було

видно блідорожеві плями крові коняки, яка, певно, засікалася.

— Це Пилип! Ач, перед нами дістався! — сказав Ігнашка.

Та ось — самотня хатина з вивіскою біля дороги посеред снігу, який мало не до покрівлі та вікон завіяв її. Біля корчми стоїть тройка сірих коней, кучерявих від поту, з відставленими ногами й понуреними головами. Біля дверей розчищено і стоїть лопата; але з покрівлі і досі ще мете й кружить сніг гудучий вітер.

З дверей, на дзенькіт наших дзвіночків, виходить великий, червоний, рудий ямщик із склянкою горілки в руках і кричить щось. Ігнашка обертається до мене і просить дозволу зупинитись. Тут я вперше бачу його пику.

XI

Обличчя в нього було не чорнувате, сухе й прямоносе, як я гадав, дивлячись на його волосся та будову тіла. Це була кругла, весела, зовсім кирпата пика, з великим ротом і ясно, яскравоблакітними круглими очима. Щоки і шия його були червоні, наче натерті суконкою; брови, довгі вії і пушок, що рівно вкривав низ його обличчя, були заліплені снігом і зовсім білі. До станції лишалося всього півверсти, і ми зупинились.

— Тільки швидше,— сказав я.

— В одну хвилину,— відповів Ігнашка, сплигуючи з передка і підходячи до Пилипа.

— Давай, брат,— сказав він, знімаючи з правої руки і шпурляючи на сніг рукавицю з батоном, і, закинувши голову, одним духом випив подану йому склянку горілки.

Корчмар, мабуть, відставний козак, з півштофом у руці, вийшов з дверей.

— Кому підносити? — сказав він.

Високий Василь, худорлявий, русий дядько з цапиною борідкою, і порадник, товстий, білявий, з білою густою бородою навколо червоного обличчя, підійшли і теж випили по склянці. Дідок підійшов був теж до їх групи, але йому не підносили, і він відійшов до своїх

прив'язаних позаду коней і став погладжувати одного з них по спині й заду.

Дідок був точно такий, яким я уявляв його: маленький, худенький, із зморщеним посинілим обличчям, ріденькою борідкою, гострим носиком і поїденими жовтими зубами. Шапка на ньому була ямська, новісінька, але кожушинка, зношена, замащена дьогтем і подерта на плечі й полах, не закривала колін і плоскілних штанів, засунутих у величезні валянки. Сам він весь згорбився, зморщився і, тремтячи обличчям і колінами, порався біля саней, мабуть, стараючись зогрітись.

— Що ж, Дмитровичу, постав-но шкалика: зогрівся б добре,— сказав йому порадинок.

Дмитровича пересмикнуло. Він поправив шлею у свого коня, поправив дугу і підійшов до мене.

— Що ж, пане,— сказав він, знімаючи шапку з свого сивого волосся і низько вклоняючись,— усю ніч з вами блукали, дорогу розшукували: хоч би на шкалика подарували. Далєбі, паночку, ваша світлість! А то обігрітись нема на що,— додав він з підслесливою усмішечкою.

Я дав йому четвертак. Корчмар виніс шкалика і підніс дідкові. Він зняв рукавицю з батогом і підніс маленьку чорну, коряву і трохи посинілу руку до склянки; але великий палець його, немов чужий, не корився йому: він не міг удержати склянки і, розливши горілку, впустив її на сніг.

Всі ямщики зареготали.

— Ач, замерз Дмитрович як! аж горілки не здержить.

Але Дмитрович дуже засмутився тим, що пролив горілку.

Йому, проте, налили другу склянку й вилили в рот. Він зараз же розвеселився, побіг у корчму, запалив люльку, почав вишкіряти свої жовті поїдені зуби і до всякого слова лаялись. Допивши останнього шкалика, ямщики розійшлися до тройок, і ми поїхали.

Сніг ставав дедалі біліший та яскравіший, так що ломило очі дивитись на нього. Оранжеві, червонуваті смуги вище й вище, яскравіше й яскравіше розходилися вгору по небу; навіть червоний круг сонця прозирнув

на обрії крізь сизі хмари; блакить стала блискучіша й густіша. На шляху біля станиці слід був виразний, ясний, жовтуватий, де-не-де були вибоїни; у морозному, стисненому повітрі почувалась якась приємна легкість і прохолода.

Моя тройка бігла прудко. В голобельного коня голова і шия з гривою, що метлялася по дузі, погойдувалися швидко, мало не на одному місці, під аматорським дзвінком, сердечко якого вже не калатало, а ледь скребло по стінках. Добрі припряжні дружно натягли замерзлі криві посторонки, енергійно підстрибували, китичка билась під саме черево і шлею. Іноді припряжна збочувала в замет з пробитої дороги і запорошувала очі снігом, спритно вибиваючись з нього. Ігнашка покрикував веселим тенором; сухий мороз повискував під полозами; ззаду лунко-святково дзеленчали два дзвіночки і чути було п'яні покрикування ямщиків. Я озирнувся назад: сірі кучеряві припряжні, витягши шиї, рівномірно стримуючи подих, з перекошеними вудилами, пострибували по снігу. Пилип, помахуючи бато́гом, поправляв шапку; дідок, задерши ноги, так само як і раніш, лежав у санях.

За дві хвилини сани зарипіли по дошках розчищеного під'їзду станційного будинку, і Ігнашка повернув до мене своє засипане снігом, веселе обличчя, від якого віяло морозом.

— Доставили-таки, пане! — сказав він.

11 лютого 1856 р.

ДВА ГУСАРИ

Повість

Присвячується графині М. М. Толстой

...Жоміні та Жоміні
Про горілку ж — аніні.
Д. Давидов

У 1800 роках, за тих часів, коли не було ще ні залізниць, ні шосейних доріг, ні газового, ні стеаринового світла, ні пружинних низьких диванів, ні меблів без лаку, ні розчарованих юнаків із скельцями, ні ліберальних філософів-жінок, ні милих дам-камелій, яких так багато розвелось в наш час,— за тих наївних часів, коли з Москви, виїздячи в Петербург у повозці або в кареті, брали з собою цілу кухню наготовлених удома страв, їхали вісім днів м'яким курним чи грязьким шляхом і вірили в пожарські котлети, у валдайські дзвоники та бублики,— коли довгими осінніми вечорами нагоряли лійові свічки, освітлюючи сімейні гуртки з двадцяти і тридцяти чоловік, на балах у канделябри вставлялися воскові та спермацетові свічки, коли меблі ставили симетрично, коли наші батьки були ще молоді не лише тому, що не мали зморщок і сивого волосся, а стрілялися за жінок і з протилежного кутка кімнати кидалися піднімати ненароком і не ненароком упушені хусточки, наші матері носили коротенькі талії та величезні рукави і вирішували сімейні справи вийманням білетиків; коли чарівні дами-камелії ховалися від денного світла,— за наївних часів масонських лож, марті-

ністів, тугендбунда, за часів Милорадовичів, Давидових, Пушкіних,— у губернському місті К. був з'їзд поміщиків і закінчувалися дворянські вибори.

I

— Про мене, хоч у залі,— казав молодий офіцер у шубі та гусарському кашкеті, щойно з дорожніх саней, входячи в найкращий готель міста К.

— З'їзд такий, паночку ваше сіятельство, величезний,— казав коридорний; він встиг уже від денщика дізнатися, що прізвище гусара було граф Турбін, і тому величав його «ваше сіятельство».— Афремівська поміщиця з дочками обіцяли надвечір виїхати: так от і зволите зайняти, як звільниться, одинадцятий номер,— казав він, м'яко ступаючи поперед графа по коридору і безнастанно озираючись,

У загальній залі перед маленьким столом, біля почорнілого, на весь зріст портрета імператора Олександра, сиділи за шампанським кілька чоловік — *тутешніх* дворян, напевне, і осторонь якісь купці, проїжджі, в синіх шубах.

Увійшовши до кімнати і покликавши туди *Блюхера*, величезного сірого меделянського собаку, що приїхав з ним, граф скинув шинель, ще вкриту памороззю на комір, наказав подати горілки і, залишившись в атласному синьому архалуку; підсів до столу і зайшов у розмову з добродіями, що сиділи тут; їх одразу ж прихилила до себе прекрасна і симпатична зовнішність приїжджого, і вони запропонували йому келих шампанського. Граф випив спершу чарку горілки, а потім теж наказав подати пляшку, щоб почастувати нових знайомих. Увійшов ямщик просити на чарку.

— Сашко! — гукнув граф.— Дай йому!

Ямщик вийшов з Сашком і знову повернувся, тримаючи в руці гроші.

— Що ж це, паночку васясо, так уже, здається, старався для твоєї милості! Півкарбованця обіцяв, а вони четвертака подарували.

— Сашко! Дай йому карбованця.

Сашко, понурившись, подивився на ноги ямщика.

— Вистачить йому,— сказав він басом,— та й грошей в мене більше нема.

Граф вийняв з бумажника дві синенькі — це все, що було в нього — і дав одну ямщикові, який поцілував його в ручку і вийшов.

— Оце утнув,— сказав граф.— Останні п'ять карбованців.

— По-гусарськи, графе,— усміхаючись, сказав один з дворян, мабуть, відставний кавалерист, про що свідчили його вуса, голос і якась енергійна розв'язність у ногах.— Ви тут довго думаєте пробути, графе?

— Грошей роздобути треба, а то б я не лишився. Та й номерів нема. Хай їм чорт, у цьому шинку клятому...

— Пробачте, графе,— відповів кавалерист,— чи не zvolите до мене? Я ось тут, у сьомому номері. Якщо не погребуєте поки що переночувати. А ви пробудьте в нас днів зо три... Сьогодні ж бал у предводителя. Який би радий він був!

— Справді, графе, погостюйте,— підхопив другий співрозмовник, вродливий молодик,— куди вам поспішати! А це ж на три роки один раз буває — вибори. Подивилися б хоч на наших панночок, графе!

— Сашко! Давай білизну: поїду в баню,— сказав граф, встаючи.— А звідти, побачимо, можливо, й насправді до предводителя подамося.

Потім він покликав полового, поговорив про щось з ним, на що половий, усміхнувшись, відповів, «що все в руках людських», і вийшов.

— То я, добродію, до вас у номер накажу перенести чемодан,— гукнув граф з-за дверей.

— Будьте ласкаві, ущасливте,— відповів кавалерист, підбігаючи до дверей.— Сьомий номер! Не забудьте.

Коли кроків його вже не стало чути, кавалерист повернувся на своє місце і, підсівши ближче до чиновника і глянувши усміхненими очима йому просто в обличчя, сказав:

— А це ж той самий.

— Та ну?

— Вже я тобі кажу, що той самий дуеліст-гусар,— ну, Турбін, знаменитий. Він мене пізнав, б'юсь об заклад, що пізнав. Аякже, ми в Лебедяні з ним пили-гуляли разом три тижні без просипу, коли я за ремонтом був. Там одна штука була — ми вдвох утнули — від цього він нібито нічого. А молодець, га?

— Молодчага. І який він приємний в обходженні! Нічого так не помітно, — відповів вродливий молодик. — Як ми скоро заприятелювали... Що, йому років двадцять п'ять, не більше?

— Ні, воно так здається; але йому більше. Таж треба знати, хто це? Мигунову хто викрав? — він. Сабліна він убив, Матнева він з вікна за ноги спустив, князя Нестерова він обіграв на триста тисяч. Адже який це шибайголова, треба знати. Картяр, дуеліст, звабник; але гусар-душа, то вже справді душа. Це ж тільки про нас поговорі, а якби розумів хто-небудь, що таке означає гусар істинний. Ах, часи які були!

І кавалерист розповів своєму співрозмовникові про таку лебедянську гульню з графом, якої не лише ніколи не було, але й не могло бути. Не могло бути, по-перше, тому, що графа він ніколи раніше й видом не видав і вийшов у відставку за два роки до того, як граф став на службу, а по-друге, тому, що кавалерист ніколи навіть не служив у кавалерії, а чотири роки служив звичайнісіньким юнкером у Белевському полку і, тільки-но його підвищили у прапорщики, вийшов у відставку. Але десять років тому, діставши спадщину, він таки їздив у Лебедянь, прогайнував там з ремонтерами сімсот карбованців і вже пошив був собі уланський мундир з оранжовими вилогами, з тим щоб піти в улани. Бажання піти в кавалерію і три тижні, проведені з ремонтерами в Лебедяні, залишились найсвітлішим, найщасливішим періодом в його житті, тож бажання це спочатку він переніс у дійсність, потім у спогад і сам уже почав твердо вірити в своє кавалерійське минуле, що не завало йому бути по м'якосердю і чесності вельми достойною людиною.

— Так, хто не служив у кавалерії, той ніколи не зрозуміє нашого брата. — Він сів верхи на стілець і, виставивши нижню щелепу, заговорив басом: — Їдеш

було перед ескадроном, під тобою чорт, а не кінь, в ланцадах увесь; сидиш було отак хвацько. Під'їде ескадронний командир на огляді. «Поручику,— каже,— будь ласка — без вас нічого не буде — проведить ескадрон церемоніалом». Добре, мовляв, а вже тут — є! Оглянешся, гукнеш було на вусанів своїх. Ах, чорт забирай, часи які були!

Повернувся граф, весь червоний і з мокрим волоссям, з бані і увійшов просто у сьомий номер; там уже сидів кавалерист з люлькою, у халаті, з насолодою і певним острахом думаючи про те щастя, яке йому припало на долю — жити в одній кімнаті із знаменитим Турбіним. «Ну, що,— міркував він,— коли раптом візьме та й роздягне мене, голого вивезе за заставу та й посадовить у сніг, або... дьогтем вимастить, або просто... ні, по-товариськи не зробить...» — заспокоював він себе.

— Блюхера нагодувати, Сашко! — гукнув граф.

Увійшов Сашко, який з дороги випив склянку горілки і добре-таки захмелів.

— Ти вже не втерпів: набрався, шельмо!.. Нагодувати Блюхера!

— І так не здохне: ач, який гладкий! — відповів Сашко, погладжуючи собаку.

— Ну, не базікай! Іди, нагодуй.

— Вам аби тільки собака ситий був, а чоловік випив чарку, то вже й дорікаєте.

— Гляди, дам чосу! — крикнув граф таким голосом, що шибки задеренчали у вікнах і кавалеристові навіть стало трохи страшно.

— Ви б спитали, чи їв ще сьогодні Сашко що-небудь. Що ж, бийте, коли вам собака дорожчий за людину,— промовив Сашко. Але ту ж мить граф так торохнув Сашка кулаком по обличчю, що той упав, стукнувся головою об перегородку і, схопившись рукою за ніс, вискочив у двері і впав на скриню в коридорі.

— Він мені зуби розбив,— бурчав Сашко, витираючи однією рукою закривавлений ніс, а другою чухаючи спину Блюхеру, який стояв, облизуючись.— Він мені зуби розбив, Блюшка, а все ж він мій граф, і я за нього можу піти у вогонь — он що! Бо він мій граф, розумієш, Блюшка? А їсти хочеш?

Полежавши трохи, він встав, нагодував собаку і майже тверезий пішов прислужувати і пропонувати чаю своєму графові.

— Ви мене просто образите,— несміливо казав кавалерист, стоячи перед графом, який, задерши ноги на перегородку, лежав на його ліжку,— адже я теж старий військовий і товариш, можу сказати. Нащо вам у когонебудь позичати? Я вам залюбки ладен дати карбованців двісті. У мене тепер нема їх, а лише сто; але я сьогодні ж роздобуду. Ви мене просто образите, графе!

— Спасибі, голубе,— сказав граф, зразу вгадавши той рід взаємин, який мав встановитися між ними, і поплескав по плечу кавалериста,— спасибі. Ну, тоді й на бал поїдемо, коли так. А тепер що будемо робити? Розкажуй, що у вас в місті є: гарненькі хто? п'є-гуляе хто? в карти хто грає?

Кавалерист розповів, що гарненьких сила-силенна на балу буде, що гуляє більш за всіх справник Колков, новообраний, тільки от відваги нема в ньому справжньої гусарської, а так він добрий хлопець; що Ілюшків хор циган тут з початку виборів співає, Стешка заспіває і що сьогодні до них всі від предводителя збираються.

— І гра є неабияка,— розповідав він,— Лухнов, приїжджий, грає, з грошима, а Ільїн, що у восьмому номері стоїть, уланський корнет, теж багато програє. У нього вже почалося. Щовечора грають, і який хлопець чудовий, я вам скажу, графе, Ільїн отой: це вже не скупий — останню сорочку віддасть.

— То ходімо до нього. Подивимось, що за народ такий,— сказав граф.

— Ходімо, ходімо! Вони дуже раді будуть!

II

Уланський корнет Ільїн недавно прокинувся. Напередодні він сів грати о восьмій годині вечора і грав п'ятнадцять годин підряд, до одинадцятої ранку. Він програв щось багато, але скільки саме, він не знав, бо в нього було тисячі три своїх грошей і п'ятнадцять ти-

сяч казенних, які він давно змішав із своїми і боявся лічити, щоб не переконатися в тому, що він передчував,— що вже і казенних неvistачало скількись там. Він заснув майже опівдні і спав тим тяжким сном без сновидінь, яким спить тільки дуже молодій людині і після дуже великого програшу. Прокинувшись о шостій годині вечора, у той самий час, коли граф Турбін приїхав у готель, і побачивши навколо себе на підлозі карти, крейду і забруднені столи посеред кімнати, він, жахнувшись, згадав вчорашню гру і останню карту — валета, яку йому побили на п'ятсот карбованців, але, ще не вірячи як слід дійсності, вийняв з-під подушки гроші і почав лічити. Він впізнав деякі асигнації, що кутами і транспортами кілька разів переходили з рук в руки, згадав увесь хід гри. Своїх трьох тисяч уже не було, і з казенних неvistачало вже двох з половиною тисяч.

Улан грав чотири ночі підряд.

Він їхав з Москви, де одержав казенні гроші. В К. його затримав доглядач, посилаючись на відсутність коней, а насправді тому, що в нього давно була договореність з власником готелю — затримувати на день усіх проїжджих. Улан, молоденький, веселий хлопець, щойно одержавши в Москві від батьків три тисячі на обзаведення в полку, був радий пробути під час виборів кілька днів у місті К. і сподівався тут на славу погуляти. З одним поміщиком сімейним він був знайомий і збирався поїхати до нього, позалицятись до його дочок, коли кавалерист з'явився знайомитись до улана і того ж вечора, без усякої поганої думки, звів його з своїми знайомими, Лухновим та іншими картярами, у загальній залі. З того ж вечора улан сів грати і не лише не їздив до знайомого поміщика, але не питав більше про коней і не виходив чотири дні з кімнати.

Одягнувшись і напившись чаю, він підійшов до вікна. Йому захотілось пройтися, щоб прогнати настирливі спогади про гру. Він надів шинель і вийшов на вулицю. Сонце вже сховалося за білі будинки з червоними покрівлями; почало смеркати. Було тепло. На грязькій вулиці тихо падав лапатий мокрий сніг. Його раптом

пойняла нестерпна туга від думки, що він проспав весь цей день, який уже кінчався.

«Вже цього дня, який минув, ніколи не повернеш»,— подумав він.

«Занапастив я свою молодість»,— сказав він раптом сам до себе, не тому, що він справді думав, що він занапастив свою молодість,— він навіть зовсім не думав про це,— але так йому прийшла в голову ця фраза.

«Що тепер я робитиму? — міркував він.— Позичити у кого-небудь і поїхати». Якось пані пройшла тротуаром. «От дурна пані,— подумав він чомусь.— Але ж позичити нема в кого. Занапастив я свою молодість». Він підійшов до рядів. Купець у лисячій шубі стояв коло дверей крамниці і зазивав до себе. «Коли б вісімку я не зняв, я б відігрався». Стара жебрачка скигвила, ідучи за ним слідом. «Але ж позичити нема в кого». Якийсь добродій у ведмежій шубі проїхав, будочник стоїть. «Що б вчинити таке незвичайне? Вистрілити в них? Ні, нудно! Занапастив я свою молодість. Ах, хомути добрячі з набором висять. Ось коли б на тройку сісти. Ех ви, голубчики! Піду додому. Лухнов незабаром прийде, грати будемо». Він повернувся додому, ще раз полічив гроші. Ні, він не помилився в перший раз: знову з казенних неvistачало двох тисяч п'ятисот карбованців. «Поставлю першу двадцять п'ять, другу — кут... на сім ставок, на п'ятнадцять, на тридцять, на шістдесят...— три тисячі. Куплю хомути і поїду. Не дасть, зла личина! Занапастив я свою молодість». Ось що снувалося в голові улана в той час, як Лухнов справді увійшов до нього.

— Що, давно встали, Михайле Васильовичу? — спитав Лухнов, поволі знімаючи з сухого носа золоті окуляри і старанно витираючи їх червоною шовковою хусточкою.

— Ні, шойно. Чудово спав.

— Якийсь гусар приїхав, спинився у Завальшевського... не чули?

— Ні, не чув... а що ж, нікого ще нема?

— Зайшли, здається, до Пряхіна. Зараз прийдуть.

Справді, незабаром увійшли в номер: гарнізонний офіцер, що завжди супроводив Лухнова; купець якийсь

із греків, з величезним горбатим носом коричньового кольору і запалими чорними очима; опасистий пухлий поміщик, винокурний заводчик, що грав цілі ночі завжди семпелями, по півкарбованця. Усім хотілося розпочати гру якнайскоріше; але головні картярі нічого не говорили на цю тему, особливо Лухнов надзвичайно спокійно розказував про шахрайство в Москві.

— Уявіть собі,— говорив він,— Москва — першопрестольний град, столиця — і щоночі ходять з крюками шахраї, вбрані за чортів, дурну чернь лякають, грабують пройджих — і край. Куди поліція дивиться? Ось що цікаво.

Улан слухав уважно розповідь про шахраїв, але наприкінці її встав і звелів потихеньку подати карти. Товстий поміщик перший сказав:

— Навіщо ж, панове, золотий час гаяти! Коли вже братися за діло, то треба братися.

— Та ви ж полтинчиків поназбиравали вчора, от вам і подобається,— сказав грек.

— І справді, наче пора,— сказав гарнізонний офіцер.

Ільїн глянув на Лухнова. Лухнов розповідав далі спокійно, дивлячись йому в вічі, про шахраїв, вбраних за чортів з пазурами.

— Будете банкувати? — спитав улан.

— Чи не рано?

— Белов! — крикнув улан, чомусь почервонівши.— Принеси мені обідати... я ще не їв нічого, панове... шампанського принеси і карти подай.

У цей час в номер увійшли граф і Завальшевський. Виявилося, що Турбін і Ільїн були в одній дивізії. Вони зразу заприятелювали, цокнувшись, випили шампанського і через п'ять хвилин вже були на «ти». Здавалося, Ільїн дуже сподобався графові. Граф усе всміхався, дивлячись на нього, і кепкував з його молодості.

— Оце молодець улан! — казав він.— А вусища які, вусища!

У Ільїна навіть пушок на губі був зовсім білий.

— Що, ви грати збираєтесь, здається? — сказав граф.— Ну, бажаю тобі виграти, Ільїн! Ти, я думаю, мастак! — додав він, усміхаючись.

— Та от збираються,— відповів Лухнов, розриваючи дюжину карт.— А ви, графе, не zvolите?

— Ні, сьогодні не буду. А то б я вам усім задав перцю. Я як почну гнути, так у мене всякий банк затрещить! Нема грошей. Програвся під Волочком на станції. Трапився мені там пішачок якийсь з перснями, напевно, шулер,— і живцем облупив.

— Хіба ти довго сидів там на станції? — спитав Ільїн.

— Двадцять дві години просидів. Пам'ятна ця станція, клята! Ну, та й доглядач не забуде.

— А що?

— Приїжджаю, знаєш: вискочив доглядач, шахрайська пика, лукава,— коней нема, каже; а в мене, треба тобі сказати, закон: як коней нема, я не скидаю шуби і йду в кімнату, знаєш, не в казенну, а в доглядачеву і наказую відчинити навстіж усі двері і квартирки: нібито чад. Ну і тут так само. А морози, пам'ятаєш, які були минулого місяця — градусів двадцять було. Доглядач розмовляти почав, я його в зуби. Тут баба якась, дівчиська, молодиці писк зчинили, ухопили горщики і кинулися були тікати в село... Я до дверей; кажу: давай коні, то поїду, інакше не випущу, всіх заморожу!

— Оце чудовий засіб! — сказав пухлий поміщик, заливаючись реготом.— Це як тарганів виморожують!

— Але ж я не устеріг якось, вийшов,— і втік. од мене доглядач з усіма жінками. Тільки баба лишилася в мене у заставу на печі, вона весь час чхала і богові молилась. Потім уже ми переговори провадили: доглядач приходив і здалека все умовляв, щоб я відпустив стару, а я на нього Блюхера нацьковував,— чудово бере доглядачів Блюхер. Так і не дав мерзотник коней до другого ранку. А тут під'їхав цей пішачок. Я пішов у другу кімнату, і почалася гра. Ви бачили Блюхера?.. Блюхер! Фіть!

Вбіг Блюхер. Картярі поблажливо зайнялися ним, хоча видно було, що їм хотілось займатися іншою справою.

— Одначе що ж ви, панове, не граєте? Будь ласка, щоб я вам не заважав. Адже я базака,— сказав Турбін,— *любиш не любиш* — діло добре.

Лухнов присунув до себе дві свічки, вийняв величезний, повний грошей коричньовий бумажник, спроквола, немовби чинячи якийсь таїнство, відкрив його на столі, узяв звідти дві сторубльові кредитки і поклав їх під карти.

— Так само, як учора,— банку двісті,— сказав він, поправляючи окуляри і розпечатуючи колоду.

— Гаразд,— сказав, не дивлячись на нього, Ільїн між розмовою, яку він провадив з Турбіним.

Гра почалась. Лухнов банкував чітко, як машина, зрідка спиняючись і неквапно записуючи або строго поглядаючи поверх окулярів і слабким голосом проказуючи: «Пришліть». Опасистий поміщик говорив гучніше за всіх, висловлюючи сам до себе вголос різні міркування, і слинив пухлі пальці, загинаючи карти. Гарнізонний офіцер мовчки, красиво підписував під картою і під столом загинав маленькі кутики. Грек сидів поруч банківника і уважно стежив своїми запаленими чорними очима за грою, вичікуючи чогось. Завальшевський, стоячи біля стола, раптом весь починав рухатись, виймав з кишені штанів червоненьку або синеньку, клав поверх неї карту, поплескував по ній долонею, примовляючи: «Допоможи, сімонько!», прикушував вуса, переступав з ноги на ногу, червонів і весь починав рухатись, і це тривало доти, поки не виходила карта. Ільїн їв телятину з огірками, поставлену біля нього на волосяному дивані, і, швидко обтираючи руки об сюртук, ставив карти одну по одній. Турбін, сидячи спочатку на дивані, зразу помітив, у чому річ. Лухнов не дивився зовсім на улана і нічого не казав йому; тільки часом його окуляри на мить спрямовувались на руки улана, але більша частина його карт програвала.

— От би мені цю карточку вбити,— примовляв Лухнов про карту опасистого поміщика, що грав по півкарбованця.

— Ви бийте у Ільїна, а мені байдуже,— відповідав поміщик.

І справді, карти Ільїна програвали частіше за інші. Він нервово роздирав під столом вбиту карту і тремтя-

чими руками вибирав іншу. Турбін підвівся з дивана і попросив грека, щоб той дав йому сісти коло банківника. Грек пересів на інше місце, а граф, сівши на його стілець, не зводячи очей, пильно почав дивитися на руки Лухнова.

— Ільїн! — сказав він раптом своїм звичайним голосом, який зовсім проти його волі заглушував усі інші.— Навіщо рутерок тримаєшся? Ти не вмєєш грати!

— Та хоч як грай, однаково.

— Так ти напевно програєш. Дай я за тебе попонтую.

— Облиш, прошу тебе: я завжди сам. Грай за себе, коли хочеш.

— За себе, я сказав, що не буду грати; я за тебе хочу. Мені досадно, що ти програєш.

— Так, мабуть, судилось!

Граф замовк і, спершись ліктями, знову так само пильно почав дивитися на руки банківника.

— Кепсько! — раптом промовив він голосно і протягло.

Лухнов озирнувся на нього.

— Кепсько, кепсько! — промовив він ще голосніше, дивлячись просто в вічі Лухнову.

Гра тривала.

— Не-га-разд! — знову сказав Турбін, як тільки Лухнов убив велику карту Ільїна.

— Що це вам не подобається, графе? — чемно і бай- дуже спитав банківник.

— А те, що ви Ільїну сеппелі даєте, а кути б'єте. Ось що кепсько.

Лухнов зробив плечима і бровами легкий порух, що означав пораду у всьому покластися на долю, і продовжував грати.

— Блюхер! фіть! — гукнув граф, встаючи.— Кусі його! — додав він швидко.

Блюхер, стукнувшись спиною об диван і мало не збивши з ніг гарнізонного офіцера, вискочив звідти, підбіг до свого господаря і заричав, озираючись на всіх і махаючи хвостом, немовби питаючи: «Хто тут грубіянить? га?»

Лухнов поклав карти і з стільцем відсунувся вбік.

— Так не можна грати,— сказав він,— я страшенно собак не люблю. Що то за гра, коли цілу псарню приведуть!

— Особливо ці собаки: вони п'явками називаються, здається,— підтакнув гарнізонний офіцер.

— Що ж, будемо грати, Михайле Васильовичу, чи ні? — сказав Лухнов до господаря.

— Не заважай нам, будь ласка, графе! — звернувся Ільїн до Турбіна.

— Іди сюди на хвилинку,— сказав Турбін, взявши Ільїна за руку і вийшовши з ним за перегородку.

Звідти цілком виразно долинали слова графа, який говорив своїм звичайним голосом. А голос у нього був такий, що його завжди чутно було за три кімнати.

— Що ти, очманів, чи що? Хіба не бачиш, що цей добродій в окулярах — справжнісінький шулер.

— Ет, чого там! Що ти кажеш!

— Не чого там, а кинь, я тобі кажу. Мені б однаково. Іншим разом я б сам тебе обіграв; але мені чогось шкода, що ти промантачишся. А чи нема в тебе ще й казенних грошей?..

— Нема; та й що ти вигадуєш?

— Я, брат, сам цією стежкою бігав, то всі шулерські викрутаси знаю: я тобі кажу, що в окулярах — це шулер. Кинь, будь ласка. Я тебе прошу, як товариша.

— Ну, ось я тільки одну талію, і скінчу.

— Знаю, як одну; гаразд, побачимо.

Повернулись. В одну талію Ільїн поставив стільки карт і стільки їх йому вбили, що він програв багато.

Турбін поклав руки на середину стола.

— Ну, годі! Поїдьмо.

— Ні, вже я не можу; облиш мене, будь ласка,— сказав з досадою Ільїн, тасуючи гнуті карти і не дивлячись на Турбіна.

— Ну, чорт з тобою! Програвай напевне, коли тобі подобається, а мені пора. Завальшевський! Ідьмо до предводителя.

І вони вийшли. Всі мовчали, і Лухнов не банкував доти, поки стукіт їх кроків та Блюхерових пазурів не завмер у коридорі.

— Оце довбешка! — сказав поміщик, сміючись.

— Ну, тепер не буде заважати,— додав квапливо і ще пошепки гарнізонний офіцер.

І гра тривала.

IV

Музиканти, двораки предводителя, стоячи в буфеті, очищеному з нагоди балу, вже засукавши рукави сюртуків, за даним знаком заграли старовинний полонез «Олександр, Єлисавета», і при яскравому і м'якому освітленні воскових свічок по великій паркетній залі починали плавно проходити: катерининський генерал-губернатор із зіркою, під руку з худорлявою предводительшею, предводитель під руку з губернаторшею і т. п.— губернські власті в різних сполученнях і переміщеннях, коли Завальшевський у синьому фракі з величезним коміром та буфами на плечах, в панчохах і туфлях, напахчений жасміновими духами, якими були рясно побризкані його вуса, лацкани та хусточка, разом з краснем гусаром у голубих обтягнутих рейтузах і гаптованому золотом червоному ментіку, на якому висіли володимирський хрест і медаль дванадцятого року, увійшли в залу. Граф був невисокий на зріст, але мав прекрасну, гарну статуру. Ясноблакитні і надзвичайно блискучі очі і досить довге темнорусяве волосся, що вилося густими кільцями, підкреслювали його вроду. Приїзд графа на бал не був несподіваний: вродливий молодик, який бачив його в готелі, вже сповістив про те предводителя. Сприйняли цю звістку кожен по-своєму, але загалом враження було не дуже приємне. «Ще на глум візьме цей хлопчисько»,— подумали чоловіки і старі жінки. «Що, коли він мене вкраде?»— таке, приблизно, спало на думку молодим дамам і паночкам.

Тільки-но полонез кінчився і пари вклонялися одна одній, знову відокремлюючись, жінки до жінок, чоловіки до чоловіків, Завальшевський, щасливий і гордий, підвів графа до господині. Предводительша, відчуваючи якийсь внутрішній страх, щоб гусар цей не вчинив з нею при всіх якого-небудь скандалу, гордо і зневажливо одвернувшись, сказала: «Дуже рада, сподіваюсь,

будете танцювати?» — і недовіжливо глянула на нього з виразом, що промовляє: «Вже коли ти жінку скривдиш, то ти справжній негідник після цього». Граф, проте, незабаром розвіяв це упередження своєю люб'язністю, уважливістю і чудовою, веселою зовнішністю, тож через п'ять хвилин вираз обличчя предводительші вже промовляв усім навколо: «Я знаю, як обходитись з цими добродіями: він негайно зрозумів, з ким говорить. От і буде коло мене цілий вечір упадати». Однак ту ж мить підійшов до графа губернатор, який знав його батька, і вельми привітно одвів його набік і поговорив з ним, а це ще більше заспокоїло губернську публіку, і думка її про графа значно покращала. Потім Завальшевський підвів його знайомити до своєї сестри — молодой, повненькой вдовички, що з самого приїзду графа впилася в нього своїми великими чорними очима. Граф запросив удовичку танцювати вальс, який заграли під цей час музиканти, і вже остаточно своєю вправністю у танцях розвіяв упередження всіх присутніх.

— А мастак танцювати! — сказала опасиста поміщиця, стежачи за ногами в синіх рейтузах, що мигтіли по залі, і в думці проказуючи: раз, два, три; раз, два, три... — мастак!

— Так і чеше, так і чеше, — сказала інша приїжджа, яку губернське товариство вважало погано вихованою, — як він острогами не зачепить! Напрочуд вправний!

Граф перевершив своїм умінням танцювати трьох найкращих танцюристів у губернії: і високого білявого ад'ютанта губернаторського, який відзначався своєю швидкістю в танцях і тим, що він держав даму дуже близько, і кавалериста, котрий відзначався граціозним розгойдуванням під час вальса і частим, але легким притупуванням каблучка; і ще одного цивільного, про якого всі говорили, що він, хоч і не дуже багатий на розум, проте танцюрист неабиякий і душа всіх балів. Справді, цей цивільний з початку балу і до кінця запрошував усіх дам по порядку, як вони сиділи, не перестаючи танцювати ні на хвилину і тільки часом зупинявся, щоб витерти зовсім змокрілою батистовою хусточкою вкрай стомлене, але веселе обличчя. Граф

перевершив їх усіх і танцював з трьома головними дамами: з великою — багатогою, красивою і дурною, з середньою—худорлявою, не дуже красивою, що, проте, знала смак одягтися, і з маленькою — некрасивою, але дуже розумною дамою. Він танцював і з іншими, з усіма гарненькими, а гарненьких було багато. Але вдовичка, сестра Завальшевського, найбільше сподобалась графові, з нею він танцював і кадрили, і екосез, і мазурку. Він почав з того, коли вони посідали в кадрилі, що наговорив їй багато компліментів, порівнюючи її і з Венерою, і з Діаною, і з трояндою, і ще з якоюсь квіткою. На всі ці милі речі вдовичка тільки згинала білу шийку, опускала оченята, дивлячись на своє біле серпанкове платтячко, або з однієї руки в другу перекладаючи віяло. Коли ж вона говорила: «Облиште, графе, ви жартуете» і т. ін., голос її, трохи горловий, звучав такою наївною простодушністю і смішною глупотою, що, дивлячись на неї, справді можна було подумати, що це не жінка, а квітка, і не троянда, а якась дика, біло-рожева пишна квітка без запаху, що виросла самотня з незайманого снігового замету в якому-небудь дуже далекому краю.

Таке дивне враження справляло на графа це поєднання наївності і відсутності всього умовного із свіжою красою, що кілька разів у паузах розмови, коли він мовчки дивився їй в вічі або на прекрасні лінії рук і шиї, його охоплювало таке пристрасне бажання раптом схопити її на руки і розцілувати, що він серйозно мусив стримуватись. Вдовичці приємно було спостерігати враження, яке вона справляла; але щось її починало лякати і тривожити у поведженні графа, незважаючи на те, що молодий гусар був, разом із запобігливою люб'язністю, поштивий, як тепер сказали б, аж до нудоти. Він бігав по оршад для неї, піднімав хусточку, вирвав стільця з рук якогось золотушного молодого поміщика, котрий хотів теж прислужитися їй, щоб подати його швидше, і т. ін.

Помітивши, що світська тодішнього часу люб'язність мало впливала на його даму, він спробував смішити її, розповідаючи їй забавні анекдоти: запевняв, ніби він, якщо вона накаже, ладен зараз стати на голову, закуку-

рікати, вистрибнути у вікно або кинутись в ополонку. Це цілком вдалося: вдовичка розвеселилась і якимсь переливами сміялася, показуючи чудові білі зубки, і була цілком вдоволена своїм кавалером. А графові вона з кожною хвилиною все більше і більше подобалась, тож під кінець кадрили він був справді закоханий в неї.

Коли після кадрили до вдовички підійшов її давній вісімнадцятирічний залицяльник,— золотушний молодик, який ніде не служив, син найбагатшого поміщика, той самий, в якого вирвав стільця Турбін,— вона прийняла його надзвичайно холодно, і в ній не було помітно і сліду того збентеження, яке вона відчувала в присутності графа.

— Ач, ви які,— сказала вона йому, дивлячись у цей час на спину Турбіна і несвідомо підраховуючи, скільки аршинів золотого шнурка пішло на всю куртку,— ач, які ви: обіцяли за мною заїхати кататись і цукерок мені привезти.

— Таж я приїздив, Анно Федорівно, а вас уже не було, і цукерки найкращі залишив,— сказав молодик, незважаючи на високий зріст, дуже тоненьким голоском.

— Ви завжди знайдете якусь відмовку! Не треба мені ваших цукерок. Будь ласка, не думайте...

— Я вже бачу, Анно Федорівно, як ви до мене змінилися, і знаю чому. Тільки це негарно,— додав він, але не кінчив своєї мови, очевидно, від якогось внутрішнього сильного хвилювання, і губи йому дуже швидко і чудно затремтіли.

Анна Федорівна не слухала його і весь час стежила очима за Турбіним.

Предводитель, господар дому, велично-огрядний, беззубий старик, підійшов до графа і, взявши його під руку, запросив у кабінет покурити і випити, якщо він бажає. Тільки-но Турбін вийшов, Анна Федорівна відчувала, що в залі зовсім нічого робити, і, взявши під руку стару суху панну, свою приятельку, вийшла з нею до прибиральні.

— Ну що? симпатичний? — спитала панна.

— Тільки страшенно пристає,— відповіла Анна Федорівна, підходячи до дзеркала і дивлячись у нього.

Обличчя їй зяєніло, очі засміялися, вона почервоніла навіть і раптом, наслідуючи балетних танцівниць, яких бачила на цих виборах, крутнулася на одній ніжці, потім засміялася своїм горловим, але милим сміхом і підстригнула навіть, підігнувши коліна.

— Спритний! Він у мене сувенір просив,— сказала вона до приятельки,— але ж нічого йому не бу-у-уде,— проспівала вона останнє слово і підняла один палець у лайковій, до ліктя високій рукавичці...

В кабінеті, куди привів предводитель Турбіна, стояли різних сортів горілка, наливки, закуски і шампанське. В тютюновому диму сиділи і ходили дворяни, розмовляючи про вибори.

— Коли все благородне дворянство нашого повіту вшанувало його вибором,— говорив новообраний справник, уже добре хильнувши,— то він не повинен був манкірувати перед усім товариством, ніколи не повинен був...

Прихід графа перервав розмову. Всі почали з ним знайомитись, і особливо справник обома руками довготиснув йому руку і кілька разів просив, щоб він не відмовився їхати з ними в компанії після балу в новий трактир, де він частує дворян і де співатимуть цигани. Граф обіцяв неодмінно бути і випив з ним кілька келихів шампанського.

— Чого ж ви не танцюєте, панове? — спитав він, перш ніж виходити з кімнати.

— Ми не танцюристи,— відповів справник, сміючись,— ми більше відносно вина, графе... А втім, це ж усе при мені повиростало, всі ці панночки, графе! Я отак іноді теж в екосезі пройдуся, графе... можу, графе...

— А ходімо тепер пройдемося,— сказав Турбін,— розгуляємося перед циганами.

— Що ж, ходімо, панове! Потішимо господаря.

І чоловік зо три дворян, що з самого початку балу пили в кабінеті, з червоними обличчями, наділи хто чорні, хто шовкові плетені рукавички і разом з графом вже збиралися йти в залу, коли їх затримав золотушний молодик; весь блідий і ледве стримуючи сльози, він підійшов до Турбіна.

— Ви гадаєте, що ви граф, то можете штовхатися, як на базарі,— говорив він, насилу переводячи подих,— а що це нечемно...

Знову губи йому мимоволі застрибали і спинили зливу його слів.

— Що? — крикнув Турбін, враз нахмурившись.— Що? хлопчисько! — крикнув він, схопивши його за руки і стиснувши так, що молодикові кров кинулася в голову, не стільки від досади, скільки від страху.— Що, ви стрілятися хочете? То я до ваших послуг.

Тільки-но Турбін випустив руки, які він стиснув так міцно, як уже двоє дворян підхопили під руки молодика і потягли до задніх дверей.

— Що, ви збожеволіли? Ви напилися, мабуть. От коли б батечкові сказати! Що з вами? — говорили вони до нього.

— Ні, не напився, а він штовхається і не перепрошує. Він свиня! Ось що! — пищав молодик, вже остаточно розплакавшись.

Однак його не послушали і повезли додому.

— Не звертайте уваги, графе! — умовляли, з свого боку, Турбіна справник та Завальшевський.— Адже дитина, його січуть ще, йому ж шістнадцять років. І що з ним сталося, не можна зрозуміти. Який гедзь його вкусив? І батько його статечний такий чоловік, кандидат наш.

— Ну, хай йому чорт, коли не хоче...

І граф повернувся до зали і так само, як і перше, весело танцював екосез з гарненькою вдовичкою і щиро реготав, дивлячись на па, які виробляли добродії, що вийшли з ним з кабінету, і залився дзвінким реготом на всю залу, коли справник посковзнувся і на весь зріст брязнув посеред танцюристів.

V

Анна Федорівна, поки граф ходив у кабінет, підійшла до брата і, чомусь зметикувавши, що треба удати, ніби вона дуже мало цікавиться графом, почала розпитувати: «Що це за гусар такий, що зі мною танцював?»

скажіть, братіку». Кавалерист розповів, скільки знав, сестриці, який був видатний чоловік цей гусар, і при цьому сказав, що граф тут лишився тільки тому, що в нього гроші в дорозі вкрали, і що він сам позичив йому сто карбованців, але цього мало, отже чи не може сестриця на якийсь час дати йому ще карбованців двісті; але Завальшевський просив про це нікому, і особливо графові, нічогосінько не казати. Анна Федорівна обіцяла прислати сьогодні ж і тримати справу в секреті, але чомусь під час екосеза їй страшенно захотілося запропонувати самій графові, скільки він хоче, грошей. Вона довго збиралася, червоніла, нарешті перемоглася і в такий спосіб почала розмову:

— Мені братік казав, що у вас, графе, в дорозі нещастя було, і грошей тепер нема. А якщо потрібні вам, чи не хочете в мене взяти? Я б дуже рада була.

Але, вимовивши це, Анна Федорівна раптом чогось злякалася і почервоніла. Вся веселість миттю зникла з графогого обличчя.

— Ваш братік дурень! — сказав він різко. — Ви знаєте, що коли мужчина ображає мужчину, тоді стріляються; а коли жінка ображає мужчину, тоді що роблять, чи знаєте ви?

У бідолашної Анни Федорівни шия і вуха почервоніли від збентеження. Вона похнюпилася і не відповідала.

— Жінку цілують при всіх, — тихо сказав граф, нахилившись до її вуха. — Мені дозвольте хоча б вашу ручку поцілувати, — тихенько додав він після довгої мовчанки, зглянувшись на свою знякову даму.

— Ах, тільки не зараз, — промовила Анна Федорівна, тяжко зітхаючи.

— То коли ж? Я завтра рано їду... А вже ви мені це винні.

— Виходить, що не можна, — сказала Анна Федорівна, усміхаючись.

— Ви тільки дозвольте мені знайти нагоду бачити вас сьогодні, щоб поцілувати вашу руку. Я вже знайду її.

— То як же ви знайдете?

— Це не ваш клопіт. Щоб бачити вас, для мене все можливо... То добре?

— Добре.

Екосез кінчився; протанцювали ще мазурку, в якій граф робив чудеса, ловлячи хусточки, стаючи на одне коліно і пристукуючи острогами якомсь особливо, поваршавськи, аж всі старики вийшли, облишивши бостон, дивитись у залу, і кавалерист, який танцював краще за всіх, визнав себе переможеним. Повечеряли, протанцювали ще gros-фатер і почали роз'їжджатися. Граф весь час не зводив очей з вдовички. Він не прикидався, кажучи, що для неї ладен був кинутися в ополонку. Чи то примха, чи то кохання, чи то впертість, але цього вечора всі його душевні сили були зосереджені на одному бажанні — бачити і кохати її. Тільки-но він помітив, що Анна Федорівна стала прощатися з господиною, він вибіг у лакейську, а звідти, без шуби, на двір до того місця, де стояли екіпажі.

— Анни Федорівни Зайцової екіпаж! — гукнув він. Висока чотиримісна карета з ліхтарями зрушила з місця і поїхала до ганку.— Стій! — закричав він до кучера, по коліна в снігу підбігаючи до карети.

— Чого треба? — озвався кучер.

— У карету треба сісти,— відповів граф, на ходу відчиняючи дверцята і намагаючись влізти.— Стій же, чорт! Дурень!

— Васька! Стій! — гукнув кучер на форейтора і спинив коней.— Чого ж у чужу карету лізете? Це пані Анни Федорівни карета, а не вашої милості карета.

— Та мовчи, бовдуре! Нія тобі карбованця і злазь, зачини дверцята,— казав граф. Але кучер не ворушився, тому він сам підняв підніжки і, відчинивши вікно, сяк-так пристукнув дверцята. В кареті, як і у всіх старих каретах, а надто оббитих жовтим басоном, тхнуло якоюсь гниллю і паленою щетиною. Ноги графа, що перед тим були по коліна в талому снігу, дуже мерзли в тонких чоботях і рейтузах, та й усе тіло пронизував зимовий холод. Кучер бурчав на козлах і, здається, збирався злізти. Але граф нічого не чув і не усвідомлював. Обличчя його пашіло, серце калатало. Він напружено схопився за жовтий ремінь, висунувся у бічне

вікно, і все життя його зосередилося на чеканні. Чекання це тривало недовго. На ганку закричали: «Зайцевої карету!», кучер ворухнув віжками, кузов загойдався на високих ресорах, освітлені вікна будинку побігли одне по одному повз вікно карети.

— Гляди, коли ти, шельмо, скажеш лакеєві, що я тут,— сказав граф, висуваючись у переднє віконце до кучера,— я дам тобі прочухана, а не скажеш — ще десять карбованців.

Тільки-но він встиг опустити вікно, як кузов уже знов дуже загойдався, і карета спинилась. Він зіщулювався в кутку, перестав дихати, навіть зажмурився: так йому страшно було, що чомусь не здійсниться його палке чекання. Дверцята відчинились, одна по одній з шумом попадали підніжки, зашаруділа жіноча сукня, в затхлій кареті повіяло пахощами жасмінових духів, прудкі ніжки збігли по приступках, і Анна Федорівна, зачепивши полою розгорнутого салопа по графовій нозі, мовчки, але важко дихаючи, опустилася на сидіння поруч нього.

Бачила вона його, чи ні, на це ніхто не міг би відповісти, навіть сама Анна Федорівна; та коли він узяв її за руку і мовив: «Ну, вже тепер поцілую-таки вашу ручку», вона дуже мало перелякалась, нічого не сказала, але віддала йому руку, яку він вкрив поцілунками значно вище рукавички. Карета рушила з місця.

— Скажи-бо що-небудь. Ти не гніваєшся? — звернувся він до неї.

Вона мовчки зіщулилась у своєму кутку, але раптом чомусь заплакала і сама припала головою до його грудей.

VI

Новообраний справник із своєю компанією, кавалерист та інші дворяни вже давно слухали циган і пили в новому трактирі, коли граф у ведмежій, критій синім сукном шубі, що належала покійному чоловікові Анни Федорівни, приєднався до їх компанії.

— Паночку, ваше сіятельство! Чекали, не дочека-

лись! — говорив зизуватий чорний цїган, показуючи свої блискучі зуби; зустрівши його ще в сїнях, він кинувся знімати шубу.— З Лебедяні не бачили... Стеша зачала за вами зовсім...

Стеша, струнка молоденька циганочка з цеглясто-червоним рум'янцем на коричньовому обличчі, з блискучими, глибокими чорними очима, отіненими довгими віями, теж вибігла назустріч.

— А! графчику! голубчику! золотий! от радість! — заговорила вона крізь зуби з веселою усмішкою.

Сам Ілюшка вибіг назустріч, удаючи, що дуже радіє. Старі баби, молодіці, дівчата посхоплювалися з місць і оточили гостя. Деякі називали його кумом, інші — побратимом.

Молодих циганок Турбін всіх розцілував у губи; мужчини і старі баби цілували його в плічко і в ручку. Дворяни теж дуже зраділи з приїзду гостя, тим більше, що гульня, дійшовши до свого апогею, тепер уже згасала. Кожен починав відчувати пересичення; вино, втративши збуджувальний вплив на нерви, тільки обтяжувало шлунок. Кожен уже випустив весь свій заряд хвацькості і надокучив іншим; всі пісні були проспівані і перемішалися в голові кожного, залишаючи якесь шумке, безладне враження. Хоч би що химерне і молодецьке хтось вчинив, усім починало спадати на думку, що нічого тут нема приємного і смішного. Справник, лежачи в огидному вигляді на підлозі біля ніг якоїсь старої, задрігав ногами і закричав:

— Шампанського!.. Граф приїхав!.. Шампанського!.. Приїхав!.. Ну, шампанського!.. Ванну зроблю з шампанського і купатимусь... Панове дворяни! Люблю благородне дворянське товариство!.. Стешко! Співай «Доріжку».

Кавалерист був теж напідпитку, але в іншому роді. Він сидів на дивані в куточку, дуже близько поруч високої вродливої циганки Любаші і, почувачи, як хміль туманить йому очі, кліпав ними, помахував головою і, повторюючи ті самі слова, пошепки умовляв циганку втекти з ним кудись. Любаша, усміхаючись, слухала його так, немовби те, що він їй говорив, було дуже веселе і разом з тим трохи сумне, кидала часом погляди

на свого чоловіка, зизуватого Сашка, що стояв за стільцем навпроти неї, і у відповідь на кавалеристове освідчення нахилилася до його вуха і просила купити їй нишком, щоб інші не бачили, духів і стрічку.

— Ура! — закричав кавалерист, коли увійшов граф.

Вродливий молодик, із заклопотаним обличчям, старанно, твердо ступаючи, ходив туди і назад по кімнаті і наспівував мотиви з «Повстання в сералі».

Старий отець сімейства, який опинився у циганок після настирливого наполягання панів дворян, що говорили, нібито без нього все розладнається і краще не їхати, лежав на дивані, куди він повалився зразу, як тільки приїхав, і ніхто на нього не звертав уваги. Якийсь чиновник, скинувши фрак, з ногами сидів на столі, куйовдив своє волосся і тим самим доводив, що він гуляє на всі заставки. Як тільки увійшов граф, він розстебнув комір сорочки і підсів ще вище на стіл. Загалом з приїздом графа гульня пожвавішала.

Циганки, що розбрелися були по кімнаті, знову посідали кружка. Граф посадовив Шешку, заспівачку, собі на коліна і звелів ще подати шампанського.

Ілюшка з гітарою став перед заспівачкою, і почався танок, тобто циганські пісні: «Я ходжу по вулиці», «Гей ви, гусари...», «Чуєш, розумієш...» тощо, в певному порядку. Шешка гарно співала. Її гнучкий, звучний контральт, що виливався з самих грудей, її усмішки під час співу, сміхотливі, жагучі очі і ніжка, що рухалась мимоволі в такт пісні, її хвацьке вигукування на початку хору,— все це зачіпало за якусь дзвінку, але рідко зачіплювану струну. Видно було, що вона вся жила лише в тій пісні, яку співала. Ілюшка, усмішкою, спиною, ногами, всім еством показуючи своє захоплення піснею, акомпанував їй на гітарі і, впившись в неї очима, немовби вперше слухаючи пісню, уважно, заклопотано, у такт пісні нахилив і підводив голову. Потім він раптом випростувався при останній співучій ноті і, наче почувачи себе вищим за всіх у світі, гордо, рішуче підкидав ногою гітару, перевертав її, притупував, стріпував волоссям і, нахмурившись, озирався на хор. Все його тіло від шиї до п'яток починало танцювати кожною жилкою... І двадцять енергійних дужих голосів, кожен

з усієї сили стараючись якнайдивовижніше і якнайневичайніше вторувати один одному, переливалися в повітрі. Старі баби підстрибували на стільцях, помахуючи хустками і вишкірюючи зуби, вигукували в лад і в такт одна голосніше за одну. Баси, схиливши голови набік і напруживши шиї, гуділи, стоячи за стільцями.

Коли Стеша виводила тонкі ноти, Ілюшка підносив до неї ближче гітару, нібито бажаючи допомогти їй, а вродливий молодик у захваті вигукував, що тепер бемолі почалися.

Коли заграли танечної і, поводячи плечима і грудьми, пройшлася Дуняша і, розвернувшись перед графом, попливла далі; Турбін схопився з місця, скинув мундир і, залишившись у самій червоній сорочці, по-молодецькому пройшовся з нею у самий раз і такт, виробляючи ногами такі штуки, що цигани, схвально усміхаючись, зиралися одне з одним.

Справник сів по-турецьки, ляснув себе кулаком по грудях і закричав: «Віват!», а потім, ухопивши графа за ногу, почав розповідати, що в нього було дві тисячі карбованців, а тепер тільки п'ятсот лишилося, і що він може зробити все, що захоче, аби тільки граф дозволив. Старий отець сімейства прокинувся і хотів їхати додому, але його не пустили. Вродливий молодик упрощував циганку протанцювати з ним вальс. Кавалерист, бажаючи похвастатися своєю дружбою з графом, встав з свого кутка і обняв Турбіна.

— Ах ти, мій голубчику! — сказав він. — Навіщо ти тільки від нас поїхав! Га? — Граф мовчав, очевидно думаючи про щось інше. — Куди їздив? Ах ти, плутяга, графе, вже я знаю, куди їздив.

Турбіну чомусь не сподобалось це панібратство Він, не усміхаючись, мовчки подивився в обличчя кавалеристові і раптом пустив в упор на нього таку страшну, брутальну лайку, що кавалерист засмутився і довго не знав, як йому прийняти таку образу: за жарт чи не за жарт. Нарешті він вирішив, що це жарт, усміхнувся і пішов знову до своєї циганки, запевняючи її, що він з нею неодмінно одружиться після великодніх свят. Заспівали другої пісні, третьої, ще раз потанцювали, провеличали, і всім усе ще здавалося, що весело. Шам-

панське не кінчалось. Граф пив багато. Очі його немовби взялися вологою, але він не хитався, танцював ще краще, говорив твердо і навіть сам гарно підспівував у хорі і вторував Стеші, коли вона співала «Дружби ніжне хвилювання». Посеред танцю купець, власник трактиру, прийшов просити гостей їхати додому, тому що була вже третя година ранку.

Граф схопив купця за барки і звелів йому танцювати навприсідки. Купець відмовлявся. Граф схопив пляшку шампанського і, перевернувши купця ногами догори, звелів його тримати так і неквапно вилив на нього всю пляшку. Всі реготали.

Вже розвиднялося. Всі, крім графа, були бліді й змучені.

— Однак мені пора в Москву,— сказав він, раптом встаючи.— Ходімо до мене, хлопці. Проведіть мене... і чаю нап'ємось.

Всі погодились, крім заснулого поміщика, який тут і лишився, напхом понабивалися в троє саней, що стояли біля під'їзду, і поїхали в готель.

VII

— Запрягати! — крикнув граф, входячи в загальну залу готелю з усіма гістьми та циганами.— Сашко! Не циган Сашко, а мій, скажи доглядачеві, що відлупцюю, якщо коні погані будуть. Та чаю дай нам! Завальщевський! Подбай, щоб принесли чаю, а я піду до Ільїна, подивлюсь, як він,— додав Турбін і, вийшовши в коридор, попрямував у номер до улана.

Ільїн щойно кінчив грати і, програвши всі гроші до щурки, ницьма лежав на дивані з розірваної волосяної матерії, одну по одній висмикуючи волосини, кладучи їх в рот, перегризаючи і випльовуючи. Дві лойові свічки, з яких одна вже догоріла до папірця, стоячи на ломберному, закиданому картами столі, мляво боролися із вранішнім світлом, що проникало крізь вікна. Думок в улановій голові ніяких не було: якийсь густий туман картярської пристрасті огортав усі його душевні здібності, навіть каяття не було. Він спробував якось поду-

мати про те, що йому тепер робити, як виїхати без копійки грошей, як заплатити п'ятнадцять тисяч програних казенних грошей, що скаже полковий командир, що скаже його мати, що скажуть товариші,— і на нього напав такий страх і така огида до самого себе, що він, бажаючи забутись чим-небудь, підвівся, почав ходити по кімнаті, стараючись ступати тільки по краю мостин, і знову став пригадувати всі найдрібніші моменти недавньої гри; він яскраво уявляв собі, що вже відігрується і знімає дев'ятку, кладе короля пік на дві тисячі карбованців, праворуч лягає дама, ліворуч — туз, праворуч — бубновий король,— і все загинуло; а якби праворуч — шістка, а ліворуч — бубновий король, тоді зовсім відігрався б, поставив би ще все на пе і виграв би тисяч п'ятнадцять чистих, купив би собі інохідця у полкового командира, ще пару коней, фаєтон купив би. Ну, що ще потім? От гарна, гарна штука була б!

Він знову ліг на диван і почав гризти волосини.

«Чого це співають пісні в сьомому номері? — подумав він.— Це, напевне, у Турбіна веселяться. Хіба піти туди та випити добре».

Під цей час увійшов граф.

— Ну що, вилетів у трубу, брат, га? — гукнув він.

«Удам, що сплю,— подумав Ільїн,— а то треба з ним говорити, а мені вже спати хочеться».

Однак Турбін підійшов до нього і погладив його по голові.

— Ну що, голубе сизий, вилетів у трубу? програвся? кажи.

Ільїн не відповів.

Граф смикнув його за руку.

— Програв. Ну, що тобі? — пробурмотів Ільїн сонним, байдуже-невдоволеним голосом, не змінюючи пози.

— Все?

— Еге ж. Дарма! Все. Тобі що?

— Слухай, говори правду, як товаришеві,— сказав граф і, під впливом випитого вина схильний до ніжності, знов погладив його по волоссю.— Йй-право, я тебе полюбив. Говори правду: якщо програв казенні, я тебе виручу; а то пізно буде... Казенні гроші були?

Ільїн схопився з дивана.

— Вже коли ти хочеш, щоб я говорив, то не говори зі мною, тому що... і, будь ласка, не говори зі мною... кулю в лоб — ось що мені лишилося тільки! — промовив він розпачливо, упавши головою на руки і обливаючись слізьми, хоч за хвилину перед тим спокійнісінько думав про інохідців.

— Ех ти, красна дівиця! Ну, з ким це не траплялося! Не журись: ще, можливо, зарадимо цьому. Почекай мене тут.

Граф вийшов з кімнати.

— Де стоїть Лухнов, поміщик? — спитав він у коридорного.

Коридорний взявся провести графа. Граф, незважаючи на повідомлення лакея, що пан оце тільки повернувся і роздягатися зволють, увійшов до кімнати. Лухнов у халаті сидів перед столом і лічив кілька пачок асигнацій, що лежали перед ним. На столі стояла пляшка рейнвейну, який він дуже любив. Після виграшу він дозволив собі цю втіху. Лухнов холодно, строго, крізь окуляри, немовби не впізнаючи, подивився на графа.

— Ви, здається, мене не впізнаєте? — сказав граф, рішуче підходячи до стола.

Лухнов пізнав графа і спитав:

— Що зволите сказати?

— Мені хочеться пограти з вами, — сказав Турбін, сідаючи на диван.

— Тепер?

— Так.

— Іншим разом з великою охотою, графе! А тепер я стомився і поспати збираюсь. Може, вип'єте винця? Добре винце.

— А я тепер хочу пограти трохи.

— Не маю наміру сьогодні більше грати. Може, хтось інший тут зголоситься; а я не буду, графе! Даруйте мені, будь ласка.

— То не будете?

Лухнов знизав плечима, показуючи цим жестом, що, на жаль, ніяк не може здійснити графове бажання.

— Нізащо не будете?

Знову той самий жест.

— А я вас дуже прошу... Що ж, будете грати?..

Мовчанка.

— Будете грати? — вдруге спитав граф.— Глядіть!

Та сама мовчанка і бистрий погляд поверх окулярів на хмурніюче обличчя графа.

— Будете грати? — гучним голосом крикнув граф, стукнувши рукою по столу так, що пляшка рейнвейну впала і розлилася.— Адже ви нечисто виграли? Будете грати? Втретє питаю.

— Я сказав, що ні. Це, далєбі, дивно, графе! І зовсім непристойно прийти до людини з ножем до горла,— мовив Лухнов, не підводячи очей.

Запала недовга мовчанка, під час якої графове обличчя полотніло дедалі більше. Раптом страшний удар по голові приголомшив Лухнова. Він упав на диван, стараючись захопити гроші, і закричав таким верескливо-несамовитим голосом, якого зовсім не можна було сподіватися від його завжди спокійної і завжди поважної фігури. Турбін зібрав решту грошей, що лежали на столі, відштовхнув слугу, який вбіг на допомогу панові, і швидко вийшов з кімнати.

— Якщо ви вимагаєте сатисфакції, то я до ваших послуг, у своєму номері пробуду ще півгодини,— додав граф, повернувшись до дверей Лухнова.

— Шахрай! Грабіжник!..— долинуло звідти.— Під кримінальний підведу!

Ільїн все так само, не звернувши ніякої уваги на обіцянку графа виручити його, лежав у себе в номері на дивані, і сльози розпачу душили його. Усвідомлення дійсності, яке, крізь химерну плутанину сповнюючих його душу почуттів, думок і спогадів, пробудила співчутлива уважність графа, не облишало його. Багата на сподівання молодість, честь, пошана у товаристві, мрії про кохання і дружбу,— все було навіки втрачено. Джерело сліз починало висихати, надто спокійне почуття безнадійності огортало його чимраз більше, і думка про самогубство, вже не викликаючи огиди і жаху, все частіше і частіше привертала його увагу. В цей час він почув тверду графову ходу.

На обличчі Турбіна ще було видно сліди гніву, руки

його трохи тремтіли, але в очах сяяла добра веселість і самовдоволення.

— На! відіграв! — сказав він, кидаючи на стіл кілька пачок асигнацій.— Перевір, чи все! Та приходь швидше у загальну залу, я зараз їду,— додав він, немовби не помічаючи на улановому обличчі страшного хвилювання радості і вдячності, і, насвистуючи якусь циганську пісню, вийшов з кімнати.

VIII

Сашко, перетягнувшись поясом, повідомив, що коні готові, але наполягав, що треба піти спершу взяти графову шинель, яка нібито триста карбованців з коміром коштує, і віддати паскудну синю шубу тому мерзотникові, який її перемінив на шинель у предводителя; але Турбін сказав, що шукати шинель не треба, і пішов у свій номер переодягатись.

Кавалерист безперестану гикав, сидячи мовчки поряд із своєю циганкою. Справник, звелівши подати горілки, запрошував усе товариство їхати зараз до нього снідати, обіцяючи, що його дружина сама неодмінно піде танцювати з циганками. Вродливий молодик глибокодумно втовкмачував Ілющі, що на фортепіано душі більше, а на гітарі бемолів не можна брати. Чиновник сумовито пив чай у куточку і, здавалося, при денному світлі соромився своєї розпусти. Цигани сперечалися одне з одним по-циганськи і наполягали на тому, щоб повеличати ще панів, а Стеша заперечувала, кажучи, що *барорай* (по-циганськи: граф чи князь, або, точніше, великий пан) прогнівається. Взагалі вже догоряла в усіх остання іскра розгулу.

— Ну, на відході ще пісню і всі — по домівках,— сказав граф, свіжий, веселий, вродливіший, ніж будь-коли, входячи до зали в дорожньому одязі.

Цигани знову посідали кружка і тільки зібралися були співати, як увійшов Ільїн з пачкою асигнацій у руці і покликав набік графа.

— У мене всього було п'ятнадцять тисяч казенних,

а ти мені дав шістнадцять тисяч триста,— сказав він,— ці твої, значить.

— Добре діло! Давай!

Ільїн віддав гроші, несміливо дивлячись на графа, відкрив уже рота, бажаючи сказати щось, але тільки почервонів так, що навіть сльози набігли йому на очі, потім схопив графову руку і почав тиснути її.

— Забирайся! Ілюшка!.. Слухай мене... на ось тобі гроші; тільки проводжати мене з піснями до застави.— І він кинув йому на гітару тисячу триста карбованців, які приніс Ільїн. Але кавалеристові граф так і забув віддати сто карбованців, які позичив у нього вчора.

Вже була десята година ранку. Сонце піднялося над дахами, народ снував по місту, купці давно повідчиняли крамниці, дворяни та чиновники їздили по вулицях, панії ходили по гостиному двору, коли ватага циган, справник, кавалерист, вродливий молодик, Ільїн та граф, у синій ведмежій шубі, вийшли на ганок готелю. Був сонячний день і відлига. Три ямські тройки з коротко підв'язаними хвостами, чалапаючи ногами по рідкій грязюці, підїхали до ганку, і вся весела компанія почала сідати. Граф, Ільїн, Стешка, Ілюшка та Сашко-денщик сіли в перші сани. Блюхер аж з шкури пнувся і, махаючи хвостом, гавкав на голобельного коня. В інші сани посідали інші добродії, теж з циганками та циганами. Від самого готелю сани вирівнялися, і цигани заспівали хорому пісню.

Тройки з піснями та дзвониками, збиваючи аж на тротуари всіх зустрічних проїжджих, проїхали все місто до застави.

Дуже дивувалися купці та прохожі, незнайомі, а надто — знайомі, бачачи благородних дворян, що їдуть серед білого дня по вулицях з піснями, циганками і п'яними циганами.

Коли виїхали за заставу, тройки спинились, і всі почали прощатися з графом.

Ільїн, що випив чималенько на прощання і весь час правив сам кіньми, раптом посмутнів, став умовляти графа залишитися ще на деньок, а коли переконався, що це було неможливо, цілком несподівано, із слізьми, кинувся цілувати свого нового друга і обіцяв, що, як

приїде, проситиме, щоб його перевели гусаром у той самий полк, в якому служив Турбін. Граф був особливо веселий, кавалериста, який вранці вже остаточно говорив йому «ти», штовхнув у кучугуру, на справника нацькував Блюхера, Стешку підхопив на руки і хотів повезти з собою до Москви і, нарешті, вскочив у сани, посадовив поруч з собою Блюхера, який усе хотів стояти на середині. Сашко, попросивши ще раз кавалериста відібрати-таки в них графську шинель і прислати її, теж скочив на козли. Граф крикнув: «Паняй!», скинувши кашкета, замахав ним над головою і по-ямщицькому засвистав на коней. Тройки роз'їхалися.

Далеко попереду виднілась одноманітна снігова рівнина, по якій звивалася жовтуватобрудна смуга дороги. Яскраве сонце, мінячись, виблискувало на талому, вкритому прозорою кригою снігу і приємно пригрівало обличчя й спину. Від спітнілих коней йшла пара. Дзвоник подзенькував. Якийсь дядько з возом на ковзаючих поганеньких санях, посмикуючи мотуз'яні віжки, покvapно оступався, бігом чалапаючи промоклими постольцями по відталій дорозі; товста, червона селянка з дитиною за пазухою кожуха сиділа на другому возі, поганяючи кінцями віжок білу шилохвосту шкапину. Граф раптом згадав про Анну Федорівну.

— Назад! — крикнув він.

Ямщик не зразу второпав.

— Повертай назад! Паняй у місто! Мерщій!

Тройка знову проїхала заставу і хвацько підкотила до дощаного піддашка будинку пані Зайцевої. Граф швидко збіг на сходи, пройшов передпокій, вітальню і, заставши вдовичку ще сонною, взяв її на руки, підняв з постелі, поцілував у заспані оченята і враз вибіг назад. Анна Федорівна спросоння тільки облизулась і питала: «Що трапилось?» Граф вскочив у сани, гукнув на ямщика і, вже не спиняючись і навіть не згадуючи ні про Лухнова, ні про вдовичку, ні про Стешку, а тільки думаючи про те, що його чекало в Москві, виїхав назавжди з міста К.

Минуло років двадцять. Багато води сплигло відтоді, багато людей померло, багато народилося, багато виросло і постарілося, ще більше народилося і померло думок; багато прекрасного і багато поганого старого загинуло, багато прекрасного молодого виросло, і ще більше недорослого, потворного молодого з'явилося на світ божий.

Граф Федір Турбін уже давно був убитий на дуелі з якимсь іноземцем, котрого він відшмагав гарапником на вулиці; син, викапаний батько, був уже двадцяти-трирічний вродливий юнак і служив кавалергардом. Молодий граф Турбін морально зовсім не був схожий на батька. Навіть і сліду в ньому не було тих буйних, пристрасних і, кажучи правду, розпутних нахилів минулого століття. Разом з освітою, розумом і успадкованою обдарованістю натури, любов до пристойності та вигод життя, практичний погляд на людей і обставини, розсудливість та передбачливість були його відмітними якостями. По службі молодий граф йшов добре: у двадцять три роки уже був поручиком... Коли почалися воєнні дії, він вирішив, що вигідніше для підвищення перейти в діючу армію, і перейшов у гусарський полк ротмістром, де й одержав незабаром ескадрон.

У травні 1848 року С. гусарський полк проходив походом К. губернію, і той самий ескадрон, яким командував молодий граф Турбін, мав ночувати в Морозовці, селі Анни Федорівни. Анна Федорівна була жива, але вже така немолода, що сама більш не вважала себе молододою, а це багато означає для жінки. Вона дуже розтовстіла, що, кажуть, молодить жінку; але й на цій білій товщині були помітні великі м'які зморшки. Вона вже не їздила ніколи в місто, ледве навіть влізала в екіпаж, але була така сама добродушна і все така сама дурненька, можна тепер сказати правду коли вона вже не підкупає своєю красою. З нею разом жили її дочка Ліза, двадцятидворічна російська сільська красуня, і братік, знайомий нам кавалерист, який, через добродушність прогайнувавши всі свої незначні статки, на схилі віку знайшов притулок у Анни Федорівни. Волосся

на голові його було сивісіньке; верхня губа запала, але над нею вуса старанно були почорнені. Зморшками були поорані не лише його лоб і щоки, але навіть ніс і шия; спина зігнулась; а все-таки в слабких кривих ногах видно було прийоми старого кавалериста.

У невеликій вітальні старого будиночка, з відчиненими балконними дверима і вікнами на старовинний зірчастий липовий сад, сиділа вся родина і домашні Анни Федорівни. Анна Федорівна, з сивою головою, у ліловій кацавейці, на дивані перед круглим столом з червоного дерева розкладала карти. Старий братік, примостившись біля вікна, у чистеньких білих панталончиках і синьому сюртучку, пів на рогульці шнурочок з білого паперу; цього заняття навчила його небога, і він дуже його полюбив, бо робити вже нічого не міг, і для читання газети, улюбленого його заняття, очі були вже слабкі. Пимочка, вихованка Анни Федорівни, біля нього вчила урок з допомогою Лізи, яка тимчасом плела на дерев'яних спицях панчохи з козячого пуху для дядя. Останні промені призахідного сонця, як і завжди в цю пору, кидали крізь липову алею роздрібнені скісні промені на крайнє вікно та етажерку коло нього. В саду і в кімнаті стояла така тиша, що було чути, як за вікном швидко прошумить крилами ластівка, або в кімнаті тихо зітхне Анна Федорівна, або покрекче старенький, перекладаючи ногу на ногу.

— Як це кладеться? Ану, покажи, Лізонько, я весь час забуваю,— сказала Анна Федорівна, припинивши розкладання пасьянса.

Ліза, не облишаючи роботу, підійшла до матері і глянула на карти.

— Ах, ви переплутали, голубонько-матусю! — сказала вона, перекладаючи карти.— Ось так треба було. Все-таки здійсьниться, що ви задумали,— додала вона, непомітно знімаючи одну карту.

— Ну, ти завжди мене обманюєш: кажеш, що вийшло.

— Ні, справді, значить, вдасться. Вийшло.

— Ну, добре, добре, пустунко! Та чи не час пити чай?

— Я вже сказала розігріти самовар. Зараз піду.

Вам сюди принести?.. Ну, Пимочко, швидше кінчай урок і підемо бігати.

І Ліза вийшла з дверей.

— Лізочко! Лізонько! — заговорив дядько, пильно придивляючись до своєї рогульки. — Знову, здається, спустив вічко. Підніми, ясочко!

— Зараз, зараз! тільки цукру дам, щоб нарубали.

І справді, вона через три хвилини вбігла в кімнату, підійшла до дядя і взяла його за вухо.

— Ось вам, щоб не спускали вічка, — сказала вона, сміючись, — навіть не доплели те, що я вам загадала.

— Ні, годі, годі; виправ-бо, якийсь вузлик був, мабуть.

Ліза взяла рогульку, вийняла шпильку з своєї косиночки, яку при цьому розгорнуло трохи вітром з вікна, і якимось шпильочкою підняла вічко, протягнула разів зо два і передала рогульку дядькові.

— То ж поцілуйте мене за це, — сказала вона, підставивши йому рум'яну щічку і зашпилюючи косинку. — Вам з ромом сьогодні чаю? Сьогодні ж п'ятниця.

І вона знову пішла до чайної кімнати.

— Дядечку, ідіть дивитися: гусари ідуть до нас! — долинув звідти дзвінкий голосок.

Анна Федорівна разом з братіком увійшла до чайної кімнати, з якої вікна були на село, подивитися на гусарів. З вікна дуже мало було видно, помітно було тільки крізь куряву, що якась юрба посувається.

— А шкода, сестрице, — мовив дядько до Анни Федорівни, — шкода, що так тісно і флігель ще не відбудували: ми запросили б офіцерів. Гусарські офіцери — це ж така молодь гарна, весела; подивився б хоч на них.

— Що ж, я б з дорогою душею; таж ви самі знаєте, братіку, що нема де: моя спальня, Лізина світлиця, вітальня та оця ваша кімната, — от і все. Де ж їх тут примістити, самі подумайте. Для них старостову хату звільнив Михайло Матвеев; каже: чисто також.

— А ми б тобі, Лізочко, з них жениха підшукали, гарного гусара! — сказав дядько.

— Ні, я не хочу гусара; я хочу улана; адже ви уланом були, дядю?.. А я цих знати не хочу. Вони всі одчайдушні, кажуть.

І Ліза почервоніла трохи; але знову засміялася своїм дзвінким сміхом.

— Ось і Устина біжить; треба спитати її, що бачила,— сказала вона.

Анна Федорівна звеліла покликати Устину.

— Ніяк не можна посидіти за роботою; дуже треба бігати на солдатів дивитися,— сказала Анна Федорівна.— Ну що, де примістилися офіцери?

— У Єрьомкіних, пані. Двоє їх, красні такі, один граф, кажуть.

— А прізвище як?

— Чи Казаров, чи Турбінов — не затирила, пробачте.

— От дурепа, нічого й розповісти не вміє. Хоч би взнала, як прізвище.

— Що ж, я побіжу.

— Та вже я знаю, що ти до цього метка,— ні, нехай Данило піде; скажіть йому, братіку, щоб він пішов та спитав, чи не треба чого-небудь офіцерам,— все ж слід чемність виявити,— що пані, мовляв, спитати звеліла.

Старі знову посідали в чайній кімнаті, а Ліза пішла до дівочої покласти в шухляду нарубаний цукор. Устина розповідала там про гусарів.

— Панночко, голубонько, який красунчик граф отой,— говорила вона,— просто херувимчик чорнобривий. От би вам такого женишка, оце вже паронька була б.

Інші покоївки схвальню усміхнулися; стара няня, сидючи біля вікна з панчохою, зітхнула і навіть проказала, втягуючи в себе дух, якусь молитву.

— Так ось як тобі сподобались гусари,— сказала Ліза,— таж ти вмієш розказувати. Принеси, будь ласка, морсу, Устинко,— кисленьким гусарів поїти.

І Ліза, сміючись, з сахарницею вийшла з кімнати.

«А хотілося б подивитись, що це за гусар такий,— думала вона,— брюнет чи блондин? Та й він радий був би, я гадаю, познайомитися з нами. А пройде, так і не взнає, що я тут була і про нього думала. І скільки вже таких пройшло повз мене. Ніхто мене не бачить, крім дядечка та Устини. Хоч би як я зачесалася, хоч би які рукави в мене були, ніхто і не полюбується,—

подумала вона, зітхнувши і дивлячись на свою білу, повну руку.— Він повинен бути високий на зріст, великі очі, напевно маленькі чорні вусики. Ні, ось уже двадцять два роки минуло, а ніхто в мене не закохався, крім Івана Іпатовича рябого; а чотири роки тому я ще вродливіша була; отак, нікому не на радість, минула моя дівоча молодість. Ох, я нещасна, нещасна сільська панночка!»

Голос матері, що кликав її наливати чай, вивів сільську панночку з цієї хвилиної задуманості. Вона струснула голівкою і увійшла до чайної кімнати.

Найкращі речі завжди виходять ненароком; а чим більше стараєшся, тим виходить гірше. В селах рідко стараються освічувати дітей і тому ненароком досягають, здебільшого, чудових наслідків. Так сталося, зокрема, і з Лізою. Анна Федорівна, мавши обмежений розум і безтурботну вдачу, зовсім не освічувала Лізу: не вчила її ні музики, ні, такої корисної, французької мови. Ненароком народила від покійного чоловіка здоровеньку, гарненьку дитину — доньку, віддала її мамці та нянці, годувала її, одягала в ситцьові платтячка і сап'янові черевички, посилала гуляти і збирати гриби та ягоди, вчила її грамоти та арифметики, для цього найнявши семінариста, і ненароком через шістнадцять років побачила в Лізі подругу і завжди веселу, добродушну і невсипущу господиню в домі. Анна Федорівна, буди добродушною, завжди мала вихованок або з кріпачок, або з підкидьків. Ліза з десяти років вже почала займатися ними: вчити, одягати, водити до церкви і стримувати, коли вони вже надто пустували. Потім з'явився дряхлий, добродушний дядько, якого треба було доглядати, мов дитину. Потім двораки та селяни, що зверталися до молоді панночки з просьбами та з недугами, які вона лікувала бузиною, м'ятою і камфарним спиртом. Потім домашнє господарство, що перейшло ненароком все в її руки. Потім незадоволена потреба кохання, що вилилася в захоплення природою та релігією. І з Лізи ненароком вийшла діяльна, добродушно-весела, статечна, чиста і дуже релігійна жінка. Правда, були маленькі прикросі для ураженого самолюбства, коли сусідки в модних капелюшках, привезених з К.,

стояли поруч з нею в церкві; були досади до сліз на стару, буркотливу матір за її примхи; були й любовні мрії у вельми безглузких, а іноді грубих формах, але корисна діяльність — тепер вона стала доконечною потребою — розвіювала їх, і в двадцять два роки ніяка пляма, ніяка гризота не запали в світлу, спокійну душу сформованої дівчини, сповненої фізичної і моральної краси. Ліза була середнього зросту, скорше повна, аніж худа; очі в неї були карі, невеликі, з легким темним відтінком на нижніх повіках; довга і русява коса. Ступала вона широко, з перевальцем, наче вуточка. Вираз обличчя її, коли вона була зайнята якоюсь справою і ніщо особливо не хвилювало її, так і промовляв усім, хто придивлявся до нього: гарно і весело жити тому на світі, у кого є кого любити і совість чиста. Навіть у хвилини досади, збентеження, тривоги або печалі крізь сльозу, нахмурену ліву брівку, стулені губки так і світилося, немовби всупереч її бажанню, на ямках щік, на кутиках губ і в блискучих оченятах, що звикли усміхатись і тішитись життям,— так і світилося незіпсоване розумом, добре, щире серце.

Х

Було ще гаряче в повітрі, хоча сонце вже спускалося, коли ескадрон вступив до Морозовки. Попереду, курною вулицею села, підтюпцем, озираючись і з муканням іноді спиняючись, бігла, відбившись від череди, ряба корова, ніяк не здогадуючись, що треба було просто звернути вбік. Селяни — діди, жінки, діти — та двораки жадібно дивилися на гусарів, юрмлячись обабіч вулиці. В густій хмарі куряви верхи просувалися гусари. Їхні вороні замундштучені коні раз у раз пофоркували. З правого боку ескадрону, вільно сидячи на гарних вороних конях, їхали два офіцери. Один був командир, граф Турбін, другий — дуже юний, недавно підвищений з юнкерів, Полозов.

З найкращої хати вийшов гусар у білому кітелі і, скинувши кашкета, підійшов до офіцерів.

— Де квартиру для нас призначено? — спитав його граф.

— Для вашого сіятельства? — відповів квартир'єр, здригнувшись усім тілом.— Тут, у старости, хату звільнив. Вимагав на панському дворі, але кажуть: нема. Поміщиця така злюща.

— Ну, добре,— сказав граф, злізаючи і розпростуючи ноги біля старостової хати.— А що, коляска моя приїхала?

— Зволила прибути, ваше сіятельство! — відповів квартир'єр, показуючи кашкетом на шкіряний кузов коляски, що виднівся у воротях, і кидаючись в сіни хати, набитої селянським сімейством, що зібралось подивитись на офіцера. Одну бабусю він навіть збив з ніг, прожогом відчиняючи двері у звільнену хату і даючи дорогу графові.

Хата була досить велика і простора, але не зовсім чиста. Німець-камердинер, одягнений по-панськи, стояв у хаті і, поставивши залізне ліжко і постеливши його, виймав білизну з чемодана.

— Фе, яка паскудна квартира! — сказав граф з досадою.— Дяденко, хіба не можна було кращу знайти в поміщика де-небудь?

— Якщо ваше сіятельство накажете, я піду пошлю когось на панський двір,— відповів Дяденко.— Та домок їхній непоказний — халупа якась.

— Тепер уже не треба. Іди собі.

І граф ліг на постіль, закинувши за голову руки.

— Йоган! — гукнув він на камердинера.— Знову бугор посередині зробив! Чому ти не вмєш постелити як слід?

Йоган хотів поправити.

— Ні, вже не треба тепер... А халат де? — спитав він невдоволено.

Слуга подав халат.

Граф, перш ніж надівати його, оглянув полу.

— Так воно й є: не вибавив плями. Ну, хіба можна гірше за тебе служити! — додав він, вириваючи в нього з рук халат і надіваючи його.— Ти, скажи, це навмисне робиш?.. Чай готовий?..

— Я не міг встигати,— відповів Йоган.

— Дурень!

Після того граф узяв наготовлений французький роман і досить довго мовчки читав його; а Йоган вийшов у снін роздмухувати самовар. Видно було, що граф у поганому настрої,— напевне, до цього спричинилися втома, запарошене обличчя, вузький одяг і голодний шунок.

— Йоган! — гукнув він знову.— Подай рахунок на десять карбованців. Що ти купив у місті?

Граф переглянув поданий рахунок і невдоволено зауважив, що покупки надто дорогі.

— До чаю рому подай.

— Рому не купував,— сказав Йоган.

— Чудово! Скільки разів я тобі казав, щоб був ром!

— Грошей бракувало.

— Чому ж Полозов не купив? Ти б у його слуги взяв.

— Корнет Полозов? Не знаю. Вони купили чаю і цукру.

— Тварюко!.. Иди звідси... Тільки ти один вмієш мене виводити з терпіння... знаєш, що я завжди п'ю чай у поході з ромом.

— Ось два листи з штабу до вас,— сказав камердинер.

Граф, лежачи, розпечатав листи і почав читати. Увійшов з веселим обличчям корнет, що одводив ескадрон.

— Ну що, Турбін? Тут, здається, гарно. А я стоимвся-таки, признаюсь. Гаряче було.

— Дуже гарно! Погана, смердюча хата, та й рому нема, спасибі тобі: твій бовдур не купив, а цей також. Ти б хоч сказав.

І він продовжував читання. Дочитавши лист до кінця, він зібгав його і кинув на підлогу.

— Чому ж ти не купив рому? — питав у цей час в сніях корнет пошепки свого денщика.— Адже гроші в тебе були?

— Та що ж ми самі все купувати будемо! Я й без того весь час витрачаюсь; а їхній німець тільки люльку курить, та й годі.

Другий лист був, очевидно, не неприємний, тому що граф читав його усміхаючись.

— Від кого це? — спитав Полозов, повернувшись до кімнати і влаштувавши собі нічліг на дошках біля печі.

— Від Міни,— весело відповів граф, подаючи йому листа.— Хочеш прочитати? Яка чудова ця жінка!.. Ну, далєбі, краща за наших панночок... Подивись, скільки тут почуття і розуму, в цьому листі!.. Одне погано — грошей просить.

— Так, це погано,— мовив корнет.

— Я їй, правда, обіцяв; але тут похід, та й... а втім, якщо прокомандую ще місяців зо три ескадроном, я їй пошлю. Не шкода, справді!.. яка чудова!.. га? — говорив він усміхаючись і стежачи очима за виразом обличчя Полозова, який читав листа.

— Безграмотно страшенно, але мило, і здається, що вона справді тебе любить,— відповів корнет.

— Гм! Це б пак! Тільки ці жінки і люблять істинно, коли вже люблять.

— А той від кого? — спитав корнет, повертаючи йому прочитаного листа.

— А так... це там є добродій один, паскудний дуже; маю йому сплатити картярський борг, і він уже втретє нагадує... не можу я віддати тепер... безглуздий лист! — відповів граф, очевидно засмучений цією згадкою.

Досить довго після цієї розмови обидва офіцери мовчали. Корнет, що, певно, був під впливом графа, мовчки пив чай, не наважуючись розпочати розмову. Часом він поглядав на гарне, похмурніле обличчя Турбіна, який пильно дивився у вікно.

— А що, може прекрасно вийти,— раптом обернувшись до Полозова і весело струснувши головою, сказав граф.— Коли у нас по лінії буде цього року підвищення, та ще в бій попадемо, я можу своїх ротмістрів гвардії випередити.

Розмова і за другою склянкою чаю точилася на цю тему, коли увійшов старий Данило і передав розпорядження Анни Федорівни.

— Та ще наказали спитати, чи не синок зволите бути графа Федора Івановича Турбіна? — додав від себе Данило, взнавши прізвище офіцера і пам'ятаючи ще приїзд покійного графа у місто К.— Наша пані, Анна Федорівна, дуже з ними знайомі були.

— Це мій батько був; та перекажи панії, що дуже вдячний, нічого не потрібно, тільки, мовляв, звеліли просити, якби можна було, кімнатку трохи чистішу де-небудь, в домі або де-небудь.

— Ну, навіщо ти це? — сказав Полозов, коли Данило вийшов.— Хіба не однаково? одна ніч тут хіба не однаково; а їм ми завдамо клопоту.

— Ат! вигадав! Здається, досить ми повештались по курних хатах!.. Одразу видно, що ти непрактична людина... Чому ж не скористатися, коли можна хоч на одну ніч влаштуватися по-людськи? А вони, навпаки, дуже раді будуть.

— Одне тільки прикро: якщо ця пані справді знала батька,— вів далі граф, відкриваючи усмішкою свої білі, блискучі зуби,— якось завжди совісно за татуся покійного: завжди яка-небудь історія скандальна або борг який-небудь. Тим-то я терпіти не можу зустрічати цих батькових знайомих. А втім, тоді час такий був,— додав він уже серйозно.

— А я тобі не розповідав,— сказав Полозов,— якось я зустрів уланської бригади командира Ільїна. Він тебе дуже хотів бачити і до нестями любить твого батька.

— Він, здається, страшенна паскуда, отой Ільїн. А головне, що всі ці добродії, щоб піддобритись до мене, запевняють, що знали мого батька, і розповідають про нього, удаючи, що це дуже милі речі, такі штуки, що слухати совісно. Воно правда,— я не захоплююсь і безсторонньо дивлюсь на речі,— він був надто запальний на вдачу, іноді і не зовсім гарні штуки утинав. А втім, уся справа в часі. У наш вік з нього, можливо, вийшла б дуже путяща людина, тому що здібності у нього були величезні, треба віддати належне.

Через чверть години повернувся слуга і переказав запрошення поміщиці переночувати в домі.

XI

Дізнавшись, що гусарський офіцер був син графа Федора Турбіна, Анна Федорівна заметушилася.

— Ой, матінко моя! Лебедик він мій!.. Даниле!

Біжи мерщій, скажи: пані до себе запрошує,— заговорила вона, схоплюючись і поквапно йдучи до дівочої.— Лізонько! Устино! Приготувати треба твою кімнату, Лізо. Ти перейди до дядя; а ви, братіку... братіку! ви у вітальні вже ночуйте. Одну ніч нічого.

— Нічого, сестрице, я на підлозі ляжу.

— Красунчик, я думаю, коли на батька схожий. Хоч гляну на нього, на лебедика... Ось ти подивись, Лізо! А батько красень був... Куди несеш стола? Залиши тут,— хвилювалась Анна Федорівна,— та двоє ліжок принеси — одне в прикажчика візьми, та на етажерці свічник кришталевий візьми, що мені братік на іменини подарував, і калетовську свічку постав.

Нарешті все було готове. Ліза, незважаючи на втручання матері, влаштувала по-своєму свою кімнатку для двох офіцерів. Вона вийняла чисту, напахчену резедою постільну білизну і приготувала постелі; сказала поставити графин води і свічки поруч, на столику; покадила папірцем у дівочій і сама перебралася з своєю постількою в дядьову кімнату. Анна Федорівна заспокоїлася трохи, сіла знову на своє місце, взяла була навіть у руки карти, але, не розкладаючи їх, сперлася на пухлий лікоть і замислилась. «А час он, як час спливає! — пошепки сама до себе говорила вона.— Чи давно, здається? Наче тепер дивлюся на нього. Ах, пустун був! — і в неї сльози набігли на очі.— Тепер Лізонька... але все ж вона не те, що я була в її літа... гарненька дівчинка, але ні; не те...»

— Лізонько, ти б платтячко муслін-де-леньове наділа ввечері.

— Та хіба ви їх запросите, матусю? Краще не треба,— відповіла Ліза, відчуваючи непереборне хвилювання від самої думки, що побачить офіцерів,— краще не треба, матусю!

Справді, вона не стільки бажала їх бачити, скільки боялась якогось хвилюючого щастя, що, як їй здавалося, ждало її.

— Може, самі захочуть познайомитися, Лізочко! — сказала Анна Федорівна, пестячи її волосся і разом з тим думаючи: «Ні, не те волосся, яке в мене було в її літа... Ні, Лізочко, як би я бажала тобі...» І вона справді

чогось дуже бажала для своєї дочки, але одруження з графом вона не могла сподіватися, тих стосунків, які були з батьком його, вона не могла бажати,— але чогось такого вона дуже-дуже бажала для своєї дочки. Їй хотілося, можливо, пожити ще раз у душі дочки тим самим життям, яким вона жила з небіжчиком.

Старенький кавалерист теж був трохи схвилюваний приїздом графа. Він вийшов у свою кімнату і замкнувся в ній. Через чверть години він з'явився звідти у венгерці та голубих панталонах і із збентежено-задоволеним виразом обличчя, з яким дівчина вперше надає бальний убір, пішов у призначену для гостей кімнату.

— Подивлюся на нинішніх гусарів, сестрице! Небіжчик граф, справді, істинний гусар був. Подивлюся, подивлюся.

Офіцери прийшли вже з чорного ганку в призначену для них кімнату.

— Ну, от бачиш,— сказав граф, як був, у запорошених чоботях, лягаючи на приготовлену постіль,— хіба тут не краще, аніж у хаті з тарганами!

— Краще воно краще, та якось турбувати господарів...

— Які дурниці! Треба у всьому бути практичною людиною. Вони страшенно задоволені, напевне... Гей! — гукнув він слугі,— попроси що-небудь запнути це вікно, бо вночі продуватиме.

У цей час ввійшов старенький знайомитися з офіцерами. Він, хоча і червоніючи трохи, звісно, не проминув нагоди розповісти, що був товаришем покійного графа, що той ставився до нього прихильно, і навіть сказав, що він не раз був облагодіяний небіжчиком. Чи мав він на увазі, говорячи про благодіяння небіжчика, те, що той так і не віддав йому позичених ста карбованців, чи те, що кинув його в кучугуру, чи що лаяв його,— старенький не пояснив зовсім. Граф був вельми чемний із стареньким кавалеристом і дякував за приміщення.

— Вибачайте, що не розкішно, графе (він мало не сказав: ваше сіятельство,— так уже відвик від обходження з важними людьми), будиночок у сестриці невеличкий. А оце зараз запнемо чим-небудь, і все буде га-

разд,— додав старенький і ніби, щоб дати розпорядження про запону, але головне, щоб розповісти якнайшвидше про офіцерів, човгаючи, вийшов з кімнати.

Гарненька Устина з паніною шаллю прийшла загнути вікно. Крім того, пані звеліла їй спитати, чи не хочуть гості чаю.

Затишне приміщення, очевидно, добре вплинуло на графів настрої: він, весело усміхаючись, пожартував з Устиною, аж навіть Устина назвала його пустуном, розпитав її, чи вродлива їхня панночка, і на запитання її, чи не хочуть чаю, відповів, що чаю, будь ласка, хай принесуть, а головне, що своя вечеря ще не готова, то чи не можна б тепер горілки, закусити чого-небудь і хересу, якщо є.

Дядечкові дуже сподобалася чемність молодого графа, і він всіляко вихваляв молоде покоління офіцерів, кажучи, що теперішні люди незрівнянно авантажніші за колишніх.

Анна Федорівна не погоджувалась — кращого за графа Федора Івановича нікого не було — і, нарешті, уже насправді розсердилась, сухо сказала тільки, що «для вас, братіку, хто останній обійшовся з вами привітно, той і краший. Авжеж, тепер, звісно, люди розумніші стали, а що все-таки граф Федір Іванович так танцював екосез і такий люб'язний був, що тоді всіх, можна сказати, з розуму звів; тільки він ніким, окрім мене, не цікавився. Отже, і в давнину були хороші люди».

У цей час прийшла звістка, що просять горілки, закуски та хересу.

— Ну от, як же ви, братіку! Ви завжди не те зробіте. Треба було подбати про вечерю,— заговорила Анна Федорівна.— Лізо! Накажи, серденько!

Ліза побігла до комори по грибки і свіже вершкове масло, кухареві замовили битки.

— А херес у вас лишився, братіку?

— Нема, сестрице! У мене й не було.

— Як же нема! А ви щось таке п'єте з чаєм.

— Це ром, Анно Федорівно.

— Хіба не однаково? Ви дайте цього, однаково — ром. Та вже чи не попросити їх краще сюди, братіку? Ви все знаєте. Вони, здається, не образяться?

Кавалерист сказав, що він ручиться за те, що граф по доброті своїй не відмовиться, і що він приведе їх неодмінно. Анна Федорівна пішла надіти, хтозна-чого, сукню гро-гро і новий чепець, а Ліза така була заклопотана, що їй не встигла зняти рожеве полотняне плаття з широкими рукавами, яке було на ній. До того ж вона була страшенно схвильована: їй здавалося, що жде її щось дивовижне, немовби низька, чорна хмара нависла над її душею. Цей граф-гусар, красень, здавався їй якоюсь цілком новою для неї, незрозумілою, але прекрасною істотою. Його вдача, його звички, його мова — все мало бути таке незвичайне, якого вона ніколи не зустрічала. Все, що він думає і говорить, має бути розумне і правдиве; все, що він робить, має бути чесне; вся його зовнішність має бути прекрасна. Вона не сумнівалася в цьому. Коли б він зажадав не тільки закуски і хересу, але ванни з шавлії з духами, вона не здивувалася б, не звинувачувала б його і була б певна, що так треба, що так повинно бути.

Граф ту ж мить погодився, коли кавалерист переказав йому бажання сестриці, зачесався, надів шинель і взяв сигарницю.

— Ходімо ж,— сказав він Полсзову

— Йй-право, краще не ходити,— відповів корнет,— ils feront de frais pour nous recevoir¹.

— Дурниці! Це їх ущасливить. Та я вже й дізнався: там дочка гарненька є... Ходімо,— сказав граф по-французьки.

— Je vous en prie, messieurs!² — сказав кавалерист лише для того, щоб дати відчутти, що і він знає по-французьки і зрозумів те, що сказали офіцери.

XII

Ліза почервоніла і, опустивши очі, нібито почала доливати чайник, боячись глянути на офіцерів, коли вони увійшли до кімнати. Анна Федорівна, навпаки, квап-

¹ їм доведеться витратитись, щоб прийняти нас.

² Прошу вас, панове!

ливо схопилася з місця, вклонилася і, не зводячи очей з графового обличчя, почала розмову, то говорячи про його незвичайну подібність до батька, то рекомендуючи свою дочку, то пропонуючи чаю, варення або пастили сільської. На корнета, через його скромний вигляд, ніхто не звертав уваги, і він з цього був дуже радий, тому що, наскільки дозволяла пристойність, придивлявся і докладно розбирав красу Лізи, яка, очевидно, несподівано вразила його. Дядько, слухаючи розмову сестри з графом, з готовими словами на вустах очікував нагоди розповісти свої кавалерійські спогади. Граф за чаєм, закуривши свою міцну сигару, від якої ледве стримувала кашель Ліза, був дуже балакущий, люб'язний, спочатку вставляючи свої розповіді в паузи серед безнастанної зливи слів Анни Федорівни, а наприкінці остаточно запанувавши в розмові. Одне трохи дивно вражало його слухачів: у розповідях своїх він часто вживав слова, які, не вважаючись негожими в його товаристві, тут були дещо сміливі, причому Анна Федорівна лякалася трохи, а Ліза червоніла по самі вуха; але граф не помічав цього і був так само спокійно простий і люб'язний. Ліза мовчки наливала склянки, не подаючи в руки гостям, ставила їх ближче до них і, ще трохи збуджена хвилюванням, жадібно вслухалася в графові слова. Його нехитрі розповіді, запинки в розмові потроху заспокоювали її. Вона не чула від нього сподіваних, дуже розумних слів, не бачила тієї витонченості у всьому, яку вона несвідомо надіялася знайти в ньому. Навіть при третій склянці чаю, після того, як несміливі очі її зустрілись один раз з його очима і він не опустив їх, а якимось надто спокійно, ледь-ледь усміхаючись, дивився на неї, вона відчула в собі навіть якусь ворожість до нього і незабаром зрозуміла, що не тільки нема в ньому нічого особливого, але він анітрохи не відрізняється від усіх тих, кого вона бачила, що не варт боятися його,— тільки нігті чисті, довгі, а навіть і вроди особливої нема в ньому. Ліза враз, хоч і відчуваючи певну тугу, розлучилась із своєю мрією і заспокоїлась; тільки погляд мовчазного корнета, який вона почувала спрямованим на себе, турбував її. «Можливо, це не він, а він!» — думала вона.

Після чаю старенька запросила гостей до другої кімнати і знову сіла на своє місце.

— Може, ви хочете відпочити, графе?— питала вона.— То чим би вас розважити, дорогих гостей?— вела вона далі, почувши, що вони не стомилися.— Ви граєте в карти, графе? Ось би ви, братіку, розважили, зіграли б у що-небудь...

— Та ви ж самі граєте в преферанс,— відповів кавалерист,— то вже разом давайте. Будете, графе? І ви будете?

Офіцери заявили, що ладні робити все те, що бажано буде шановним господарям.

Ліза принесла із своєї кімнати старі карти, по яких вона ворожила, чи скоро скінчиться флюс у Анни Федорівни, чи повернеться сьогодні дядько з міста, коли він виїздив, чи приїде сьогодні сусідка і т. п. Карти ці, хоч служили вже місяців зо два, були трохи чистіші за ті, по яких ворожила Анна Федорівна.

— Тільки ви, мабуть, не захочете грати по маленькій ставці?— спитав дядько.— Ми граємо з Анною Федорівною по півкопійки... І все-таки вона нас всіх обігрує.

— Та по якій хочете, будь ласка,— відповів граф.

— Ну, то по копійці асигнаціями! Вже для дорогих гостей іде; нехай вони мене обіграють, стару,— сказала Анна Федорівна, зручно вмощуючись у своєму кріслі і розправляючи свою мантилю.

«А може, і виграю у них карбованця»,— подумала Анна Федорівна, в якої на схилі віку з'явився потяг до карт.

— Хочете, я вас навчу з табелькою грати,— сказав граф,— і з мізерами! Це дуже весело.

Всім дуже сподобалась нова петербурзька манера. Дядько запевняв навіть, що він її знав, і це те саме, що в бостон було, але тільки забув трохи. Щождо Анни Федорівни, вона нічого не зрозуміла і так довго не розуміла, що була змушена, усміхаючись і схвально киваючи головою, казати, що вона тепер зрозуміє і все для неї ясно. Добре посміялися в середині гри, коли

Анна Федорівна з тузом і королем бланк говорила мізер і залишалася з шістьма. Вона навіть починала ніяковіти, несміливо усміхатися і покvapно запевняти, що не зовсім ще звикла по-новому. Однак на неї записували, і багато, тим більше, що граф, звикнувши грати велику комерційну гру, грав стримано, підсумовував дуже добре і ніяк не розумів, чому корнет штовхає його під столом ногою і, вистуючи, робить грубі помилки.

Ліза принесла ще пастили, трьох сортів варення, квашені якимсь особливим способом опортові яблука, що збереглися досі, і спинилася за спиною матері, спостерігаючи гру і зрідка поглядаючи на офіцерів, а найбільше на білі з тонкими, рожевими, випещеними нігтями, графові руки, які так вправно, впевнено і красиво кидали карти і брали взятки.

Знов Анна Федорівна, з певним азартом перебиваючи в інших, докупившись до семи, обремізилася без трьох і, на вимогу братика по-чудернацькому зобразивши якусь цифру, зовсім розгубилась і заспішила.

— Нічого, матусю: ще відіграєтесь!..— усміхаючись, сказала Ліза, бажаючи вивести матір із смішного становища.— Ви дядечка обремізите раз, тоді він піймається.

— Хоч би ти мені допомогла, Лізонько! — сказала Анна Федорівна, злякано дивлячись на дочку.— Я не знаю, як це...

— Та й я не вмію по-такому грати,— відповіла Ліза, в думці підраховуючи ремізи матері.— А ви отак багато програєте, матусю! І Пимочці на плаття не залишиться,— додала вона жартома.

— Справді, отак легко можна карбованців десять сріблом програти,— сказав корнет, дивлячись на Лізу і прагнучи зайти з нею в розмову.

— Хіба ми не на асигнації граємо?— озираючись на всіх, спитала Анна Федорівна.

— Я не знаю як, тільки я не вмію лічити на асигнації,— сказав граф.— Як це? Тобто що це за асигнації?

— Та тепер вже ніхто на асигнації не лічить,— підхопив дядечко, який у грі був обережний і тому вигравав.

Старенька звеліла подати шипучки, випила сама два келихи, розчервонілась і, здавалося, на все махнула рукою. Навіть одне пасмо сивого волосся вибилося в неї з-під чепця, і вона не поправляла його. Йй, напевне, здавалося, що вона програла мільйони і що остаточно загинула. Корнет чимраз частіше штовхав ногою графа. Граф списував ремізи старенької. Нарешті партія скінчилась. Хоч як старалась Анна Федорівна, лукавлячи, збільшувати свої записи і удавати, що вона помилково лічить і не може підрахувати, хоч як жахалася розмірів свого програшу, наприкінці розрахунку виявилось, що вона програла дев'ятсот двадцять призів. «Ще асигнаціями виходить дев'ять карбованців?» — кілька разів питала Анна Федорівна і доти не зрозуміла всієї величезності свого програшу, поки з жахом не почула від братика, що вона програла тридцять два з половиною карбованці асигнаціями і що їх треба заплатити неодмінно. Граф навіть не лічив свого виграшу, а одразу ж по закінченні гри встав і підійшов до вікна, біля якого Ліза становила закуску і клала на тарілку грибки із слоїка на вечерю, і цілком спокійно і просто зробив те, чого весь вечір так хотів і не міг зробити корнет — зайшов з нею в розмову про погоду.

А корнет в цей час був у дуже прикрому становищі. Анна Федорівна по відході графа, а особливо Лізи, яка підтримувала її веселий настрій, явно розсердилась.

— Дуже прикро, що ми вас так обіграли,— сказав Полозов, щоб сказати їй що-небудь.— Це просто безсвісно.

— Ще б пак, вигадали якісь табелі та мізери! Я цього не тямлю: як же асигнаціями, скільки ж це виходить усього?— питала вона.

— Тридцять два карбованці, тридцять два с полтиничком,— казав кавалерист; на нього вплинув виграш, і він був у пустотливому настрої.— Ану, давайте грошики, сестрице... давайте.

— Та дам вам усі; тільки вже більше не піймаєте, ні! Це ж так я ніколи в світі не відіграюсь.

І Анна Федорівна пішла до себе, швидко розгойдуючись, повернулася назад і принесла дев'ять карбованців асигнаціями. Лише після наполягання старенького вона заплатила всі.

На Полозова напав якийсь острах, щоб Анна Федорівна не нагримала на нього, якщо він заговорить з нею. Він мовчки, потихеньку відійшов од неї і приєднався до графа й Лізи, які розмовляли біля відчиненого вікна.

В кімнаті на накритому до вечері столі стояли дві лійові свічки. Світло їх раз у раз хилиталося від свіжого теплого подуву травневої ночі. За вікном, відчиненим у сад, було теж видно, але зовсім не так, як у кімнаті. Місяць майже уповні, вже втрачаючи золотавий відтінок, впливав над верховіттям високих лип і чимраз більше освітлював білі тонкі хмарки, що подеколи застинали його. На ставку, гладінь якого, в одному місці посріблена місяцем, прозирала крізь алеї, заливалися жаби. В бузковому запашному кущі під самим вікном, що раз у раз поволі погойдував вологими квітами, ледь-ледь перестрибували і стріпувалися якісь пташки.

— Яка чудова погода! — сказав граф, підходячи до Лізи і сідаючи на низьке вікно. — Ви, мабуть, багато гуляєте?

— Авжеж, — відповіла Ліза, чомусь уже анітрохи не ніяковіючи в розмові з графом, — я щоранку, години о сьомій, по господарству ходжу, то й гуляю трохи з Пимочкою — матусиною вихованкою.

— Приємно у селі жити! — сказав граф і, вставивши в око скельце, поглядав то на сад, то на Лізу. — А вночі, при місячному світлі, ви не ходите гуляти?

— Ні. А от позаторік ми з дядечком щоночі гуляли, коли місяць був. На нього чудна якась хвороба — безсоння — напала. Як місяць уповні, так він заснути не міг. А кімнатка його, оця, просто на сад, і віконце низеньке: місяць просто сюди світив.

— Дивно, — промовив граф. — Та це ж ваша кімнатка, здається?

— Ні, я лише сьогодні тут ночую. Мою кімнату ви займаєте.

— Невже?.. Ах, боже мій!.. Повік собі не прощу, що завдав вам цього клопоту,— сказав граф, на знак ширості почуття викидаючи скельце з ока,— коли б я знав, що я вас потурбую...

— Який там клопіт! Навпаки, я дуже рада: дядечкова кімнатка така чудесна, веселенька, віконце низеньке, я буду там собі сидіти, поки не засну, або в сад перелізу, погуляю ще на ніч.

«Яка хороша дівчинка! — подумав граф, знову вставивши скельце, дивлячись на неї і, нібито вмоштуючись на вікні, намагаючись ногою торкнутися її ніжки.— І як вона хитро дала мені зрозуміти, що я можу побачити її в саду біля вікна, коли захочу». Ліза навіть втратила в його очах більшу частину принадності: такою легкою видалась йому перемога над нею.

— А яка велика, мабуть, насолода,— сказав він, замислено вдивляючись у темні алеї,— провести таку ніч в саду з істотою, яку любиш.

Ліза трохи зніяковіла від цих слів і повтореного, нібито ненавмисного, дотику ноги. Вона, перш ніж подумала, сказала щось для того тільки, щоб зніяковіння її не було помітне. Вона сказала: «Так, хороше в місячні ночі гуляти». Їй ставало чогось неприємно. Вона зав'язала слюк, з якого брала грибки, і збиралася відійти од вікна, коли до них підійшов корнет, і їй захотілося взнати, що то за людина.

— Яка чарівна ніч,— сказав він.

«Однак лише про погоду розмовляють»,— подумала Ліза.

— Який краєвид чудовий! — продовжував корнет.— Тільки вам, я гадаю, вже набридло! — додав він, маючи дивну схильність говорити речі, трохи неприємні людям, які йому дуже подобались.

— Чому ж ви так гадаєте? Страва та сама, плаття — набридне, а сад гарний не набридне, коли любиш гуляти, особливо, коли місяць ще трохи вище підіб'ється. З дядечкової кімнати весь ставок видно. Ось я сьогодні буду дивитися.

— А солов'їв у вас нема, здається? — спитав граф, дуже невдоволений тим, що прийшов Полозов і перешкодив йому певніше дізнатися про умови побачення.

— Ні, у нас завжди були; але ж торік мисливці одного піймали, і тепер минулого тижня так гарно заспівав, та становий приїхав із дзвоником і сполохав. Ми бувало позаторік, сядемо з дядечком у критій алеї і години зо дві слухаємо.

— Що ця лепетуха вам розповідає? — сказав дядьо, підходячи до співрозмовників.— Чи не бажаєте піджитися?

Після вечері, під час якої граф прихвалюванням страв і апетитом встиг якось розвіяти дещо поганий настрої господарині, офіцери попрощалися і пішли в свою кімнату. Граф потиснув дядьові руку, на подив Анни Федорівни, і її руку, не цілуючи, потиснув тільки, потиснув навіть і руку Лізі, причому глянув їй просто в вічі і злегка усміхнувся своєю приємною усмішкою. Цей погляд знову збентежив дівчину.

«А дуже гарний,— подумала вона,— тільки занадто дбає про свою вроду!»

XIV

— Ну, як тобі не соромно? — сказав Полозов, коли офіцери повернулися в свою кімнату.— Я старався навмисне програти, штовхав тебе під столом. Ну, невже тобі не совісно? Ти бачив, як старенька посмутніла!

Граф зайшовся сміхом.

— Кумедна добродійка! як вона образилась!

І він знову почав реготати так весело, що навіть Йоган, стоячи перед ним, потупився і злегка усміхнувся вбік.

— Ось тобі і син друга сімейства!.. ха-ха-ха! — не переставав сміятися граф.

— Ні, далєбі, це негоже. Мені навіть шкода її стало,— сказав корнет.

— От нісенітниця! Який ти молодий! Що ж, ти хотів, щоб я програв. Навіщо б я програвав? І я програвав, коли не вмів. Десять карбованців, брат, знадобляться. Треба дивитись практично на життя, а то завжди в дурнях будеш.

Полозов замовк; до того ж йому хотілося самому думати про Лізу, яка здавалась йому незвичайно чис-

тим, прекрасним створінням. Він роздягнувся і ліг у м'яку і чисту постіль, приготовану для нього.

«Які дурниці оті почесні і слава воєнна! — думав він, дивлячись на запнуте шаллю вікно, крізь яке прокрадалися бліді місячні промені.— Оце щастя — жити в затишному куточку, з милою, розумною, простою дружиною! оце стале, справжнє щастя!»

Але чомусь він не розказував про ці мрії своєму другові і навіть не згадував про сільську панночку, хоч був певен, що і граф про неї думав.

— Чого ж ти не роздягаєшся? — спитав він графа, який ходив по кімнаті.

— Не хочеться ще спати чогось. Гаси свічку, коли хочеш; я так ляжу.

І він знов почав ходити туди й назад.

— Не хочеться ще спати чогось,— повторив Полозов, який після нинішнього вечора був більше, аніж будь-коли, невдоволений впливом графа і відчував бажання збунтуватися проти нього. «Уявляю собі,— міркував він, мислено звертаючись до Турбіна,—які в твоїй причесаній голові тепер думки снуються! Я бачив, як тобі вона сподобалась. Але ти неспроможний зрозуміти цю просту, чесну істоту: тобі Міна потрібна, полковницькі еполети. Ану, спитаю його, як вона йому сподобалась».

І Полозов обернувся був до нього, але передумав: він почував, що не лише не зможе сперечатися з ним, якщо погляд графа на Лізу саме такий, як він гадав, але що навіть не в силі буде не погодитися з ним,— так уже він звик піддаватися впливу, який ставав для нього що не день тяжчим і несправедливішим.

— Куди ти? — спитав він, коли граф надів кашкета і підійшов до дверей.

— Піду в стайню. Подивлюсь, чи все гаразд.

«Дивно!» — подумав корнет, але погасив свічку і, намагаючись розігнати безглуздо ревниві і ворожі до свого ще недавнього друга думки, що лізли йому в голову, перевернувся на другий бік.

Анна Федорівна тимчасом, перехрестивши і розцілувавши, як завжди, ніжно брата, дочку і вихованку, теж пішла в свою кімнату. Давно вже за один день не

спізнавала старенька таких сильних вражень, тож і молитися вона не могла спокійно: весь час сумовито-живий спогад про небіжчика графа і про молодого жевжика, який так немилосердно обіграв її, не йшов у неї з голови. А втім, як завжди, роздягнувшись, випивши півсклянки квасу, приготовленого біля ліжка на столику, вона лягла в ліжку. Улюблена її кішка тихо вповзла в кімнату. Анна Федорівна підкликала її і почала гладити, вслухаючись в її муркотіння, і все не засинала.

«Це кішка заважає»,— подумала вона і прогнала її. Кішка м'яко впала на підлогу, поволі повертаючи пухнастим хвостом, стрибнула на лежанку; але тут дівка, що спала на підлозі в кімнаті, принесла стелити свою повсть, гасити свічку і засвічувати лампадку. Нарешті і дівка захропла; але сон все ще не брав Анну Федорівну і не заспокоював її розбурханих думок. Гусарове обличчя виразно поставало перед нею, коли вона заплющувала очі, і, здавалося, виникало в кімнаті, щоразу прибираючи якогось химерного вигляду, коли вона з розплющеними очима при тьмяному світлі лампадки дивилася на комод, на столик, на біле плаття на вішалці. То їй ставало гаряче в перині, то дратувало видзвонювання годинника на столику і нестерпним здавалося хропіння дівки. Вона розбудила її і звеліла перестати хропти. Знову думки про дочку, про старого і молодого графа, преферанс химерно перемішувалися в її голові. То вона бачила себе у вальсі із старим графом, бачила свої повні, білі плечі, почувала на них чиїсь поцілунки і потім бачила свою дочку в обіймах молодого графа. Знову хропти почала Устина...

«Ні, щось не те нині, люди не ті. Той у вогонь за мене ладен був. Та й було за що. А цей, либонь, спить собі, як дурень несосвітений, радий, що виграв, і на думку не спадає позалицятися. Як той було каже, стоячи навколішках: «Що ти хочеш, щоб я зробив: убив би себе зараз, і що хочеш?» — і убив би, коли б я сказала».

Раптом вона почула, що хтось пробіг босоніж по коридору, і Ліза в самій накинутій хустці, вся бліда і тремтяча, вскочила до кімнати і майже впала на материне ліжко...

Попрощавшись з матір'ю, Ліза сама пішла до колишньої дядьової кімнати. Надівши білу кофточку і сховавши в хустку свою густу довгу косу, вона погасила свічку, відчинила вікно і з ногами сіла на стілець, втупивши задумані очі у ставок, який тепер уже весь мінився срібним сяйвом.

Всі її звичні справи та інтереси раптом постали перед нею у цілком новому світлі: стара, капризна мати, бездумна любов до якої стала частиною її душі, дряхлий, але милий дядько, двораки, селяни, що обожували панночку, дійні корови і телиці — вся ця, все та сама, природа, що стільки разів умирала і оновлювалася, і серед якої з любов'ю до інших і від інших вона виросла, все, що давало їй такий легкий, приємний душевний відпочинок, — все це раптом видалося *не тим*, все це видалося *нудним, непотрібним*. Неначе хто-небудь сказав їй: «Дурненька, дурненька! Двадцять років робила якусь нісенітницю, служила комусь навіщось і не знала, що таке життя і щастя!» Вона це думала тепер, вдивляючись у глибину світлого, нерухомого саду, серйозніше, значно серйозніше, аніж колись їй траплялося це думати. І що навело її на ці думки? Аж ніяк не раптове кохання до графа, хоч це можна було б припустити. Навпаки, він їй не подобався. Корнет міг би скорше зацікавити її; але він негарний, бідний і мовчазний якийсь. Вона мимоволі забувала його і із злістю та з досадою викликала в уяві образ графа. «Ні, не те», — говорила вона сама до себе. Ідеал її був такий чарівний! Це був ідеал, який серед цієї ночі, цієї природи, не порушуючи її краси, міг би бути любимим, — ідеал, який вона надто високо ставила, щоб наважитись хоч раз наблизити його до грубої дійсності.

Спочатку самотність і відсутність людей, які могли б повернути до себе її увагу, зробили те, що вся сила любові, яку в душу кожному з нас однаково вкладо провидіння, була ще незаймана і незворушна в її серці; а тепер уже надто довго вона жила сумовитим щастям почувати в собі присутність цього чогось і, зрідка відкриваючи таємничий сердечний сосуд, тішитися спогляданням його багатств, щоб нерозважно вилити на когонебудь все те, що там було. Дай боже, щоб вона до

смерті тішилася цим скупим щастям. Хто знає, чи не краще і чи не сильніше воно? і чи не тільки воно істинне і можливе?

«Господи боже мій! — думала вона. — Невже я змарнувала щастя і молодість, і вже не буде... ніколи не буде? невже це правда?» І вона вдивлялася у високе, ясне біля місяця небо, вкрите білими хвилястими хмарками, які, застилаючи зорі, наближались до місяця. «Якщо набіжить на місяць ця верхня біла хмарка, значить, правда», — подумала вона. Туманна димчаста смуга пробігла по нижній половині ясного кола, і потроху світло почало тьмянішати на траві, на верхівітті лип, на ставку; чорні тіні дерев стали менш помітні. І, наче в унісон похмурій тіні, що оповила природу, легкий вітерець пролинув по листі і доніс до вікна росяний запах листя, сирі землі і квітучого бузку.

«Ні, це неправда, — заспокоювала вона себе, — а от якщо соловей заспіває сьогодні вночі, то значить нісенітниця все, що я думаю, і не треба вдаватися в розпач», — подумала вона. І довго ще сиділа мовчки, дожидаючи когось, хоч знову все освітілось і ожило, і знову кілька разів набігали на місяць хмарки і все потьмарювалось. Вона вже засинала так, сидячи біля вікна, коли соловей розбудив її дрібною треллю, що лунала дзвінко низом по ставку. Сільська панночка розплющила очі. Вся її душа, поійнята новою втіхою, оновилася від цього таємничого злиття з природою, що так спокійно і ясно розкинулась перед нею. Вона сперлася на лікті. Якесь м'ясо-солодке почуття смутку стиснуло її груди, і сльози чистої, широкої любові, що прагне одвіту, хороші, утішливі сльози навернулися їй на очі. Вона склала руки на підвіконні і на них поклала голову. Улюблена її молитва якось сама прийшла їй в душу, і вона так і задрімала з мокрими очима.

Дотик чийсь руки розбудив її. Вона прокинулась. Але дотик цей був легкий і приємний. Рука стискала міцніше її руку. Раптом вона згадала дійсність, скрикнула, схопилася і, сама себе запевняючи, що не пізнала графа, який стояв під вікном, весь облитий місячним слявом, вибігла з кімнати...

Справді, то був граф. Почувши крик дівчини і крехання сторожа за парканом у відповідь на цей крик, він прожогом, з почуттям спійманого злодія, шугнув по мокрій, росяній траві в глиб саду. «Ах, я дурень! — казав він у нестямі. — Я її злякав. Треба було тихше, словами розбудити. Ах, я тварюка незграбна!» Він спинився і прислухався: сторож через хвіртку пройшов у сад, тягнучи палицю по піщаній доріжці. Треба було сховатись. Він спустився до ставка. Жаби покvapно, примушуючи його здригатись, почали плигати з-під ніг його у воду. Ноги в нього промокли, але він сів навпочіпки і почав пригадувати все, що робив: як переліз через паркан, шукав її вікно і, нарешті, побачив білу тїнь; як кілька разів, прислухаючись до найменшого шурхоту, він підходив і відходив од вікна; як йому то здавалося безперечним, що вона, досадуючи на його забарність, жде його, то здавалося, що це неможливо, щоб вона так легко наважилась на побачення; як, нарешті, гадаючи, що ця сільська панночка тільки через свою соромливість прикидається сонною, він рішуче підійшов і побачив ясно її позу, але тут раптом чомусь втік прожогом назад і, вилаявши самого себе за полохливість, підійшов до неї сміливо і доторкнувся до її руки. Сторож знову крехнув і, рипнувши хвірткою, вийшов із саду. Вікно панночкиної кімнати грюкнуло і зачинилося віконницею зсередини. Графові стало страшенно прикро. Він дорого дав би, щоб тільки можна було почати знову все з самого початку: вже тепер він не накоїв би таких дурниць... «А чудесна панночка! Свіженька яка! Просто розкіш! І так прогавив... Дурна тварюка я!» До того ж, спати вже йому не хотілося, і він рішучою ходою розсердженої людини попрямував навмання вперед по доріжці критої липової алеї.

І тут і для нього ця ніч приносила свої миротворні дари якогось заспокійливого смутку і потреби в коханні. Глиниста доріжка, на якій подекуди видно було травичку або суху гілку, освітлювана крізь рясне листя лип прямими блідими променями місяця, здавалася помережаною. Який-небудь загнутий сук, наче оброслий

білим мохом, освітлювався збоку. Листочки, сріблячись, шепотілися подеколи. В будинку погасили світло, замовкли всі звуки; лише соловей наповнював собою, здавалося, увесь неосяжний, мовчазний і світлий простір. «Боже, яка ніч! Яка чудова ніч! — думав граф, вдихаючи в себе запашну свіжість саду.— Чогось шкода. Начебто невдоволений і собою, і іншими, і всім життям невдоволений. А хороша, мила дівчинка. Можливо, вона справді засмутилася... Тут мрії його перемішалися, він уявляв себе в цьому саду разом із сільською панночкою в різноманітних, найдивніших положеннях; потім місце панночки посіла його коханка Міна. «Який я дурень! Треба було просто її схопити за талію і поцілувати». І з цим каяттям граф повернувся в кімнату.

Корнет не спав ще. Він враз обернувся на постелі обличчям до графа.

— Ти не спиш? — спитав граф.

— Ні.

— Розповісти тобі, що було?

— Ну?

— Ні. Краще не розповідати... Або розповім. Підгори ноги.

І граф, махнувши мислено рукою на невдале завершення інтрижки, з веселою усмішкою підсів на ліжко товариша.

— Можеш собі уявити, що ця панночка мені призначила rendez-vous! ¹

— Що ти кажеш? — крикнув Полозов, схоплюючись з ліжка.

— Ну, слухай.

— Та як же? Коли ж? Не може бути!

— А ось, поки ви лічили преферанс, вона мені сказала, що сидітиме вночі біля вікна, і що у вікно можна влізти. Ось що значить практична людина! Поки ви там із старою лічили, я це дільце облагодив. Таж ти чув, вона при тобі навіть сказала, що вона сидітиме сьогодні біля вікна, на ставок дивитиметься.

— Так, це вона сказала.

— Але ж я не знаю, ненароком чи ні вона це ска-

¹ побачення!

зала, можливо, й справді вона ще не хотіла зразу, тільки схоже було на те. Вийшла якась дивна штука. Я повівся, як справжній йолоп! — додав він, зневажливо кепкуючи з самого себе.

— То що ж? Де ти був?

Граф, не згадуючи про свої нерішучі неодноразові спроби, розказав усе, як було.

— Я сам зіпсував: треба було сміливіше. Закричала і втекла од віконця.

— Отже, вона закричала і втекла, — сказав корнет з ніяковою усмішкою, відповідаючи на графову усмішку, що так довго і сильно впливала на нього.

— Так. Ну, тепер час спати.

Корнет повернувся спиною до дверей і мовчки полежав хвилину з десять. Бог знає, що робилося у нього в душі; та коли він повернувся знову, на обличчі його було страждання і рішучість.

— Граф Турбін! — сказав він уриваним голосом.

— Ти що — мариш, мабуть? — спокійно озвався граф. — Що, корнет Полозов?

— Граф Турбін! Ви падлюка! — крикнув Полозов і схопився з ліжка.

XVI

На другий день ескадрон виступив. Офіцери не бачили господарів і не попрощалися з ними. Один з одним вони також не розмовляли. На першому ж привалі мала відбутися дуель. Але ротмістр Шульц, гарний товариш, чудовий їздець, улюбленець усього полку, якого граф обрав секундантом, так встиг уладнати цю справу, що не лише не було дуелі, але ніхто в полку не знав про цю подію, і навіть Турбін і Полозов, хоча не в таких дружніх взаєминах, як перше, але залишилися на «ти» і зустрічалися за обіднім столом і під час гри в карти.

11 квітня 1856 р.

РАНОК ПОМІЩИКА

I

Князеві Нехлюдову було дев'ятнадцять років, коли він з 3-го курсу університету приїхав на літні вакації в своє село і пробув у ньому сам ціле літо. Восени він неусталеним хлоп'ячим почерком написав до своєї тітки, графині Белорецької, що, як він вважав, була його кращим другом і найгеніальнішою жінкою в світі, такого перекладеного тут французького листа:

«Люба тітонько!

Я прийняв рішення, від якого має залежати доля всього мого життя. Я кидаю університет, щоб присвятити себе життю в селі, бо почуваю, що народився для нього. Дуже прошу вас, любя тітонько, не смійтеся з мене. Ви скажете, що я молодий; може, справді, я ще дитина, але це не заважає мені почувати моє покликання, бажати робити добро й любити його.

Як я вам писав уже, я переконався, що справи мої страшенно розладнались. Бажаючи дати їм лад і вникнувши в них, я виявив, що головне лихо полягає у вкрай тяжкому, жалюгідному стані мужиків, і лихо таке, що його можна виправити тільки працею й терпінням. Якби ви тільки могли бачити двох моїх мужиків, Давида та Івана, і життя їхнє з їх родинами, я певен, що самий вигляд цих двох нещасних переконав би вас більше, ніж усе те, що я можу сказати вам, щоб пояснити мій намір. Хіба ж не мій священний і безпосередній обов'язок дбати про щастя цих семисот чоловік, за яких я

повинен буду відповідати перед богом? Хіба не гріх покидати їх на сваволю брутальних старост та управителів заради планів насолоди чи честолюбності? І навіть шукати в іншій сфері нагоди бути корисним і робити добро, коли переді мною постає такий благородний, блискучий і найближчий обов'язок? Я почуваю себе здатним бути добрим хазяїном; а для того, щоб бути ним, як я розумію це слово, не треба ні кандидатського диплома, ні чинів, яких ви так бажаєте для мене. Люба тітонько, не складайте за мене честолюбних планів, призвичайтесь до думки, що я пішов зовсім особливою дорогою, але вона хороша і, я почуваю, приведе мене до щастя. Я багато й багато передумав про свій майбутній обов'язок, склав собі правила дій, і, якщо тільки бог дасть мені життя і сили, я дійду успіху в своєму ділі.

Не показуйте листа цього братові Васі: я боюся його насмішок; він звик верховодити наді мною, а я звик скорятися йому. Ваня якщо й не схвалить мого наміру, то зрозуміє його».

Графиня відповіла йому таким листом, теж перекладеним тут з французької:

«Твій лист, любий Дмитре, нічого мені не довів, крім того, що в тебе прекрасне серце, в якому я ніколи й не мала сумніву. Але, любий друже, наші добрі властивості більше шкодять нам у житті, ніж погані. Не говоритиму тобі, що ти дієш нерозумно, що поведінка твоя засмучує мене, але постараюся вплинути на тебе самим переконанням. Поміркуймо, мій друже. Ти кажеш, що почуваєш покликання до сільського життя, що хочеш зробити своїх селян щасливими і що сподіваєшся бути добрим хазяїном. 1) Я повинна сказати тобі, що ми почуваємо своє покликання тільки тоді, коли вже раз помилимося в ньому; 2) що легше зробити щасливим самого себе, ніж будь-кого іншого, і 3) що для того, щоб бути добрим хазяїном, треба бути розважною й суворою людиною, чим ти навряд чи коли-небудь будеш, хоч і стараєшся прикидатися таким.

Ти вважаєш свої міркування непохитними й навіть береш їх за правила в житті; але в мої літа, мій друже, не вірять у міркування та в правила, а вірять тільки

в досвід; а досвід каже мені, що твої плани — дитинячі. Мені вже під п'ятдесят років, і я багато знала достойних людей, але ніколи не чула, щоб юнак з ім'ям і здібностями, під приводом робити добро, закопався у селі. Ти завжди хотів здаватися оригіналом, а твоя оригінальність не що інше, як надмірне самолюбство. Слухай, друже мій! вибирай краще второвані доріжки: вони ближче ведуть до успіху, а успіх, якщо вже не потрібен тобі як успіх, то конче потрібен для того, щоб мати змогу робити добро, яке ти любиш.

Злидні кількох селян — лихо неминуче, або таке лихо, якому треба допомогти, не забуваючи всіх своїх обов'язків щодо суспільства, щодо своїх рідних і до самого себе. З твоїм розумом, з твоїм серцем і любов'ю до чесноти нема кар'єри, в якій ти не мав би успіху; але вибирай принаймні таку, яка б була тебе гідна й зробила б тобі честь.

Я вірю в твою щирість, коли ти кажеш, що в тебе нема честолюбності; але ти сам обманюєш себе. Честолюбність — чеснота в твої роки і з твоїми статками; але вона стає вадою й пошлістю, коли людина вже не спроможна задовольнити цю пристрасть. І ти відчуєш це, якщо не зречешся свого наміру. Прощай, любий Митю! Мені здається, що я тебе люблю ще більше за твій недоладний, але благородний і великодушний план. Роби, як знаєш, але, признаюсь, не можу погодитися з тобою».

Юнак, одержавши цього листа, довго думав над ним і, нарешті, вирішивши, що й геніальна жінка може помилятися, подав заяву про звільнення з університету і назавжди залишився в селі.

II

У молодого поміщика, як він писав своїй тітці, було складено правила дій по своєму господарству, і все життя та роботу його було розподілено по годинах, днях і місяцях. Неділю було призначено для приймання прохачів, двораків і мужиків, для обходу господарств бідних селян та для подання їм допомоги за згодою гро-

мади, яка збиралась увечері кожної неділі й повинна була вирішувати, кому та яку допомогу треба було подавати. В такій роботі минуло більше року, і юнак був уже не зовсім новаком ні в практичному, ні в теоретичному знанні господарства.

Була погожа червнева неділя, коли Нехлюдов, напившись кави і переглянувши розділ «Maison Rustique»¹, з записною книжкою і пачкою асигнацій у кишені свого легенького пальта, вийшов з великого з колонадами і терасами сільського дому, в якому займав унизу одну маленьку кімнатку, і нечищеними, зарослими доріжками старого англійського саду подався до села, розташованого по обидва боки великого шляху. Нехлюдов був високий, стрункий молодик з великим, густим, закрученим темноруським волоссям, з ясним блиском у чорних очах, свіжими щоками та рум'яними губами, над якими тільки засіювався перший пушок юності. У всіх рухах його та в ході помітно було силу, енергію й добродушне самовдоволення молодості. Селянський люд строкатими юрбами повертався з церкви; старі, дівчата, діти, молодіці з немовлятами, у святковому одязі, розходилися по своїх хатах, низько вклоняючись панові та обминаючи його. Вийшовши на вулицю, Нехлюдов спинився, вийняв з кишені записну книжку, і на останній, списаній дитячим почерком сторінці прочитав кілька селянських імен з помітками. «Іван Чури-сьонок — просив круглячків», — прочитав він, і, вийшовши на вулицю, підійшов до воріт другої хати праворуч.

Житло Чурисьонка становили: напівзгнилий, поприлий у кутках зруб, який похилився набік і вріс у землю так, що над самою гнойовою призьбою видно було одне вибите покутне волокове віконце з напіввідірваною віконницею, і друге, вовче, заткнуте клоччям. Рублені сіни, з брудним порогом і низькими дверима, другий маленький зрубець, ще старіший та ще нижчий за сіни, ворота й плетена комірчина тулилися до головної хати. Все це було колись укрите одною нерівною стріхою, а тепер тільки на краю густо нависла чорна, гни-

¹ «Ферма»,

ла солома, а на горі подекуди видно було лати і крокви. Перед подвір'ям був колодязь з розваленими цямринами, рештками стовпа та колеса і з грязькою калюжею, потоптаною худобою; в ній хлюпалися качки. Біля колодязя стояли дві старі розчакнуті й надламани верби, з негустим, блідозеленим віттям. Під одною з цих верб, які свідчили про те, що хтось і колись дбав про прикрашення цього місця, сиділа восьмилітня білява дівчинка й заставляла лазити навколо себе іншу, дволітню дівчинку. Надвірний цуцик, що крутився біля них, побачивши пана, стрімголов кинувся під ворота й зайшовся там зляканим, деренчливим гавкотом.

— Чи дома, Іван? — спитав Нехлюдов.

Старша дівчинка начебто остовпіла при цьому запитанні й почала дедалі більше витріщати очі, нічого не відповідаючи; а менша роззявила рота й збиралася плакати. Невисока бабуся, в подертій картатій спідниці, низько підперезаній стареньким червонуватим поясом, виглядала з-за дверей і теж нічого не відповідала. Нехлюдов підійшов до сіней і повторив запитання.

— Дома, ласкавий пане,— промовила деренчливим голосом бабуся, низько вклоняючись і вся впадаючи в якесь злякане хвилювання.

Коли Нехлюдов, привітавшись з нею, пройшов через сіни на тісне подвір'я, стара підперлась долонею, підійшла до дверей та, не спускаючи очей з пана, тихо стала похитувати головою. На подвір'ї бідно; де-не-де лежав старий, невивезений, почорнілий гній; на гною безладно валялися трухла колода, вила та дві борони. Повітки навколо двору, що під ними з одного боку стояло рало, візок без колеса та лежала купа навалених один на одного, порожніх, непридатних вуликів-когод, були майже всі розкриті, і один бік їх повалився, отож спереду перекладини лежали вже не на підпорах, а на гною. Чурисьюнок сокирою й обухом виламував пліт, що увігнувся під тягарем стріхи. Іван Чурис був мужик років під п'ятдесят, нижчий проти звичайного зросту. Риси його засмаглого довгастого обличчя, оброслого темнорусявою шпакуватою бородою і таким самим густим волоссям, були гарні й виразні. Його темногубі, напівзаплющені очі дивилися розумно й добродушно-без-

турботно. Невеликий правильний рот, що різко виступав з-під русявих рідких вусів, коли він усміхався, виявляв спокійну впевненість у собі й трохи насмішкувату байдужість до всього навколо. Груба шкіра, глибокі зморшки, різко визначені жили на шиї, обличчі та руках, неприродна сутулуватість та криві дугасті ноги,— все це свідчило, що весь вік його минув у надсильній, надміру важкій роботі. Одяг його складався з білих плоскітних штанів, з синіми латками на колінах, і такої самої брудної сорочки, що розлазилась на спині і на руках. Сорочку він низько підперізував поворозкою, на якій висів мідний ключик.

— Боже поможи! — сказав пан, входячи на подвір'я.

Чурицьонек оглянувся і знову взявся до свого діла. Зробивши енергійне зусилля, він витяг пліт з-під повітки й тоді тільки застромив сокиру в колоду і,правляючи поясок, вийшов на середину подвір'я.

— Із святом, ваше сіятельство! — сказав він, низько вклоняючись і струшуючи волоссям.

— Спасибі, голубе. Ось прийшов твоє господарство провідати,— з дитячою дружлюбністю й сором'язливістю сказав Нехлюдов, оглядаючи одяг мужика.— Покажи-но мені, навіщо тобі круглячки, що ти просив у мене на сходці.

— Круглячки оті? Звісно, навіщо круглячки, паночку ваше сіятельство. Хоч трошечки підперти хотілось, самі, ваша ласка, бачите; ось недавнечко ріг завалився, ще помилував бог, що худоби тоді не було. Все ото ледь-ледь висить,— говорив Чурицьонек, зневажливо оглядаючи свої розкриті, криві й повалені сараї.— Тепер і крокви, і підпори, і перекладини тільки зачепи,— дивись і полінячки путящої не буде. А дерева де ниньки візьмеш? самі, ласкаві, знаєте.

— То навіщо ж тобі п'ять круглячків, коли один сарай уже завалився, а інші незабаром заваляться? Тобі потрібні не круглячки, а крокви, перекладини, стовпи — все нове потрібне,— сказав пан, видимо, хвалячись тим, що знає діло.

Чурицьонек мовчав.

— Тобі, виходить, треба дерева, а не круглячків; так і казати треба було.

— Звісно, треба, та взяти ж нема де; не все ж на панський двір ходити! Коли наш брат унадиться до вашого сіятельства за всяким добром на панський двір з поклоном, то які ж ми селяни будемо? А коли ласка ваша на те буде, щодо дубових верхівок, що на панському току так, без потреби лежать,— сказав він, вклоняючись і переступаючи з ноги на ногу,— то, може, я котрі підміню, котрі підріжу та й з старого як-небудь спорудю.

— Як же із старого? Ти ж сам кажеш, що все в тебе старе й гниле: ниньки цей ріг обвалився, завтра той, післязавтра третій, то вже коли робити, то робити все наново, щоб не даремно робота пропадала. Ти скажи мені, як ти думаєш: може твій двір простояти цю зиму чи ні?

— А хто його знає!

— Ні, ти як думаєш? завалиться він чи ні?

Чурис на хвилину задумався.

— Повинен весь завалитися,— сказав він раптом.

— Ну, от бачиш, ти б краще так і на сходці казав, що тобі треба весь двір прибудувати, а не самих круглячків. Я ж радий допомогти тобі...

— Дуже вдячні за вашу ласку,— недовірливо й не дивлячись на пана відповів Чурисьонок.— Мені хоч би колоди з чотири та круглячків приділили, то я, може, сам справляюся; а яке непотрібне дерево знайдеться, то до хати на підпірки піде.

— А хіба в тебе й хата погана?

— Отак і чекаємо з жінкою, що ось-ось роздавить кого-небудь,— байдуже сказав Чурис.— Оце недавно балка з стелі мою жінку вбила!

— Як це вбила?

— Та так, убила, ваше сіятельство: по спині як угріла її, то вона до ночі немов мертва лежала.

— Що ж, пройшло?

— Воно то пройшло, та все хворіє. Вона таки й зроду хвора.

— Що ти, хвора? — спитав Нехлюдов жінку, яка й далі стояла на дверях і ту ж мить почала ойкати, тільки-но чоловік став говорити про неї.

— Ось тут не попускає мені, та й годі,— відповіла вона, показуючи на свої брудні, худі груди.

— Отак! — з досадою сказав молодий пан, здвигаючи плечима.— Чого ж ти хвора, а не приходила сказати до лікарні? Для цього ж і лікарню заведено. Хіба вас не сповіщали?

— Сповіщали, паночку, та нема коли все: і на панщину, і дома, і діточки — все сама! Я ж сама-самісінька...

III

Нехлюдов увійшов до хати. Нерівні, закурені стіни в чорному кутку було завішано різним ганчір'ям та одягом, а на покутті геть укрито червонястими тарганами, що скупчилися коло образів та лави. Посеред стелі цієї чорної, смердючої, шестиаршинної хатинки була велика щілина, і дарма що в двох місцях стояли підпірки, стеля так погнулася, що, здавалося, кожної хвилини мала обвалитись.

— Так, хата дуже погана,— сказав пан, вдивляючись в обличчя Чурицьонку, який, здавалося, не хотів починати цієї розмови.

— Задушить нас, і діточок задушить,— почала слізливим голосом приказувати жінка, прихилившись до печі під полатями.

— Ти не говори! — суворо сказав Чуриць. Вуса його ворухнулися, і з тонкою, ледь помітною усмішкою він звернувся до пана: — І не збагну, що з нею робити, ваше сіятельство, з хатою отою; і підпірки, і підкладки клав — нічого не можна зробити!

— Як тут зиму зимувати? Ох-ох-о! — сказала жінка.

— Воно, коли ще підпірки поставити, нову стелю настелити,— перебив її чоловік з спокійним діловим виразом,— та де-не-де перекладини перемінити, то, може, як-небудь переб'ємося зиму. Прожити можна, тільки хату всю підпірками загородиш — ось що; а зачепи її, то й тріски живої не буде; тільки поки стоїть, тримається,— закінчив він, як видно, дуже задоволений з того, що він збагнув це.

Нехлюдову було досадно й боляче, що Чуриць довів

себе до такого стану і не звернувся перше до нього, тоді як він, від самого свого приїзду, жодного разу не відмовляв мужикам і тільки того й добивався, щоб усі просто приходили до нього з своїми потребами. Він відчув навіть якусь злість на мужика, сердито здвигнув плечима й нахмурився; але жахливі злидні, що панували в хаті, і серед цих злиднів спокійна й самовдоволена зовнішність Чуриса перетворили його досаду на якесь журне, безнадійне почуття.

— Ну, як же ти, Іване, перше не сказав мені? — з докором зауважив він, сідаючи на брудну криву лаву.

— Не насмілюся, ваше сіятельство,— відповів Чурис з тією самою ледь помітною усмішкою, переступаючи своїми чорними, босими ногами по нерівній долівці; але він сказав це так сміливо й спокійно, що важко було вірити, щоб він не насмілювся прийти до пана.

— Наше діло мужицьке: як ми сміємо!..— почала була, схлипуючи, жінка.

— Ну, балакай,— знову звернувся до неї Чурис.

— В цій хаті тобі жити не можна; це дурниці! — сказав Нехлюдов, помовчавши якийсь час.— А ось що ми зробимо, братіку...

— Слухаю,— озвався Чурис.

— Бачив ти кам'яні герардівські хати, що я побудував на новому хуторі, що з порожніми стінами?

— Як не бачив,— відповів Чурис, відкриваючи усмішкою свої ще цілі білі зуби,— ще й дуже дивувались, як мурували ото їх — химерні хати! Хлопці сміялись, чи не гамазеї будуть, від щурів у стіни зсипати. Хати добрі! — закінчив він з виразом глузливого здивування, покрутивши головою: — немов остроги.

— Так, хати гарні, сухі й теплі, і від пожежі не такі небезпечні,— відказав пан, нахмуривши своє молоде обличчя, як видно, незадоволений глузуванням мужика.

— Безперечно, ваше сіятельство, хати добрі.

— Ну, то ось, одна хата вже зовсім готова. Вона на десять аршин, з сіньми, з коморою й зовсім уже готова. Я її, мабуть, тобі віддам у борг за свою ціну; ти коли-небудь віддаси,— сказав пан з самовдоволеною усмішкою, якої він не міг стримати, думавши про те, що

робить добре діло.— Ти свою стару розбереш,— провадив далі він,— вона на амбар піде, двір теж перенесемо. Вода там добра, городи наріжу з цілини, землі тобі в усіх трьох клинах теж там, під боком, виділю. Чудово житимеш! Що ж, хіба це тобі не подобається?— спитав Нехлюдов, помітивши, що тільки-но він заговорив про переселення, Чурис немовби скам'янів і, вже не усміхаючись, дивився в землю.

— Воля вашого сіятельства,— відповів він, не підводячи очей.

Старенька висунулась наперед, начебто її зачепило за живе, і вже ладналася сказати щось, але чоловік випередив її.

— Воля вашого сіятельства,— знову сказав він рішуче й разом з тим покійрно, поглядаючи на пана й струшуючи волоссям,— а на новому хуторі нам жити не випадає.

— Чому?

— Ні, ваше сіятельство, коли нас туди переселите,— ми й тут-то злиденні, а там вам повік мужиками не будемо. Які з нас там мужики будуть? Та там і жити не можна, воля ваша!

— Та чому ж?

— Зовсім розоримось, ваше сіятельство.

— Чому ж там жити не можна?

— Яке ж там життя? Ти подумай: місце нежиле, вода невідомо яка, вигону нема. Конопляники в нас тут споконвіку угноєні, а там що? Та й що там? Голо! Ні тинів, ні клунь, ні сараїв, нічого нема. Розоримося ми, ваше сіятельство, коли нас туди поженеш, зовсім розоримось! Місце нове, невідоме...— повторив він задумливо, але рішуче похитуючи головою.

Нехлюдов почав був доводити мужикові, що переселення, навпаки, дуже вигідне для нього, що тини та сараї там поставлять, що вода там добра тощо, але тупе мовчання Чуриса бентежило його, і він чомусь почував, що говорить не так, як би слід було. Чурисьонок не заперечував йому; та коли пан замовк, він, злегка усміхнувшись, сказав, що найкраще було б оселити на цьому хуторі старих двораків та Альошу-дурника, щоб вони там хліб вартували.

— Ото б добре було! — сказав він і знов усміхнувся.— Пусте це діло, ваше сіятельство.

— Та що ж, що місце нежиле? — терпляче напоягав Нехлюдов,— адже й тут колись місце було нежиле, а от живуть же люди; і там, ось, ти тільки перший оселись з легкої руки... Ти неодмінно оселись...

— Е, паночку, ваше сіятельство, як можна порівняти! — жваво відповів Чурис, начебто злякавшись, щоб пан не вирішив остаточно.— Тут на людях місце, місце веселе, звичайне: і дорога, і ставок тобі, білизну або що жінці попрати, чи худобу напоїти; і все наше обладнання мужицьке, тут споконвіку заведене, і тік, і городець, і верби — ось що мої батьки садили; і дід, і батечко наші тут богу душу віддали, і мені б тільки віку тут свого дожити, ваше сіятельство, більше нічого не прошу. Як буде ласка твоя хату полагодити — дуже вдоволені з вашої ласки будемо; а ні, то й у старенькій своїй віку як-небудь доживемо. Повік богу за тебе молитимемося,— провадив він далі, низько вклоняючись,— не зга-няй ти нас з гнізда нашого, батечку!

Поки Чурис говорив, з-під полатей, з того місця, де стояла його дружина, долинали дедалі гучніше схлипування, і коли чоловік сказав: «батечку», дружина його несподівано вискочила наперед і, в сльозах, кинулася в ноги панові.

— Не занести, паночку! Ти наш батько, ти наша мати! Куди нам селитися? Ми люди старі, самотні. Як бог, так і ти...— заголосила вона.

Нехлюдов схопився з лави й хотів підвести стару, але вона, наче упиваючись розпачем, билася головою об долівку й відштовхувала руку панову.

— Що це ти! встань, будь ласка! Коли не хочете, то й не треба; я примушувати не буду.— говорив він, махаючи руками й відступаючи до дверей.

Коли Нехлюдов сів знову на лаву і в хаті запанувала мовчанка, переривана тільки пхиканням старої, що знову відійшла під полаті і втирала там сльози рукавом сорочки, молодий поміщик зрозумів, що означала для Чуриса та його жінки напівзруйнована хатина, розвалений колодязь з брудною калюжею, гнилі хлівчики, сарайчики, розчахнуті верби, що їх видно було перед кри-

вим віконцем,— і йому стало чогось тяжко, сумно й чогось совісно.

— Як же ти, Іване, не сказав при людях минулої неділі, що тобі потрібна хата? Я тепер не знаю, як допомогти тобі. Я говорив вам усім на першій сходці, що я оселився тут і присвятив своє життя для вас; що я ладен сам лишитися без усього, аби тільки ви були задоволені й щасливі,— і я перед богом присягався, що додержу свого слова,— говорив юний поміщик, не знаючи того, що такі чутливі слова неспроможні викликати довіру в будь-кому і особливо в росіянинові, котрий любить не слова, а діло, і не охочий до виявлення почуттів, хоч би яких там прекрасних.

Але простодушний молодик був такий щасливий від того почуття, якого зазнавав, що не міг не виявити його.

Чурис похилив голову набік і, повільно кліпаючи очима, з вимушеною увагою слухав свого пана, як людину, що її не можна не слухати, хоч вона говорить речі, не зовсім добрі й такі, що зовсім нас не стосуються.

— Але ж я не можу всім давати все, чого в мене просять. Якби я нікому не відмовляв, хто в мене просить дерева, у мене в самого скоро б нічого не залишилося, і я не міг би дати тому, хто справді потребує. Ось тому я й виділив ділянку, визначив її для лагодження селянських будівель і зовсім віддав громаді. Ліс цей тепер уже не мій, а ваш, селянський, і вже я ним не можу розпоряджатися, а розпоряджається громада. Як знає. Ти приходи сьогодні на сходку; я громаді скажу про твоє прохання; коли вона вирішить тобі хату дати, то й добре, а в мене вже тепер лісу нема. Я від щирого серця хочу тобі допомогти; та коли ти не хочеш переселятися, то діло вже не моє, а громадське. Ти розумієш мене?

— Дуже вдячні за вашу ласку,— відповів збентежений Чурис.— Коли на двір деревця зласкавитесь дати, то ми й так поправимось.— Що громада? Річ відома...

— Ні, ти приходи.

— Слухаю. Я прийду. Чому не прийти? Тільки вже в громади я не проситиму.

Молодому поміщикові, мабуть, хотілося ще спитати щось у хазяїв; він не вставав з лави й нерішуче поглядав то на Чуриса, то в порожню, нетоплену піч.

— Що, ви вже обідали? — нарешті спитав він.

Під вусами Чуриса визначилась глузлива усмішка, начебто йому смішно було слухати такі дурні панові запитання; він нічого не відповів.

— Який обід, паночку? — тяжко зітхаючи, промовила жінка.— Хлібця поснідали — от і обід наш. По щавель ниньки піти не було коли, то й щів зварити нема з чого, а скільки квасу було, то дітям дала.

— Ниньки піст голодний, ваше сіятельство,— втрутився Чурис, пояснюючи жінчині слова.— Хліб та цибуля — от і їжа наша мужицька. Ще, хвалити господа, хлібця ото в мене, з ласки вашої, досі вистачило, а то зовсім у наших мужиків й хліба нема. На цибулю нині скрізь недорід. До Михайла-городника оце посилали, за пучок по шагу беруть, а купувати нашому братові нема звідки. Від великодня вважай, що й до церкви божої не ходимо, і свічки Миколі купити нема за що.

Нехлюдов уже давно знав, не з чуток, не з віри до слів інших, а на ділі всю ту страшенну бідність, в якій перебували його селяни; але вся дійсність ця була така несполучна з усім вихованням його, складом розуму та життєвим ладом, що він проти волі забував істину, і кожного разу, коли йому, як тепер, яскраво, відчутно нагадували її, в нього на серці ставало нестерпно тяжко й сумно, начебто спогад про якийсь зроблений, неспокутуваний злочин мучив його.

— Чого ви такі бідні? — сказав він, мимоволі висловлюючи свою думку.

— Та якими ж нам бути, паночку, ваше сіятельство, як не бідними? Земля наша яка — ви самі ласкаві знаєте: глина, горби, та й то, видно, прогнівили ми бога, от уже відколи була холера, вважай, хліб не родить. Луків та левад знову менше стало: деякі позабирали в економію, деякі теж до панських полів прилучили. Я самотній, старий... де й радий би поклопотатися — сили в мене нема. Стара моя хвора, щороку дівчаток приво-

дить: а воно ж усіх годувати треба. Ось сам морочусь, а сім душ у хаті. Грішний перед господом-богом, часто думаю собі: хоч би прибрав котрих бог швидше,— і мені б легше було, та й їм ото ліпше, ніж тут горе терпіти...

— О-ох! — голосно зітхнула жінка, ніби на підтвердження чоловікових слів.

— Ось моя поміч уся тут,— провадив далі Чурис, показуючи на білоголового, миршавого хлопчика років семи, з величезним животом, що в той час, боязко, тихо рипнувши дверима, увійшов до хати та, уп'явшись спідлоба здивованими очима в пана, обома рученятами тримався за сорочку Чуриса.— Ось і підсобляння моє все тут,— провадив звучним голосом Чурис, проводячи своєю шершавою рукою по білому волоссю дитини.— Коли його дочекаєшся? А мені вже робота не до снаги. Старість би ще нічого, та грижа мене змучила. В негоду хоч криком кричи, а мені ж бо вже давно б з тягла, час у старі. Он Єрмилов, Дьомкін, Зябрев — усі молодші за мене,— а вже давно землі поскладали. Ну, мені скласти нема на кого — ось біда моя. Годуватися треба: от і побиваюсь, ваше сіятельство.

— Я б радий тобі полегшити, справді. Що ж робити? — сказав молодий пан, із співчуттям дивлячись на селянина.

— Та як полегшити? Певна річ, коли землею володіти, то й панщину робити треба — вже порядки відомі. Як-небудь малого дочекаюсь. Тільки хай буде ласка ваша від школи його звільнить; бо оце земський приходив, теж каже, і йому ваше сіятельство наказує ходити до школи. Вже його звільнить: який же в ньому розум, ваше сіятельство? Він ще малий, нічого не тямить.

— Ні, це вже, брат, як хочеш,— сказав пан,— хлопчик твій уже може розуміти, йому вчитися пора. Адже я для твого ж добра кажу. Ти сам подумай: як він у тебе підросте, хазяїном стане, та буде грамоти знати й читати вмітиме, і в церкві читатиме,— тоді все в тебе дома, з божою допомогою, краще поведеться,— казав Нехлюдов, намагаючись висловлюватись якомога зрозуміліше і разом з тим чомусь червоніючи й затинаючись.

— Безперечно, ваше сіятельство,— ви нам поганого не зичите, але дома ото побути нема кому: ми з ста-

рою на панщині, ну, а він, хоч і маленький, а все підсобляє — і худобу загнати, і коней напоїти. Який там є, а все ж мужик, — і Чурицьонук з усмішкою взяв своїми товстими пальцями хлопчика за ніс і висякав його.

— Все-таки присилай його, коли сам дома й коли йому час, — чуєш? неодмінно.

Чурицьонук тяжко зітхнув і нічого не відповів.

V

— Та я ще хотів тебе спитати, — сказав Нехлюдов, — чому в тебе гній не вивезений?

— Який у мене гній, паночку ваше сіятельство! І возити нема чого. Худоба в мене яка? кобильчина одна та лошатко, а телицю восени ще телям хазяїнові заїзду віддав, — от і худібка моя вся.

— То як же, в тебе худоби мало, а ти ще телицю телям віддав? — з подивом спитав пан.

— А чим годуватимеш?

— Хіба в тебе соломи неvistачить, щоб корову прогодувати? В інших вистачає ж.

— В інших землі угноєні, а в мене земля — сама глина, нічого не зробиш.

— То от і угноюй її, щоб не було глини; а земля хліб уродить, то буде чим худобу годувати.

— Та й худоби нема, то який гній буде?

«*Ce d'ivne sercle vicieux*»¹, — подумав Нехлюдов, але зовсім не міг придумати, що порадити мужикові.

— Знову ж як його сказати, ваше сіятельство, не гній хліб родить, а все бог, — провадив далі Чурицьонук. — Ось у мене торік на неугноєній восьмушці шість кіп стояло, а з угноєної й півкопи не зібрали. Ніхто, крім бога! — додав він, зітхнувши. — Та й худоба в дворі не держиться в нашому. Ось шостий рік не держиться. Торік одна телиця здохла, другу продав: годувати не було чим; а позаторік добряча корова впала; пригнали з череди, нічого не було, раптом захиталась, захиталась — і не встала більше. Усе мое нещастя!

¹ порочне коло,

— Ну, братіку, щоб ти не говорив, що в тебе худоби нема через те, що корму нема, а корму нема через те, що худоби нема, ось тобі на корову,— сказав Нехлюдов, червоніючи й дістаючи з кишені в штанах зібгану пачку асигнацій і розбираючи її,— купи собі на моє щастя корову, а корм бери з току,— я накажу. Гляди ж мені, щоб на майбутню неділю в тебе була коро-ва: я зайду.

Чурис так довго, з усмішкою вагаючись, не простягав руки за грішми, що Нехлюдов поклав їх на край стола й почервонів ще більше.

— Дуже вдячні за вашу ласку,— сказав Чурис із своєю звичайною, трохи глузливою усмішкою.

Стара кілька разів тяжко зітхнула під полатями і начебто проказувала молитву.

Молодий пан зніяковів; він квапливо підвівся з лавки, вийшов у сіни й покликав за собою Чуриса. Вигляд цього чоловіка, якому він зробив добро, був такий приємний, що йому не хотілося скоро розлучатися з ним.

— Я радий тобі допомагати,— сказав він, зупиняючись біля колодязя,— тобі допомагати можна, бо, я знаю, ти не лінуєшся. Будеш працювати — і я допомогатиму: з божою поміччю й станеш на ноги.

— Вже не те, щоб стати на ноги, а тільки б не зовсім розоритися, ваше сіятельство,— сказав Чурис, надаючи раптом серйозного, навіть суворого виразу обличчю, начебто дуже незадоволений з припущення панового, що він може стати на ноги.— Жили при батькові з братами, нестатків не знали; а от як помер він, та як відділилися, то все гірше й гірше пішло. Усе сам та сам!

— Навіщо ж ви відділилися?

— Усе через жінок вийшло, ваше сіятельство. Тоді вже дідуся вашого не було, бо при ньому б не насмілились: тоді справжні порядки були. Він так само, як і ви, до всього сам доходив — і думати не сміли б відділятися. Не любив покійний мужикам попускати; а нами після вашого дідуся завідував Андрій Ілліч — не тим би його згадувати — п'яниця, чоловік нестатечний. Прийшли до нього проситися раз, другий — мовляв, світу не бачимо через отих жінок, дозволь відділитися; ну, пошмагав-пошмагав, а кінець кінцем так воно і вийшло,

все-таки поставили жінки на своєму, нарізно стали жити; а вже саодинокій мужик відомо який! Ну, та й ладу ото ніякого не було: орудував нами Андрій Ілліч, як хотів. «Щоб було в тебе все», а звідки мужикові взяти, про те не питає. Тут подушного набавили, харчовий запас теж збирати більший стали, а земель менше стало, і хліб родити перестав. Ну, а як межування почалося та як у нас наші угноєні землі до панського клину відрівав, лиходій, то й порішив нас зовсім, хоч помирай! Батечко ваш — царство небесне йому — пан добрий був, та ми його й не бачили майже: усе в Москві жив; ну, звісно, і підводи туди частіше ганяти стали. Часом бездоріжжя, кормів нема, а вези. Не можна ж і панові без того. Ми на це нарікати не сміємо; та ладу не було. Як оце ваша милость до себе всякого мужичка допускає, то й ми інші стали, і прикажчик ото іншою людиною став. Ми тепер знаємо хоча, що в нас пан є. І вже й сказати не можна, як мужички за твою ласку вдячні. А от в опіку справжнього пана не було; всякий пан був: і опікун пан, і Ілліч пан, і жінка його пані, і писар із стану теж пан. Ось тут багато — ох! багато лиха зазнали мужички!

Знов Нехлюдов відчув щось схоже на сором чи докір сумління. Він трохи підняв капелюха й пішов далі.

VI

«Юхванко-Химерний хоче коня продати», — прочитав Нехлюдов у записній книжечці й перейшов через вулицю до оселі Юхванка-Химерного. Юхванкова хата була добре вкрита соломою з панського току й поставлена із свіжого ясного осикового дерева (теж з панської ділянки), з двома пофарбованими червоними віконницями та ганочком з дашком і з вигадливим, вирізаним з дощок поруччям. Сини та холодна хата теж були справні, але загальний вигляд добробуту й достатку трохи порушувався пригородженою до ушул коморою з недоплетеною огорожею і розкритою повіткою, яку видно було з-за неї. У той самий час, як Нехлюдов наближався з одного боку до ганку, з другого підходи-

ли дві селянські жінки з повним цебром. Одна з них була дружина, друга мати Юхванка-Химерного. Перша була огрядна, рум'яна молодиця, з надзвичайно пишними грудьми й широкими, м'ясистими вилицями. На ній була чиста, вишита на рукавах і комірі сорочка, такий самий фартушок, нова спідниця, теплі черевики, намісто й вишитий червоною заплоччю й блискітками чотирикутний чепурний кораблик.

Кінець коромисла не похитувався, а міцно лежав на її широкому й твердому плечі. Легке напруження, помітне на червоному обличчі її, у вигині спини та розміреному русі рук і ніг, виявляли в ній надзвичайне здоров'я й чоловічу силу. Юхванкова мати, що несла другий кінець коромисла, була, навпаки, одна з тих бабусь, які справляють таке враження, нібито вони вже дійшли останньої межі старості й руйнування в живій людині. Коцава постать її, на яку надіто було чорну, подерту сорочку й безбарвну спідницю, була зігнута, і коромисло лежало більше на спині, ніж на плечі в неї. Обидві руки її з покривленими пальцями, якими вона, начебто вхопившись, трималася за коромисло, були якогось темнобурого кольору і, здавалось, не могли вже розгинатися; на похнюпленій голові, закутаній якимсь ганчір'ям, були гідкі сліди злиднів і глибокої старості. З-під вузького лоба, покарбованого в усіх напрямках глибокими зморшками, тьмяно дивилися в землю дві червоних очей без вій. Один жовтий зуб виставлявся з-під верхньої запалої губи і, безперестанку ворушачись, сходився часом з гострим підборіддям. Зморшки на нижній частині обличчя та горла схожі були на якісь торби, що гоїдалися при кожному русі. Вона тяжко й хрипко дихала; але босі скривлені ноги, хоч, здавалося, через силу волочачись по землі, розмірено ступали одна за одною.

VII

Майже зіткнувшись із паном, молодиця жваво поставила цебер, опустила очі, вклонилась, потім блискучими очима спідлоба глянула на пана і, намагаючись

рукавом вишитої сорочки сховати легку усмішку, постукуючи теплими черевиками, вибігла на східці.

— Ти, матінко, коромисло тітці Настасії однеси,— сказала вона, зупиняючись у дверях і звертаючись до старої.

Скромний молодий поміщик строго, але уважно подивився на рум'яну молодицю, нахмурився й звернувся до старої, яка, витягнувши шкарубками пальцями коромисло, скинула його на плече й покійно попрямувала була до сусідньої хати.

— Дома син твій? — спитав пан.

Стара, зігнувши ще більше свій зігнутий стан, уклонила і хотіла сказати щось, але, приклавши руки до рота, так закашлялась, що Нехлюдов, не дочекавшись, увійшов до хати. Юхванко, що сидів на покуті на лавці, побачивши пана, кинувся до печі, начебто хотів сховатись від нього, поквално сунув на полаті якусь річ і, кривлячи губи і кліпаючи очима, притулився до стіни, начебто даючи дорогу панові. Юхванко був русявий чоловік, років під тридцять, худорлявий, стрункий, з молодю гостренькою борідкою, досить вродливий, якби не метушкі карі очиці, що неприємно виглядали з-під зморщених брів, та не брак двох передніх зубів, що ту ж мить впадало в очі, бо губи його були короткі й безперестанку ворушились. На ньому була святкова сорочка з яскравочервоними ластовицями, смугасті вибійчані штани й важкі чоботи з поморщеними халявами. Всередині хати Юхванка не було так тісно й похмуро, як усередині хати Чуриса, хоч у ній так само було душно, пахло димом і кожухами, і так само безладно було розкидано мужицький одяг та начиння. Дві речі тут якось химерно привертали увагу: невеликий погнутий самовар, який стояв на полиці, та чорна рамка з рештками брудного скла й портретом якогось генерала, в червоному мундирі, що висіла коло образів. Нехлюдов, неприязно подивившись на самовар, на портрет генерала та на полаті, де стирчав з-під якогось лахміття кінець люльки в мідній оправі, звернувся до мужика.

— Здрастуй, Єпіфане,— сказав він, дивлячись йому у вічі.

Єпіфан уклонився, пробурмотівши: «Здорові були, васясо», особливо ніжно вимовляючи останнє слово, і очі його вмить оббігли всю постать панову, хату, долівку й стелю, не зупиняючись ні на чому; потім він квапливо підійшов до полатей, стягнув звідти сіряка й почав надівати його.

— Навіщо ти одягаєшся? — сказав Нехлюдов, сідаючи на лаву і, видимо, намагаючись якнайсуворіше дивитися на Єпіфана.

— Як же, даруйте, васясо, хіба можна? Ми, здається, можемо розуміти...

— Я зайшов до тебе дізнатися, навіщо тобі треба продавати коня, та чи багато в тебе коней, і якого ти коня продати хочеш? — сухо сказав пан, видимо, повторюючи приготовлені запитання.

— Ми дуже вдячні вашому сясу, що не погребували зайти до мене, до мужика,— відповів Юхванко, кидаючи швидкі погляди на портрет генерала, на піч, на чоботи панові й на всі речі, крім обличчя Нехлюдова.— Ми завжди за вашого сяса богу молились...

— Навіщо тобі коня продавати? — знову сказав Нехлюдов, підвищуючи голос і прокашлюючись.

Юхванко зітхнув, струснув волоссям (очі його знову оббігли хату) і, помітивши кішку, яка спокійно муркала, лежачи на лавці, гукнув на неї: «тпрусь, падлюко!», потім квапливо обернувся до пана.— Коня, котрий, 'васясо, негодящий... Якби худобина добра була, я б не продавав, васясо.

— А скільки в тебе всіх коней?

— Троє коней, васясо.

— А лошат нема?

— Як можна, васясо. І лоша є.

VIII

— Ходімо, покажи мені своїх коней; вони в тебе дома?

— Вдома, васясо; як мені наказано, так і зроблено, васясо. Хіба ми можемо не послухатися вашого сяса?

Мені наказав Яків Ілліч, щоб, мовляв, коней завтра в поле не пускав: князь дивитимуться; ми й не пускали. Хіба ж ми сміємо не слухатися вашого сься.

Поки Нехлюдов виходив у двері, Юхванко зняв ляльку з полатей і закинув її за піч; губи його все так само неспокійно сіпалися і тоді, коли пан не дивився на нього.

Худа сива кобильчина перебирала під повіткою прилу солому; двомісячне довгоноге лоша якогось невиразного кольору, з голубуватими ногами й мордою, не відходило від її миршавого, в реп'яхах, хвоста. Посеред двору, зажмурившись і задумано опустивши голову, стояв череватий гнідий меринець, на вигляд добра мужицька конячка.

— То тут усі твої коні?

— Та ні, васясо; ось іще кобилка, та ось лошатко,— відповів Юхванко, показуючи на коней, яких пан не міг не бачити.

— Я бачу. То якого ж ти хочеш продати?

— А ось оцього, васясо,— відповів він, махаючи полою сіряка на задуманого меринця, і безперестану моргаючи і кривлячи губи. Меринець розплющив очі й ліниво повернувся до нього хвостом.

— Він не старий на вигляд і коник наче кріпкенький,— сказав Нехлюдов.— Піймай-но його та покажи мені зуби. Я взнаю, чи старий він.

— Ніяк не можна піймати самому, васясо. Вся худобина й шага не варт, а норовиста — і зубами і передом, васясо,— відповів Юхванко, усміхаючись дуже весело й пускаючи очі на всі боки.

— Дурниці! Піймай, кажуть тобі.

Юхванко довго усміхався, огинався, і аж тоді, коли Нехлюдов сердито крикнув: «Ну! чого ж ти?» кинувся під повітку, приніс оброть і почав ганятися за конякою, лякаючи й підходячи ззаду, а не спереду.

Молодому панові, напевне, набридло дивитися на це, та й хотілося, може, показати свою спритність.— Дай сюди оброть! — сказав він.

— Даруйте! як можна васясу? не звольте...

Та Нехлюдов просто з голови підійшов до коня і, раптом схопивши його за вуха, пригнув до землі з такою

силою, що меринець, який насправді був дуже смирною мужицькою конячкою, захитався й захрипів, намагаючись вирватися. Коли Нехлюдов помітив, що зовсім даремно було вживати таких зусиль і глянув на Юхванка, який не переставав усміхатися, йому прийшла в голову найприкріша в його роки думка, що Юхванко глузує з нього і вважає його за дитину. Він почервонів, випустив вуха конячки і, без допомоги оброті розкривши їй рота, подивився в зуби: ікла були цілі, чашки повні,— це вже встиг вивчити молодий хазяїн,— виходить, конячка молода.

Юхванко в цей час підійшов до повітки і, помітивши, що борона лежала не на місці, підняв її і, притуливши до тину, поставив стійма.

— Ходи сюди! — гукнув пан з дитячо-роздратованим виразом на обличчі й мало не з сльозми досади та злості в голосі.— Що, ця коняка стара?

— Даруйте, васясо, дуже стара, років з двадцять буде... котра коняка...

— Мовчи! Ти брехун і негідник, бо чесний мужик не брехатиме; йому нема чого! — сказав Нехлюдов, задихаючись від гнівних сліз, що підступали йому до горла. Він замовк, щоб не осоромитися, розплакавшись при мужикові. Юхванко теж мовчав і з виглядом людини, що от-от заплаче, сопів носом і злегка крутив головою.— Ну, чим же ти виїдеш орати, коли продаси цю коняку? — провадив далі Нехлюдов, заспокоївшись досить, щоб говорити звичайним голосом.— Тебе навмисне посилають на піші роботи, щоб ти підправив коней до оранки, а ти останнього хочеш продати? а головне, навіщо ти брешеш?

Тільки-но пан заспокоївся, заспокоївся і Юхванко. Він стояв прямо і, все так само кривлячи губи, перебігав очима з одного предмета на інший.

— Ми вашому сясу,— відповів він,— не гірше за інших на роботу виїдемо.

— Та чим же ти виїдеш?

— Вже не турбуйтеся, вашого сяса роботу виконаємо,— відповів він, нокаючи на мерина й відганяючи його.— Коли б не треба грошей, то став би хіба продавати?

— Навіщо ж тобі треба грошей?

— Хліба нема нічого, васясо, та й борги віддати мужичкам треба, васясо.

— Як хліба нема? Чого ж в інших, у сімейних, ще є, а в тебе, несімейного, нема? Де ж він дівся?

— Їли, вашого сіяса, а тепер ані крихти нема. Коня я на осінь куплю, васясо.

— Коня продавати й думати не смій!

— Що ж, васясо, коли так, то яке ж наше життя буде? і хліба нема, і продати нічого не смій,— відповів він зовсім убік, кривлячи губи і кидаючи раптом зухвалий погляд просто в обличчя панові: — виходить, з голоду помирати треба.

— Гляди, брат! — закричав Нехлюдов, бліднучи від злості проти мужика.— Таких мужиків, як ти, я не триматиму. Тобі погано буде.

— На те воля вашого сясо,— відповів той, заплющуючи очі з удавано покірним виразом,— коли я у вас не заслужив. А здається, за мною ніяких похибок не помічено. Звісно, вже коли я вашому сіясу не сподобався, то все від вашої волі залежить; тільки не знаю, за що я страждати повинен.

— А ось за що: за те, що в тебе двір розкритий, гній незаораний, тини поламані, а ти сидиш дома та люльку куриш, а не працюєш; за те, що ти своїй матері, яка тобі все господарство віддала, шматка хліба не даєш, дозволяєш своїй жінці її бити й доводиш до того, що вона до мене скаржитися приходила.

— Даруйте, ваше сіясо, я й не знаю, які ото люльки бувають,— збентежено відповів Юхванко, якого, мабуть, найбільше образило обвинувачення в тому, що він курить люльку.— Про людину все сказати можна.

— Ось ти знову брешеш! Я сам бачив...

— Хіба я смію брехати вашому сіясу!

Нехлюдов замовк і, кусаючи губу, почав ходити туди й сюди по подвір'ю. Юхванко, стоячи на одному місці, не підводячи очей, стежив за пановими ногами.

— Слухай, Єпіфане,— сказав Нехлюдов дитячо-сумирним голосом, спиняючись перед мужиком і намагаючись приховати своє хвилювання,— так жити не можна, і ти себе занастаєш. Подумай гарненько. Якщо

ти мужиком добрим хочеш бути, то ти своє життя зміни, облиш свої звички погані, не бреш, не пияч, шануй свою матір. Я ж про тебе все знаю. Цікався господарством, а не тим, щоб казенний ліс красти та до шинку ходити. Подумай, що тут доброго! Коли тобі чого-небудь треба, то прийди до мене, краще попроси, чого треба та навіщо, і не бреш, а всю правду скажи, і тоді я тобі не відмовлю ні в чому, що тільки можу зробити.

— Даруйте, васясо, ми, здається, можемо розуміти вашого сяся! — відповів Юхванко, усміхаючись, начебто цілком розуміючи всю дотепність панового жарту.

Ця усмішка й відповідь зовсім розчарували Нехлюдова в сподіванні зворушити мужика і умовляннями на вернути на шлях істини. До того ж, йому все здавалося, що не личить йому, маючи владу, умовляти свого мужика, і що все, що він каже, зовсім не те, що слід казати. Він журно похилив голову й вийшов у сні. На порозі сиділа стара й голосно стогнала, як здавалося, щоб показати, що вона погоджується з пановими словами, які долинули сюди.

— Ось вам на хліб,— сказав їй на вухо Нехлюдов, кладучи в руку асигнацію,— тільки сама купуй, а не давай Юхванкові, бо він проп'є.

Стара кощавою рукою схопилася за одвірок, щоб підвестися, і зібралась дякувати панові; голова її захиталася, але Нехлюдов уже був на другому кінці вулиці, коли вона підвелась.

ІХ

«Давидко Білий просив хліба та кілків»,— було зазначено в записній книжці після Юхвана.

Пройшовши кілька дворів, Нехлюдов, на повороті в завулок, зустрівся із своїм прикажчиком, Яковом Іллічем, який, здаля побачивши пана, скинув клейончатого кашкета і, вийнявши фулярову хустинку, почав утирати товсте, червоне обличчя.

— Надінь, Якове! Якове, надінь-бо, я тобі кажу...

— Де зволили бути, ваше сіятельство? — спитав Яків, закриваючись кашкетом від сонця, але не надіваючи його.

— Був у Химерного. Скажи, будь ласка, чого він такий зробився? — сказав пан, далі йдучи вперед вулицею.

— А що, ваше сіятельство? — озвався управитель, який на чималій відстані йшов за паном і, надівши кашкета, розправляв вуса.

— Як щоб? він страшенний негідник, ледар, злодій, брехун, матір свою мучить, і як видно, такий затятий негідник, що ніколи не виправиться.

— Не знаю, ваше сіятельство, чого він вам так не сподобався...

— І дружина його, — перебив пан управителя, — здається, препогана жінка. Стара гірше за всяку жебрачку одягнена; їсти нема чого, а вона прибралася, і він теж. Що з ним робити, я зовсім не знаю.

Яків помітно збентежився, коли Нехлюдов заговорив про Юхванову жінку.

— Що ж, коли він так розбестився, ваше сіятельство, — почав він, — то треба заходи знайти. Він справді вбогий, як і всі одинокі мужики, але він усе-таки себе хоч трохи пильнує, не так, як інші. Він мужик розумний, грамотний і нічого, чесний, здається, мужик. При збиранні подушного він завжди ходить. І старостою за мого вже управління три роки був, теж ні в чому не помічений. Позаторік опікунові захотілося його скинути, то він і на тяглі справний був. Хіба коли в місті на пошті служив, може, випивав іноді трохи, то треба заходи знайти. Бувало коники викидати почне, пострахаєш — він знову за розум береться: і йому добре, і в сім'ї лад; а якщо вам неохота, значить, до тих заходів вдаватися, то я вже й не знаю, що з ним робитимемо. Він справді дуже розбестився. В солдати знову ж непридатний, бо, ваша ласка помітили, двох зубів нема, ще давно навмисне вибив. Та й не він один, насмілюся вам сказати, що зовсім страху не мають...

— Це вже облич, Якове, — відповів Нехлюдов, злегка посміхаючись, — про це ми з тобою говорили й переговорювали. Ти знаєш, як я про це думаю, і хоч що ти мені кажи, я все так само думатиму.

— Звісно, ваше сіятельство, вам усе це відомо, — сказав Яків, здвигаючи плечима й дивлячись ззаду на

пана так, начебто те, що він бачив, не обіцяло нічого доброго.— А що про стару ви зволите непокоїтись, то це даремно,— провадив він далі.— Вона, звісно, сиріт виховала, вигодувала й оженила Юхвана та все таке, але ж бо взагалі в селян заведено, що коли мати чи батько синові хазяйство передали, то вже хазяїн син і невістка, а стара вже повинна собі на хліб заробляти по силі по змозі. Вони, звісно, тих почуттів ніжних не мають, та вже серед селян взагалі так ведеться. То й насмілюся вам сказати, що даремно стара вас морочила. Вона баба розумна й добра господиня; але чого ж пана через усе турбувати? Ну, посварилася з невісткою, і та, може, її й штовхнула — бабські дрібниці! і помирилися б знов, ніж вас турбувати. Вже ви й так зволите все занадто до серця брати,— казав управитель, з якоюсь ніжністю й поблажливістю дивлячись на пана, котрий мовчки, широко ступаючи, йшов поперед нього по вулиці.

— Додому зволите? — спитав він.

— Ні, до Давидка Білого, чи Цапа... як він прозивається?

— Ось теж ледар, скажу вам. Вже ця порода Цапів така. Чого-чого з ними не робив — ніщо не бере. Вчора полем селянським проїхав, а в нього й гречки не посіяно; що скажете робити з такими людьми? Хоч би старий ото сина вчив, а' то такий самий ледар: ні на себе, ні на панщину, все в нього як мокре горить. Чого вже з ним не робили і опікун і я: і до станового посилали, і дома карали — от що ви не зволите любити...

— Кого? невже старого?

— Еге ж, старого. Опікун скільки разів і при всій сходці карав, то чи вірите, ваше сіятельство? хоч би тобі що: струснеться, піде, і знов те саме. І Давидко ж, скажу вам, мужик смирний, і не дурний мужик і не курить — не п'є, тобто,— пояснив Яків,— а от гірший за п'яницю. Одно, що в солдати коли піде чи на поселення, більше робити нема чого. Це вся вже порода Цапів така: і Матрюшка, що в чорній живе, теж їхньої сім'ї, така сама ледащиця клята. То я вам не потрібен, ваше сіятельство? — додав управитель, помічаючи, що пан не слухає його.

— Ні, йди собі,— не уважно відповів Нехлюдов і подався до Давидка Білого.

Давидкова хата криво й самотньо стояла край села. Біля неї не було ні подвір'я, ні клуні, ні комори; тільки якісь брудні хлівці для худоби тулились з одного боку; з другого боку купою було навалено приготовлені для надвірних будівель і огорожі хворост та колоди. Високий зелений бур'ян ріс на тому місці, де колись було подвір'я. Нікого, крім свині, яка, лежачи в багні, верещала біля порога, не було коло хати.

Нехлюдов постукав у розбите вікно; та що ніхто не озвався до нього, він підійшов до сіней і гукнув: «Хазяї!» І на це ніхто не озвався. Він пройшов сіни, заглянув у порожні хлівчики і увійшов до розчиненої хати. Старий червоний півень і дві курки, потрушуючи борідками й постукуючи кігтями, ходили собі по долівці та лавах. Побачивши людину, вони з розпачливим кудкудаканням, порозпускавши крила, почали битися в стіни, і одна з них вискочила на піч. Шестиаршинну хатинку всю займали піч з розваленим комином, ткацький верстак, який, дарма що був літній час, не вніесли, та почорнілий стіл з вигнутою, розтрісканою стільницею.

Хоч надворі було сухо, проте біля порога стояла брудна калюжа ще з того часу, коли йшов дощ і стеля та покрівля протекли. Полатей не було. Важко було подумати, що в цьому місці хтось живе, такою пустокою і безладдям віяло від хати і знадвору, і всередині; однак у цій хаті жив Давидко Білий з усією своєю родиною. В цю хвилину, незважаючи на спеку червневого дня, Давидко, загорнувшись з головою в кожушок, міцно спав, забившись у куток печі. Злякана курка, вискочивши на піч та ще не заспокоївшись від хвилювання, походжала по спині Давидка, проте не розбудила його.

Не бачачи нікого в хаті, Нехлюдов хотів уже вийти, як протяжне, голосне зітхання виявило, де був хазяїн.

— Гей, хто тут? — гукнув пан.

З печі почулося вдруге протяжне зітхання.

— Хто там? Іди-но сюди!

Ще зітхання, бурмотіння й голосне позіхання озвалися на вигук пана.

— Ну, що ж ти?

На печі поволі щось заворушилося, висунулась пола витертого кожуха, спустилась одна велика нога в подертому личаку, потім друга і, нарешті, появилася вся постать Давидка Білого, що сидів на печі й ліниво й незадоволено великим кулаком протирав очі. Поволі нагнувши голову, він, позіхаючи, глянув на хату і, побачивши пана, став ворушитися трохи швидше, ніж перше, але все ще так поволі, що Нехлюдов устиг разів зо три пройти від калюжі до ткацького верстака та назад, а Давидко все ще злазив з печі. Давидко Білий був справді білий: і волосся, і тіло, і обличчя його — все було надзвичайно біле. Він був високий на зріст і дуже товстий, але товстий, як бувають мужики, тобто не животом, а тілом. Товщина його, проте, була якась м'яка, хвороблива. Досить гарне обличчя його, з ясноглубими спокійними очима та з широкою розкиданою бородою, здавалося хоровитим. На ньому не було помітно ні загару, ні рум'янцю; воно все було якогось блілого, жовтявого кольору, з легким ліловим відтінком під очима, і начебто все запливело жиром чи розпухло. Руки в нього були пухлі, жовтуваті, як руки в людей, хворих на водянку, і обросли білим волоссям. Він так розіспався, що ніяк не міг зовсім розплющити очей і стояти, не похитуючись та не позіхаючи.

— Ну, як же тобі не совісно, — почав Нехлюдов, — серед білого дня спати, коли тобі двір будувати треба, коли в тебе хліба нема?..

Тільки-но Давидко опам'ятався від сну і почав розуміти, що перед ним стоїть пан, він склав руки під животом, опустил голову, схиливши її трохи набік, і не ворушився зовсім. Він мовчав; але вираз обличчя його і поза всього тіла промовляли: «Знаю, знаю; мені вже не вперше це чути. Ну, бийте ж; коли так треба — я стерплю». Він, здавалося, бажав, щоб пан перестав говорити, а швидше побив його, навіть боляче побив по пухлих щоках, але дав би йому скоріше спокій. Помічаючи, що Давидко не розуміє його, Нехлюдов різними запитаннями намагався вивести мужика з його покірливо-терплячої мовчанки.

— Для чого ж ти просив у мене дерева, коли воно

в тебе ось уже цілий місяць лежить, саме у вільний час так лежить, га?

Давидко вперто мовчав і стояв нерухомо.

— Ну, відповідай!

Давидко муркнув щось і кліпнув своїми білими віями.

— Треба ж працювати, братіку: без роботи що ж це буде? Ось тепер у тебе хліба вже нема, а чому? Тому, що в тебе землю погано виорано, та не заскороджено, та невчасно засіяно,— все від лінощів. Ти прошиш у мене хліба: ну, припустімо, я тобі дам, бо не можна тобі з голоду помирати, та воно ж так робити не годиться. Чий хліб я тобі дам? як ти думаєш, чий? Ти відповідай: чий хліб я тобі дам?— наполегливо допитувався Нехлюдов.

— Панський,— пробурмотів Давидко, боязко й запитливо підводячи очі.

— А панський же звідки? подумай сам, хто під нього зорав? заскородив? хто його посіяв, зібрав? — мужички? правда ж? То от бачиш: вже коли роздавати хліб панський мужикам, то треба роздавати більше тим, що на нього більше робили, а ти менше за всіх — на тебе й на панщині нарікають — менше за всіх працював, а більше за всіх панського хліба прошиш. За що ж тобі давати, а іншим ні? Адже коли б усі, як ти, на боку лежали, то ми давно всі б на світі з голоду помирали. Треба, братіку, працювати, а це погано — чуєш, Давиде?

— Слухаю,— повільно процідив він крізь зуби.

Х

У цей час повз вікно промайнула голова селянської жінки, яка несла полотно на коромислі, і через хвилину до хати ввійшла Давидкова мати, висока жінка років під п'ятдесят, дуже свіжа й жвава. Порите ряботинням та зморшками обличчя її було негарне, але рівний, твердий ніс, стиснуті, тонкі губи й бистрі сірі очі свідчили про розум та енергію. Незграбність плечей, пле-

скуватість грудей, сухість рук та розвинені м'язи на чорних, босих ногах її свідчили про те, що вона вже давно перестала бути жінкою і була тільки робітницею. Вона жваво увійшла до хати, причинила двері, обсмикнула спідницю і сердито глянула на сина. Нехлюдов щось хотів сказати їй, але вона одвернулася від нього й почала хреститися на чорну дерев'яну ікону, що виглядала з-за ткацького верстака. Закінчивши це, вона поправила брудну картату хустку, якою було закутано голову в неї, і низько вклонилася панові.

— З святом христовим, ваше сіятельство,— сказала вона.— Спаси тебе, боже, батьку ти наш...

Побачивши матір, Давидко помітно збентежився, зігнув трохи спину та ще нижче опустив шию.

— Спасибі, Орино,— відповів Нехлюдов.— Ось я допіру з твоїм сином говорив про ваше господарство.

Орина, або, як її прозвали мужики ще дівкою, Оришка-Бурлака, підперла підборіддя кулаком правої руки, що спиралася на долоню лівої, і, не дослухавши пана, почала говорити так різко і дзвінко, що всю хату заповнив звук її голосу, і знадвору могло здатися, що зразу говорять кілька жіночих голосів.

— Чого, паночку мій, чого з ним говорити! Він же й говорити ото не може, як людина. Ось він стоїть, йолоп,— провадила вона далі, зневажливо показуючи головою на жалюгідну, масивну постать Давидка.— Яке мое господарство, паночку, ваше сіятельство? Ми голо-та; гірших за нас у всій слободі в тебе нема: ні на себе, ні на панщину — сором! А все він довів. Народили, годували, поїли, не могли й дочекатися хлопця. От і дочекалися: хліб жере, а роботи з нього, як з трухлявої он тієї колоди. Тільки й знає на печі лежати, або от стоїть, макітру свою дурнячу чухає,— сказала вона, передражняючи його.— Хоч би ти його, паночку, пострахав, або що. Вже я сама прошу: покарай ти його ради господа бога, або в солдати — один кінець. Сили моєї з ним не стало — ось що.

— Ну, як тобі не гріх, Давидку, доводити до цього свою матір? — сказав Нехлюдов, з докором звертаючись до мужика.

Давидко стояв так само нерухомо.

— Адже хай би мужик хворий був,— з тією ж жвавістю й тими самими жестами провадила далі Орина,— а то ж бо коли поглянеш на нього — наче кабан з млина роздувся. Є, здається, чому працювати,— гладун такий! Ні, ось вилежується на печі, ледар. Коли візьметься за що, дивитися гидко: поки ж то він підведеться, поки переступить, поки там що,— говорила вона, розтягаючи слова й недоладно повертаючи туди й сюди своїми незграбними плечима.— Отож ось ниньки старий сам по хмиз до лісу поїхав, а йому наказав ями копати: де там,— і лопати в руки не брав... (На хвилину вона замовкла.) Занапастив він мене, сироту! — заголова вона раптом, змахнувши руками і з загрозливим жестом підходячи до сина.— Гладка твоя морда, ледача, прости господи!.. (Вона зневажливо й разом з тим розпачливо одвернулась від нього, плюнула й знову звернулася до пана, з тим самим запалом і з слізьми на очах, далі розмахуючи руками.) Усе ж сама, паночку. Старий от мій хворий, і теж пуття з нього нема, а я все сама та сама. Камінь, і той трісне. Хоч би померти, то легше було б: один кінець. Замучив він мене, падлюка! Батьку ти наш! сили в мене вже нема! Невістка від роботи згинула — і мені те саме буде.

XI

— Як згинула? — недовірливо спитав Нехлюдов.

— З натуги, паночку, як бог святий, перевелася. Взяли ми її позаторік з Бабуріна,— провадила вона далі, раптом змінюючи свій розлючений вигляд на слізливий і печальний,— ну, жінка була молода, свіжа, смирна, голубе мій. Дома ото в батька, за невістками, в розкошах жила, злиднів не бачила, а як до нас прийшла, як до нашої роботи взялася — і на панщину, і дома, і скрізь. Вона та я — тільки й було. Мені що? я баба звична, а вона вагітна була, паночку ти мій, та й лиха набралася; все через силу робила — ну, і підірвалася, сердешна. Того літа, в Петрівку, ще на біду хлопчика породила, а хлібця не було, коли-не-коли їли, паночку мій, а робота спішна надійшла — в неї груди й

пересохли. Дитина першенька була, корівки нема, та й сам знаєш, як у мужиків: де вже соскою вигодувати! Ну, звісно, жіноча дурість, вона через це гірше побиватися стала. А як дитина померла, все вона з того горя голосила-голосила, та злидні, та робота, все гірше та гірше: так змарніла за літо, сердешна, що під Покрову й сама померла. Він її порішив, мерзотник! — знову з розпачливою злобою звернулася вона до сина... — Що я тебе просити хотіла, ваше сіятельство, — провадила вона далі після короткого мовчання, притишуючи голос і вклоняючись.

— Що? — неуважливо спитав Нехлюдов, ще схвилований її розповіддю.

— Адже він мужик ще молодий. З мене вже якої роботи сподіватися: ниньки жива, а завтра помру. Як йому без жінки бути? Він же тобі не мужик буде. Порадь ти нас як-небудь, батьку ти наш.

— Тобто ти оженити його хочеш? Що ж? це діло!

— Зроби ласку; ви наші батьки-матері.

І, давши знак своєму синові, вона з ним разом впала у ноги панові.

— Навіщо ти до землі вклоняєшся? — говорив Нехлюдов, з досадою підводячи її за плечі.— Хіба не можна так сказати? Ти знаєш, що я цього не люблю. Ожени сина, будь ласка, я дуже радий, коли в тебе є невістка на прикметі.

Стара підвелася й почала рукавом втирати сухі очі. Давидко й собі зробив те саме і, потерши очі пухлим кулаком, в тій самій терпляче-покірливій позі далі стояв і слухав, що говорила Ориня.

— Невістка є, аякже! Он Васютка Михейкіна, дівка нічого, та вона ж без твоєї волі не піде.

— Хіба вона не згодна?

— Ні, паночку, коли твоя воля, піде!

— Ну, то що ж робити? Я примушувати не можу; пошукайте іншої: як не в себе, то в чужих; я викуплю, аби тільки йшла по своїй охоті, а силоміць видати заміж не можна. І закону такого нема, та й гріх це великий.

— Е-е-ех, паночку! та чи можлива річ, дивлячись на наше життя та на наші злидні, щоб по охоті пішла? Навіть солдатка вбога, і та таких злиднів на себе взя-

ти не захоче. Який мужик дочку до нас у двір віддасть? Одчайдушний не віддасть. Ми ж голота, злидні. Одну, скажуть, вважайте, голодом заморили, то і з моєю те саме буде. Хто віддасть? — додала вона, недовіжливо хитаючи головою, — подумай, ваше сіятельство.

— То що ж я можу зробити?

— Порадь ти нас як-небудь, голубе! — повторила переконливо Орина. — Що ж нам робити?

— Та що ж я можу порадити? Я теж тут нічого не можу зробити для вас.

— Хто ж нас порадить, коли не ти? — сказала Орина, опустивши голову і з виразом сумного подиву розводячи руками.

— Ось хліба ви просили, то я скажу вам відпустити, — мовив пан після недовгого мовчання, під час якого Орина зітхала, а Давидко вторував їй. — А більш я нічого не можу зробити.

Нехлюдов вийшов у сіни. Мати і син, вклоняючись, вийшли за паном.

XII

— О-ох, доля моя нещаслива! — сказала Орина, тяжко зітхаючи.

Вона зупинилась і сердито глянула на сина. Давидко ту ж мить повернувся і, важко перекинувши через поріг свою товсту ногу у величезному брудному личаку, зник у протилежних дверях.

— Що я з ним робитиму, паночку? — казала Орина, звертаючись до Нехлюдова. — Сам бачиш, який він! Він же мужик не поганий, не п'яний і смирний мужик, дитини малої не скривдить — гріх даремно казати; поганого в нього нічого нема, а вже й бог знає, що таке з ним зробилося, що він сам для себе лиходієм став. Він же й сам тому не радий. Чи повіриш, паночку, серце кров'ю обливається, коли на нього дивлюся, як він мучиться. Хоч який він є, а моя утроба носила; жалю його, ой як жалю!.. Він же не то, щоб супроти мене, чи батька, або начальства що робив, він мужик боязкий, сказати, як дитина мала. Як йому вдівцем бути? Порадь ти нас, паночку, — повторила вона, оче-

видно бажаючи загладити погане враження, яке її лайка могла справити на пана.— Я, паночку, ваше сіятельство,— провадила вона далі довірливим шепотом,— і так клала, і так прикидала: ніяк не збагну, чого він такий. Не інакше, як зіпсували його лихі люди.— Вона помовчала трохи.— Коли знайти людину, його вилікувати можна.

— Яку дурницю ти кажеш, Орино! як можна зіпсувати?

— Е, паночку, так зіпсують, що й навіки нелюдиною зроблять! Хіба мало лихих людей на світі! По злобі вийме жменю землі з-під сліду... або що там... І навіки нелюдиною зробить; чи далеко до гріха? Я так собі думаю, чи не піти мені до Дундука старого, що у Воробйовці живе: він знає всякі слова, і зілля знає, і уроки змовляє, і з хреста воду спускає; то чи не допоможе він? — говорила жінка.— Може, вің його вилікує.

«Ось вони, злидні оті та неучтво!» — думав пан, сумно похиливши голову і широкими кроками ідучи вниз селом. «Що мені робити з ним? Залишити його в цьому становищі неможливо й для мене і для прикладу іншим, і для нього самого неможливо»,— говорив він собі, перераховуючи на пальцях ці причини. «Я не можу бачити його в цьому становищі, а чим вивести його? Він знищує всі мої кращі плани в господарстві. Якщо залишаться такі мужики, мрії мої ніколи не здійсняться»,— подумав він, почувуючи досаду й злість на мужика за руйнування його планів. «Заслати його на поселення, як каже Яків, коли він сам не хоче, щоб йому було добре, чи в солдати? справді: принаймні і його позбудуть і ще заміню доброго мужика»,— міркував він.

Він думав про це з приємністю, але водночас невिरивно відчував, що думає тільки одним боком розуму і що не все гаразд. Він зупинився. «Стривай, про що я думаю,— сказав він до себе,— так, у солдати, на поселення. За що? Він хороша людина, краща за багатьох, та й звідки я знаю... Пустити його на волю? — подумав він, розглядаючи питання не одним боком розуму, як перше,— несправедливо та й неможливо». Але раптом йому прийшла в голову думка, яка дуже втішила його;

він усміхнувся з виразом людини, що розв'язала для себе трудне завдання. «Взяти у двір,— сказав він сам до себе,— самому стежити за ним, і лагідністю та умовляннями, добором роботи привчати до праці й виправляти його».

XIII

«Так і зроблю»,— з радісним самовдоволенням сказав сам до себе Нехлюдов, і, пригадавши, що йому треба було ще зайти до багатого мужика Дутлова, він подався до високої й просторої оселі, з двома димарями, що стояла посередині села. Підходячи до неї, він здибав біля сусідньої хати високу, бідно одягнену жінку років під сорок.

— Із святом, паночку,— сказала йому, анітрохи не торопіючи, жінка, зупинилась коло нього й привітно усміхнулася, вклоняючись.

— Здоровенька була, мамко,— відповів він.— Як поживаєш? Ось іду до твого сусіда.

— Еге ж, паночку, ваше сіятельство, добре діло. А чому до нас не завітаєте? Вже який би мій старий радий був!

— Що ж, зайду, побалакаємо з тобою, мамко. Це твоя хата?

— Еге ж, паночку.

І мамка побігла вперед. Увійшовши слідом за нею в сіни, Нехлюдов сів на діжку, вийняв і закурив цигарку.

— Там жарко; краще тут посидимо, побалакаємо,— відповів він на запрошення мамки зайти до хати. Мамка була ще свіжа і вродлива жінка. В рисах обличчя її і особливо у великих чорних очах була велика подібність до панового обличчя. Вона склала руки під фартухом і, сміливо дивлячись на пана й раз у раз хитаючи головою, почала говорити з ним:

— Що ж це, паночку, чого зволите до Дутлова йти?

— Та хочу, щоб він у мене землю найняв, десятин з тридцять, і своє господарство завів, та ще щоб ліс він купив зі мною разом. Адже гроші в нього є, то чого ж їм отак, марно, лежати? Ти як думаєш, мамко?

— А чого ж? Звісно, паночку, Дутлови люди кріп-

кі; на все село, мабуть, перший мужик,— відповіла мамка, киваючи головою.— Торік другу хату з свого лісу поставив, панів не морочили. Коней у них, крім лошат та стригунців, тройок із шість набереться, а худоби, корів та овець, як з поля женуть і жінки вийдуть на вулицю заганяти, то у воротях ото їх зіб'ється, просто біда; та й бджіл, мабуть, колод сотні зо дві, або й більше є. Мужик дуже кріпкий, і гроші повинні бути.

— А як ти думаєш, багато в нього грошей? — спитав пан.

— Люди кажуть,— звісно, по злобі, може,— що в старого гроші чималі; ну та про те він не говоритиме нікому та й синам не каже, а повинні бути. Чому б йому до гаю не взятися? Хіба побоїться, що слава про гроші піде. Він теж, років з п'ять тому, до луків із Шкаликком, хазяїном заїзду, з частини трохи був узявся, та обманув, чи що, його Шкалик отой, то карбованців з триста пропало в старого; відтоді й кинув. Та як їм справними не бути, паночку, ваше сіятельство! — провадила далі мамка: — на трьох землях живуть, сім'я велика, всі працюють, та й старий ото — ніде правди діти — можна сказати, що хазяїн справжній. В усьому ото йому щастить, аж дивуються люди; і на хліб, і на коней, і на худобу, і на бджіл, і на дітей щастить. Тепер усіх поженив. То у своїх дівок брав, а тепер Ілюшку з вільною оженив, сам відкупив. І теж молодиця хороша вийшла.

— І що ж вони, в злагоді живуть? — спитав пан.

— Як у домі справжня голова є, то й лад буде. Хоч би Дутлови — звісно, жінота; невістки коло печі полаються, полаються, а все під старим, бач, і сини в злагоді живуть.

Мамка помовчала трохи.

— Тепер батько найстаршого сина, Карпа, кажуть, хоче на хазяїна в домі поставити. Старий, мовляв, уже став; моє діло коло бджіл. Ну, Карпо той добрий мужик, мужик акуратний, а все ж куди йому проти старого хазяїна. Вже того розуму нема!

— То от Карпо захоче, може, взятися і до землі і до лісу, як ти думаєш? — сказав пан, який хотів у мамки випитати все, що вона знала про своїх сусідів.

— Навряд, паночку,— провадила далі мамка,— старий синові про гроші не признавався. Поки сам живий та гроші в нього в домі, значить, усе під його орудою провадиться; та й вони здебільшого під хуру їздять.

— А старий не погодиться?

— Побойться.

— Чого ж він побойться?

— Та хіба може, паночку, мужик панський про свої гроші сказати? Боронь боже, трапиться що-небудь, усіх грошей позбудеться! Он з хазяїном заїзду діло розпочав, та й схибив. Де ж йому з ним судитися! Так і пропали гроші; а з поміщиком вже й зовсім квит якраз буде.

— Так, через це...— сказав Нехлюдов, червоніючи.— Прощавай, мамко.

— Прощавай, паночку, ваше сіятельство. Красенько дякую.

XIV

«Чи не піти додому?» — подумав Нехлюдов, підходячи до воріт Дутлових й почувавши якийсь невиразний сум і моральну втому.

Але в цей час нові дощані ворота з рипінням відчинилися перед ним, і вродливий, рум'яний, білявий парубок, років вісімнадцяти, у хурманському одязі, з'явився у воротях, ведучи за собою тройку міцноногих, ще пітних, кошлатих коней, і хвацько струснувши білявим волоссям, уклонився панові.

— Що, батько дома, Ілля? — спитав Нехлюдов.

— На пасіці, за подвір'ям,— відповів парубок, провадячи одного за одним коней у напіввідчинені ворота.

«Ні, витримаю характер, запропоную йому, зроблю, що від мене залежить»,— подумав Нехлюдов і, пропустивши коней, увійшов на просторе подвір'я Дутлова. Видно було, що з подвір'я недавно вивезли гній: земля була ще чорна, пітна і подекуди, найбільше коло ушул, валялися червоні волокнисті клапті. На подвір'ї та під високими повітками стояло в порядку багато возів, рал, саней, кадовбів та всякого селянського добра; голуби перепурхували й вуркотіли в затінку під широкими, міцними кроквами; пахло гноєм і дьогтем. В одному

кутку Карпо та Гнат приладжували нову подушку до великої, окованої тройкової підводи. Всі три сини Дутлова були дуже подібні один до одного. Молодший, Ілля, що зустрівся Нехлюдову на воротах, був без бороди, менший на зріст, рум'яніший і чепурніший за старших; другий, Гнат, був трохи вищий на зріст, чорніший, з борідкою клинцем, і, хоч був теж у чоботях, хурманській сорочці й поярковому брилі, не мав того святкового, безтурботного вигляду, як менший брат. Старший, Карпо, був ще вищий на зріст, ходив у личаках, сірому каптані й сорочці без ластовиць, мав широку руду бороду й вигляд не тільки серйозний, але майже похмурий.

— Скажете батечка прислати, ваше сіятельство? — сказав він, підходячи до пана і злегка й незграбно вклонючись.

— Ні, я сам піду до нього на пасіку, подивлюсь, як у нього там; а мені з тобою поговорити треба, — сказав Нехлюдов, відходячи на другий бік подвір'я, щоб Гнат не міг чути того, про що він мав намір говорити з Карпом.

Самовпевненість і деяка гордість, помітна у всьому поведженні цих двох мужиків, і те, що йому сказала мамка, так бентежили молодого пана, що йому нелегко було наважитися говорити з ним про задуману справу. Він почував себе начебто винним, і йому здавалося, що легше говорити з одним братом так, щоб другий не чув. Карпо начебто здивувався, навіть пан одводить його вбік, але пішов за ним.

— Ось що, — почав Нехлюдов, затинаючись, — я хотів тебе спитати: багато у вас коней?

— Тройок з п'ять набереться, лошатка є теж, — розв'язно відповів Карпо, чухаючи спину.

— Що, брати твої на пошті їздять?

— Возимо пошту трьома тройками, а то Ілюшка з хурою їздив; оце тільки-но вернувся.

— Що ж, це вам вигідно? Скільки ви цим заробляєте?

— Та яка вигода, ваше сіятельство? Принаймні маємо на прожиття і коней можемо держати — і то слава богу.

— То чому ж ви до іншого чого-небудь не візьметься? Адже можна було б вам ліс купувати або землю наймати.

— Воно, звісно, ваше сіятельство, землю найняти можна, якби де під рукою була.

— Я ось що хочу вам запропонувати: ніж вам з хурою їздити, щоб тільки на харчі вистачало, найміть ви краще землі десятин з тридцять у мене. Весь клин, що за Саповим, я вам віддам, та заведіть своє господарство велике.

І Нехлюдов, захоплений своїм планом про селянську ферму, що його він не раз сам собі повторював і передумував, уже не затиноючись почав пояснювати мужикові свою пропозицію про мужицьку ферму.

Карпо слухав дуже уважно панові слова.

— Ми дуже вдячні за вашу ласку,— сказав він, коли Нехлюдов, замовкнувши, подивився на нього, чекаючи відповіді.— Звісно, тут поганого нічого нема. Коло землі поратися мужикові краще, ніж з батіжком їздити. По чужих людях ходить, всяких людей бачить,— розбещується наш брат. Найкраще діло, як мужикові коло землі поратися.

— То як ти думаєш?

— Поки батечко живий, то що ж я думати можу, ваше сіятельство? На те воля його.

— Проведи-но мене на пасіку; я поговорю з ним.

— Сюди, будьте ласкаві,— сказав Карпо, поволив прямуючи до заднього сарая. Він відчинив низеньку хвіртку, що вела на пасіку, і пропустивши в неї пана й зачинивши її, підійшов до Гната й мовчки взявся за перервану роботу.

XV

Нехлюдов, нагнувшись, пройшов крізь низеньку хвіртку з-під тінявої повітки на пасіку, що була по той бік подвір'я. Оточена вкритими соломною й прозірчастими тинами невелика площа, де симетрично стояли вкриті обрізками дощок вулики з золотистими бджолами, які, кружляючи, дзижчали коло них, була вся залита

гарячим, блискучим промінням червненого сонця. Від хвіртки протоптана стежечка вела на середину до дерев'яного поставця з фольговим образком, що яскраво блищав на сонці. Кілька молодих лип, що струнко здіймалися вище за стріху сусідньої оселі своїми кучерявими маківками, разом із звуком дзижчання бджіл ледве чутно гойдали своїм темнозеленим свіжим листям. Усі тіні, від критого тину, від лип та від вуликів, накритих дошками, чорно й коротко падали на дрібну кучеряву траву, що пробивалася між вуликами. Зігнуту невелику постать старого з лисучою на сонці, непокритою сивою головою й лисиною видно було коло дверей рубленого, вкритого свіжою соломною омшаника, який стояв між липами. Почувши, що рипнула хвіртка, старий оглянувся і, втираючи полою сорочки своє пітне, засмагле обличчя й привітно, радісно усміхаючись, пішов назустріч панові.

На пасіці було так затишно, радісно, тихо, прозоро; постать сивого дідка з рясними, що розходяться промінчиками, зморшками біля очей, у якихось широких черевиках, взутих на босу ногу, який, переступаючи перевальцем і добродушно, самовдоволено усміхаючись, вітав пана в своїх власних володіннях, була така просто-душно-лагідна, що Нехлюдов умить забув тяжкі враження сьгоднішнього ранку, і його улюблена мрія яскраво постала перед ним. Він бачив уже всіх своїх селян такими ж багатими, добродушними, як старий Дутлов, і всі лагідно й радісно усміхалися до нього, бо лише йому завдячували своїм багатством і щастям.

— Може, дати сітку, ваше сіятельство? Тепер бджола лиха, кусає,— сказав старий, здіймаючи з тину пришиту до лубка брудну полотняну торбу, що пахла медом, і пропонуючи її панові.— Мене бджола знає, не кусає,— додав він з лагідною усмішкою, яка майже не сходила з його гарного засмаглого обличчя.

— То й мені не треба. Що, роїться вже? — спитав Нехлюдов, сам не знаючи чому, теж усміхаючись.

— Коли там роїться, паночку Митре Миколайовичу,— відповів старий, виявляючи якусь особливу лагідність у цьому взиванні пана на ім'я й по батькові,— ось тільки, тільки що брати почала як слід. Ниньки весна холодна була, як ви зволите знати.

— А от я читав у книжці,— почав Нехлюдов, відмахуючись від бджоли, яка, забившись йому у волосся, дзижчала над самим вухом,— що коли вощина прямо стоїть, на жердинках, то бджола раніше роїться. Для цього роблять такі вулики з дощок... з перекладин...

— Ви, будьте ласкаві, не махайте: вона гірше,— сказав дідок,— а може, сітку все-таки подати?

Нехлюдову було боляче; але через якесь дитяче самолюбство він не хотів признатися в цьому, і він, ще раз відмовившись від сітки, далі розповідав старенькому про ту побудову вуликів, про яку він читав у «Maison Rustique» і при якій, на його думку, повинно було вдвоє більше роїтися; але бджола вжалила його в шию, і він збився й затнувся в середині розповіді.

— Воно справді, паночку Митре Миколайовичу,— сказав старий по-батьківськи поблажливо, дивлячись на пана,— справді в книжці пишуть. Та, може, це так, знічев'я написано, що ось, мовляв, він зробить, як ми пишемо, а ми поглузуємо потім. І це буває! Як можна бджолу вчити, куди їй вощину ліпити? Вона сама по колодці ліпить, коли впоперек, а то прямо. Ось, будьте ласкаві, подивіться,— додав він, відтикаючи одну з ближчих колодок і заглядаючи в отвір, укритий бджолами, що гули й лазили по кривих вощинах,— оця молода: в голові у неї матка, бач, сидить, а вощину вона й прямо й убік веде, як їй в колодці краще,— говорив старий, очевидно захоплюючись своїм улюбленим предметом і не помічаючи панового становища.— Ось ниньки вона з калашкою йде, ниньки день теплий, все видно,— додав він, затикаючи знову вулика й притискаючи ганчіркою бджолу, що лазила, потім згрібаючи шершавою долонею кілька бджіл із зморшкуватої потилиці. Бджоли не кусали його; але зате Нехлюдов уже ледве міг стримуватися від бажання вибігти з пасіки: бджоли місцях у трьох ужалили його й дзижчали з усіх боків навколо його голови та шиї.

— А багато в тебе колодок? — спитав він, відступаючи до хвіртки.

— Що бог дав,— відповів Дутлов, посміюючись,— лічити не треба, ваше сіятельство: бджола не любить. Ось, ваше сіятельство, я просити вашої ласки хотів,— прова-

див далі він, показуючи на тоненькі колодки, що стояли біля огорожі,— про Йосипа, мамчиного чоловіка; хоч би ви йому наказали: у своєму селі так погано робити по сусідству, негаразд.

— Як погано робити?.. Ох, одначе вони кусають! — відповів пан, уже взявшись за клямку хвіртки.

— Та от, що не рік, свою бджолу на моїх молодих напускає. Їм би вбиватися в силу, а чужа бджола в них вошину повитягає та й підсікає,— казав старий, не помічаючи, як кривиться пан.

— Гаразд, потім, зараз...— промовив Нехлюдов та, вже не в силі більше терпіти, відмахуючись обома руками, риссю вибіг у хвіртку.

— Землею потерти: воно нічого,— сказав старий, виходячи на подвір'я слідом за паном. Пан потер землею те місце, де було вжалено, червоніючи, швидко оглянувся на Карпа та Гната, які не дивилися на нього, і сердито нахмурився.

XVI

— Що я про хлопців хотів просити, ваше сіятельство,— сказав старий, нібито, а може й справді, не помічаючи грізного вигляду пана.

— Що?

— Та от конячки, слава тобі господи, ми маємо, і наймит є, то панщина за нами не пропаде.

— То що ж?

— Якби ласка ваша була хлопців на оброк відпустити, то Ілюшка з Гнатом хурманувати трьома тройками пішли б на ціле літо, може, що й заробили б.

— Куди ж вони підуть?

— Та як доведеться,— втрутився Ілюшка, який у цей час, припнувши коней під повіткою, підійшов до батька.— Кадмінські хлопці вісьмома тройками до Ромен їздили, то, кажуть, прохарчувались та десятків по три на тройку додому привезли; а то і в Одест,— кажуть, харчі дешеві.

— Ось про це саме я й хотів поговорити з тобою,— сказав пан, звертаючись до старого й бажаючи влучніше спрямувати його на розмову про ферму.— Скажи, будь

ласка, хіба вигідніше хурманувати, ніж дома хліборобством займатися?

— Звісно, вигідніше, ваше сіятельство! — знову втрутився Ілля, жваво струшуючи волоссям: — дома, бач, коней годувати нема чим.

— Ну, а скільки ти за літо заробиш?

— Та от весною, хоч який дорогий корм був, ми до Києва з товаром їздили, в Курському знову до Москви крупів навантажили, то й самі прохарчувалися, і коні ситі були, та й п'ятнадцять карбованців грошей привіз.

— Воно не біда братися до чесного промислу, хоч би й якого,— сказав пан, знову звертаючись до старого,— але мені здається, що можна б іншу роботу знайти; та й робота ця така, що їздить молодий хлопець скрізь, усяких людей бачить, розбеститися може,— додав він, повторюючи Карпові слова.

— Що ж нашому братові, мужикові, робити, як не хурманувати? — відказав старий з своєю лагідною усмішкою.— Коли поїздка добра — і сам ситий, і коні ситі; а щодо розбещення, то вони в мене, слава тобі господи, не перший рік їздять, та й сам я їздив, і поганого ні від кого не бачив, окрім доброго.

— Та мало до чого іншого ви могли б узятися дома: і до землі, і до луків....

— Як можна, ваше сіятельство! — підхопив Ілюшка з запалом.— Вже ми з цим народились, всі ці порядки нам відомі, зручне для нас діло, нема кращого діла, ваше сіятельство, як нашому братові з хурою їздити!

— А що, ваше сіятельство, зробіть нам ласку, завітайте до хати. На новосіллі ще не зволили бути,— сказав старий, низько вклоняючись й моргаючи на сина. Ілюшка риссю побіг до хати, а слідом за ним, разом із старим, увійшов і Нехлюдов.

XVII

Увійшовши до хати, старий ще раз уклонився, змахнув полою сіряка з лави на покуті і, усміхаючись, сказав:

— Чим вас частувати, ваше сіятельство?

Хата була біла (з димарем), простора, з полатями

і нарами. Свіжі осикові колоди, між якими видно було трохи прив'язаний мох, ще не почорніли; нові лави і полаті не повитиралися, і долівка ще не втопталася. Одна молода, худорлява, з довгастим, задумливим обличчям селянська жінка, дружина Іллі, сиділа на нарах і гоїдала ногою колиску, на довгій жердині причеплену до стелі. В колисці, ледве помітно дихаючи й заплющивши оченята, розкинувшись, дрімало немовля; друга, кремезна, червонощока молодиця, Карпова хазяйка, засукавши вище ліктів дужі, засмагли над кистями руки, перед піччю кришила цибулю в дерев'яну миску. Ряба, вагітна молодиця, закриваючись рукавом, стояла коло печі. В хаті, крім сонячної спеки, було гаряче від печі й дуже пахло тільки що спеченим хлібом. З полатей зацікавлено поглядали вниз, на пана, біляві голівки двох хлопчаків та дівчинки, що забралися туди, чекаючи обіду.

Нехлюдову було радісно бачити цей достаток і разом з тим чомусь було совісно перед жінками та дітьми, які всі дивилися на нього. Він, червоніючи, сів на лаву.

— Дай мені гарячого хліба крайчик, я його люблю,— сказав він і почервонів ще більше.

Карпова хазяйка врізала великий краєць хліба і на тарілці подала його панові. Нехлюдов мовчав, не знаючи, що сказати; жінки теж мовчали; старий лагідно усміхався.

«Але ж чого це я соромлюсь? наче я винен у чому-небудь,— подумав Нехлюдов.— Чому б мені не зробити пропозиції про ферму? Які дурниці!» Однак він усе мовчав.

— Що ж, паночку Митре Миколайовичу, як про хлопців ото скажете? — сказав старий.

— Та я б тобі радив зовсім не пускати їх, а знайти тут їм роботу,— раптом, набравшись духу, вимовив Нехлюдов.— Я, знаєш, що тобі придумав: купи ти зі мною пополовині ділянку в казенному лісі та ще землю...

Лагідна усмішка раптом зникла з обличчя старого.

— Як же, ваше сіятельство, на які ж гроші купуватимемо? — перебив він пана.

— Таж невеличкий лісок, карбованців за двісті,— зауважив Нехлюдов.

Старий сердито посміхнувся.

— Добре, якби були, чого б не купити? — сказав він.

— Хіба в тебе вже цих грошей нема? — докірливо сказав пан.

— Ох, паночку, ваше сіятельство! — відповів з сумом у голосі старий, оглядаючись на двері, — тільки б сім'ю прогодувати, а де вже нам лісу купувати.

— Та є ж бо в тебе гроші, чого ж їм так лежати? — наполягав Нехлюдов.

Старий раптом почав дуже хвилюватись; очі його заблищали, плечі стало посмикувати.

— Може, лихі люди про мене сказали, — заговорив він тремтливим голосом, — то, вірте богу, — говорив він, захоплюючись дедалі більше й повертаючи очі до ікони, — що ось хай лопнуть мої очі, хай провалюсь я на цьому місці, коли в мене що є, крім п'ятнадцяти карбованців, що Ілюшка привіз, і то подушне платити треба — ви самі зволите знати: хату поставили...

— Ну гаразд, гаразд! — сказав пан, підводячись з лави. — Прощайте, хазяї.

XVIII

«Боже мій! Боже мій! — думав Нехлюдов, великими кроками простуючи до дому тінявими алеями зарослого саду й неуважливо обриваючи листя та гілки, що траплялися йому по дорозі, — невже нісенітницею були всі мої мрії про мету й обов'язки мого життя? Чого мені тяжко, сумно, начебто я невдоволений з себе, тоді як я уявляв, що, раз знайшовши цю дорогу, я завжди зазнаватиму тієї повноти морально-задоволеного почуття, що її зазнав у той час, коли мені вперше прийшли в голову ці думки?» І перед ним надзвичайно яскраво і виразно постав спогад про те, що було рік тому, про цю щасливу хвилину.

Рано-вранці він устав найперший у домі і, болісно хвильований якимись затаєними, невиявленими поривами юності, без мети вийшов у сад, звідти в ліс, і серед травневої, дужої, соковитої, але спокійної природи довго блукав сам, без будь-яких думок, мучачись від

надмірності якогось почуття й не знаходячи виявлення для нього. То з усією принадністю невідомого юна уява його малювала йому жагучий образ жінки, і йому здавалося, що ось воно, невиявлене бажання. Але якесь інше, вище почуття говорило не те й примушувало його шукати чогось іншого. То недосвідчений, палкий розум його, підносячись дедалі вище, у сферу абстрактності, відкривав, як здавалось йому, закони буття, і він з гордою насолодою спинявся на цих думках. Та знову вище почуття говорило не те і знову примушувало його шукати й хвилюватися. Без думок і бажань, як це завжди буває після підсиленої діяльності, він ліг на спину під деревом і почав дивитись на прозорі вранішні хмарки, що перебігали над ним у глибокому безкрайому небі. Раптом, без будь-якої причини, на очі йому навернулись сльози, і, бог знає як, до нього прийшла ясна думка, що заповнила всю його душу, і за неї він ухопився з насолодою,— думка, що любов і добро є істина й щастя, і єдина істина й єдино можливе щастя в світі. Вище почуття не говорило не те; він трохи підвівся й став перевіряти цю думку. «Воно, воно, так!» — говорив він собі з захопленням, примірюючи всі попередні переконання, всі явища життя до нововиявленої, йому здавалося, зовсім нової істини.— Які дурниці все те, що я знав, чому вірив і що́ любив,— казав він сам собі.— Любов, самозречення,— ось єдино справжнє, незалежне від випадку щастя! — твердив він, усміхаючись і вимахуючи руками. З усіх боків примірюючи цю думку до життя й знаходячи для неї підтвердження і в житті, і в тому внутрішньому голосі, який говорив йому, що це те, він зазнавав нового для нього почуття радісного хвилювання та захвату. «Отже, я повинен робити добро, щоб бути щасливим»,— думав він, і все майбутнє його вже не абстрактно, а в образах, у формі поміщицького життя ясно вимальовувалось перед ним.

Він бачив перед собою величезне поле для цілого життя, яке він присвятив на добро і в якому, отже, буде щасливий. Йому не треба шукати сфери діяльності: вона готова; у нього є безпосередній обов'язок — у нього є селяни... І яка радісна і вдячна праця постає перед ним — «впливати на цей простий, сприйнятливий, незі-

псований клас народу, врятувати його від убогості, дати достаток, передати їм освіту, що нею, на щастя, я користуюсь, виправити їх вади, породжені нещастям і забобонністю, розвинути їх моральність, примусити полюбити добро... Яке блискуче, щасливе майбутнє! І за все це я, що робитиму це для власного щастя, я тішитимусь вдячністю їхньою, бачитиму, як з кожним днем я далі й далі йду до наміченої мети. Чудове майбутнє! Як міг я перше не бачити цього?»

«І крім цього,— в той самий час думав він,— хто мені заважає самому бути щасливим у коханні до жінки, в щасті родинного життя?» І юна уява малювала йому ще чарівніше майбутнє: «Я і дружина, котру я люблю так, як ніхто ніколи нікого не любив на світі, ми завжди живемо серед цієї спокійної, поетичної сільської природи, з дітьми, можливо, із старою тіткою; у нас є наша взаємна любов, любов до дітей, і ми обоє знаємо, що наше призначення — добро. Ми допомагаємо одно одному йти до цієї мети. Я роблю загальні розпорядження, даю загальну справедливу допомогу, заводжу ферми, ощадні каси, майстерні; а вона, з її гарненькою голівкою, у простому білому платті, підіймаючи його над стрункою ніжкою, іде по грязюці в селянську школу, до лазарету, до нещасного мужика, який, по справедливості, не заслуговує допомоги, і скрізь утішає, допомагає. Діти, старі, жінки обожують її й дивляться на неї, як на якогось ангела, як на провидіння. Потім вона повертається й приховує від мене, що ходила до нещасного мужика й дала йому грошей, але я все знаю й міцно обіймаю її та міцно й ніжно цілую її чарівні очі, щоки, що соромливо червоніють, і усміхнені рум'яні губи».

XIX

«Де ці мрії? — думав тепер юнак, після своїх одвідин підходячи до дому.— Ось уже понад рік, як я шукаю щастя на цьому шляху, і що ж я знайшов? Правда, часом я почуваю, що можу бути вдоволений з себе; але це якесь сухе, розсудливе вдоволення. Та й ні, я просто невдоволений з себе! Я невдоволений, бо я тут не

знаю щастя, а бажаю, палко бажаю щастя. Я не зазнав утіх, а вже відрізав від себе все, що дає їх. Навіщо? за що? Кому від цього стало легше? Правду писала тітка, що легше самому знайти щастя, ніж дати його іншим. Хіба багатіші стали мої мужики? освічені стали чи розвинулися вони морально? Анітрохи. Їм стало не краще, а мені з кожним днем стає тяжче й тяжче. Якби я бачив успіх у своїх заходах, якби я бачив вдячність... та ні, я бачу облудну рутину, порок, недовіру, безпорадність. Я просто марную найкращі роки життя»,— подумав він, і йому чомусь пригадалося, що сусіди, як він чув від няні, називали його недоростком; що грошей у нього в конторі зовсім уже не залишилось; що нова молотильна машина, яку він видумав, тільки свистіла, а нічого не молотила, коли її вперше, при численній публіці, пустили в молотильному сараї, і всі мужики з того сміялися; що з дня на день треба було сподіватися приїзду земського суду для опису маєтку, що його він прострочив, захопившись різними новими господарчими заходами. І раптом так само виразно, як перше, уявлялась йому сільська прогулянка по лісу та мрія про поміщицьке життя, так само виразно уявилася йому його московська студентська кімнатка, де він пізно вночі сидить, при одній свічці, із своїм товаришем і обожуваним шістнадцятилітнім другом. Вони годин з п'ять поспіль читали й повторювали якісь нудні записки цивільного права і, закінчивши їх, послали по вечерю, склалися на пляшку шампанського й розговорилися про майбутнє, яке чекає на них. Як зовсім інакше уявлялося майбутнє молодому студентові! Тоді майбутнє було сповнене втіх, різноманітної діяльності, блиску, успіхів і, безперечно, вело їх обох до найкращого, як тоді здавалося, блага на світі — до слави.

«Він уже йде і швидко йде цією дорогою,— подумав Нехлюдов про свого друга,— а я...»

Та в цей час він уже підходив до ганку дому, біля якого стояло чоловіка з десять мужиків і двораків, що з різними проханнями чекали на пана, і від мрій він повинен був повернутися до дійсності.

Тут була й обшарпана, скуйовджена і закривавлена селянка, яка, плачучи, скаржилася на свекра, що нібито

хотів убити її; тут були два брати, які вже другий рік ділили між собою своє селянське господарство і з нестримною люттю дивились один на одного; тут був і неголений сивий дворак з тремтячими від пияцтва руками, якого син його, садівник, привів до пана, скаржачись на його непутящу поведінку; тут був мужик, що вигнав свою дружину з дому за те, що вона цілу весну не працювала; тут була й ця хвора жінка, його дружина, яка, схлипуючи й нічого не говорячи, сиділа на траві коло ганку й виставляла свою запалену, недбало зав'язану якимсь брудним лахміттям, розпухлу ногу...

Нехлюдов вислухав усі прохання та скарги і, давши пораду одним, розглянувши справи других та пообіцявши третім, зазнаючи якогось змішаного почуття втоми, сорому, безсилля й каяття, пішов до своєї кімнати.

XX

У невеличкій кімнаті, в якій жив Нехлюдов, стояв старий шкіряний диван, оббитий мідними цвяшками; кілька таких самих крісел; розкритий старовинний бостонний стіл з інкрустаціями, заглибинами й мідною оправою, на якому лежали папери, та старовинний, жовтенький відкритий англійський рояль із стертими, погнутими вузькими клавішами. Між вікнами висіло велике дзеркало в старій, позолоченій різьбленій рамі. На підлозі, біля стола, лежали паки паперів, книг і рахунків. Взагалі вся кімната мала безхарактерний і безладний вигляд; і це живе безладдя різко контрастувало з пишним старовинно-панським оздобленням інших кімнат великого дому. Увійшовши до кімнати, Нехлюдов сердито кинув капелюха на стіл, сів на стілець, що стояв перед роялем, поклав ногу на ногу і похилив голову.

— Що, снідатимете, ваше сіятельство? — сказала, увійшовши в цей час висока, худа, зморшкувата бабуся, в чепці, великій хустці і ситцьовому платті.

Нехлюдов оглянувся на неї й помовчав трохи, начебто отямлюючись.

— Ні, не хочеться, няню,— сказав він і знову задумався.

Няня сердито похитала на нього головою й зітхнула:

— Ех, паночку, Дмитре Миколайовичу, чого нудьгуєте? І не таке горе буває, все минеться — їй-богу...

— Та я й не нудьгую. Це тобі здається, матінко Меланіє Фіногенівно! — відповів Нехлюдов, намагаючись усміхнутися.

— Та як не нудьгувати, хіба я не бачу? — з запалом почала говорити няня, — цілий день сам-самісінький. І все ото ви до серця берете, до всього самі доходите; вже й їсти майже нічого не стали. Хіба це діло? Хоч би до міста поїхали або до сусідів, бо де ж це бачено? Ваші роки молоді, щоб так про все журитися! Ти мені пробач, голубе, я сяду, — провадила далі няня, сідаючи коло дверей, — так потурати стали, що ніхто вже й не боїться. Хіба так пани роблять? Нічого тут доброго нема; тільки себе занашаєш, та й люди розбещуються. Адже наші люди які: вони цього не розуміють, справді. Хоч би до тітоньки поїхав: вона правду писала... — умовляла його няня.

Нехлюдову робилося все сумніше й сумніше. Права рука його, що спиралася на коліно, мляво торкнулася клавішів. Вийшов якийсь акорд, другий, третій... Нехлюдов присунувся ближче, вийняв з кишені другу руку й почав грати. Акорди, що він брав, були часом не підготовлені, навіть не зовсім правильні, часто були звичайні до вульгарності і не свідчили про його будь-який музикальний талант, але йому давало це заняття якусь невиразну, сумну насолоду. При всякій зміні гармонії він із завмиранням серця чекав, що з неї вийде, і коли виходило щось, він несвідомо доповнював уявою те, чого бракувало. Йому здавалося, що він чує сотні мелодій: і хор, і оркестр, що відповідає його гармонії. А головну насолоду давала йому підсилена діяльність уяви, в якій безладно й уривчасто, але з різкою яскравістю поставали в цей час найрізноманітніші, переплутані й недоладні образи та картини з минулого й майбутнього. То уявляється йому пухла постать Давидка Білого, що злякано кліпає білими віями, побачивши чорний жилавий кулак своєї матері, його кругла спина та величезні руки, порослі білим волоссям, що самим терпінням і відданістю долі відповідають на утиски й нестатки. То він бачить жваву, посмілілу серед двірні мамку і чомусь

уявляє собі, як вона ходить по селах і проповідує мужикам, що від поміщиків гроші ховати треба, і він позасвідомо повторює сам до себе: «Так, від поміщиків гроші ховати треба». То раптом йому уявляється русява голівка його майбутньої дружини, що чомусь у сльозах і в глибокому горі схиляється до нього на плече; то він бачить добрі, блакитні очі Чуриса, який з ніжністю дивиться на єдиного пузатого сінка. Так, він у ньому, крім сина, бачить помічника й рятівника. «Оце любов!» — шепоче він. Потім згадує про матір Юхванка, згадує про вираз терплячості та всепрощення, які він помітив на старечому обличчі її, незважаючи на єдиний потворний зуб, що стирчав у неї в роті, і на бридкі риси. «Мабуть, за сімдесят років її життя я перший помітив це», — думає він і шепоче: «дивно!», далі позасвідомо перебираючи клавіші і вслухаючись у звуки. Потім перед ним яскраво постає його втеча з пасіки й вираз обличчя Гната і Карпа, яким, очевидно, хочеться сміятись, але вони удають, нібито не дивляться на нього. Він червоніє й мимоволі оглядається на няню, котра сидить собі коло дверей і мовчки, пильно дивиться на нього, зрідка похитуючи сивою головою. Ось раптом йому уявляється тройка пінних коней і гарна, дужа постать Ілюшки з білявими кучерями, вузькими блакитними очима, що весело блищать, свіжим рум'янцем і світлим пухом, який тільки засівається над його губою і на підборідді. Він згадує, як боявся Ілюшка, що його не пустять з хурою, і як палко заступався за цю, улюблену для нього, справу; і він бачить сірий, ранній туманний ранок, слизькувату шосейну дорогу та довгий ряд високо навантажених і вкритих рогожами тройкових возів з великими чорними літерами. Товстоногі, ситі коні, побрязкуючи бубонцями, вигинаючи спину й натягаючи посторонки, дружно тягнуть на гору, напружено чіпляючись довгими шипами за слизьку дорогу. Назустріч валці, з гори, швидко біжить пошта, брязкаючи дзвониками, і вони відлунюють далеко у великому лісі, який тягнеться обабіч дороги.

— А-а-ай! — голосно хлоп'ячим голосом кричить передній хурман з бляхою на поярковому капелюсі, підймаючи батіг над головою.

Біля переднього колеса першого воза важко ступає у величезних чоботях Карпо з своєю рудою бородою й похмурим поглядом. На другому возі вимальовується вродлива голова Ілюшки, який під рогожею передка добре вигрівся вдосвіта. Три тройки, навантажені чемоданами, гуркочучи колесами, дзеленькаючи дзвониками, галасливо промчали мимо; Ілюшка знову ховає свою вродливу голову під рогожу й засинає. Ось і ясний теплий вечір. Перед стомленими тройками, що скупчилися біля заїзду, риплять тесові ворота, і один за одним, підстрибуючи на дошці, яка лежить у воротах, ховаються високі, вкриті рогожами вози під просторими повітками. Ілюшка весело вітається з білолицьою широкогрудою хазяйкою, яка питає: «Чи здалеку? і чи багато вечерятимуть?», привітно поглядаючи на вродливого парубка своїми блискучими, солодкими очима. Ось він, упоравши коней, іде до душноі, набитої людьми хати, хреститься, сідає коло повної дерев'яної миски, весело розмовляючи з хазяйкою та товаришами. А ось і нічліг його під зоряним небом, яке видно з-під повітки, на запашному сіні, біля коней, що, переступаючи та похрюпуючи, перебирають корм у дерев'яних яслах. Він підійшов до сіна, обернувся на схід і, разів з тридцять поспіль перехрестивши свої широкі дужі груди й струснувши білявими кучерями, проказав «Отченаш» і разів з двадцять «Господі помилуй» і, загорнувшись з головою в сіряк, засинає здоровим, безтурботним сном дужої, свіжої людини. І от сняться йому міста: Київ з угодниками та юрбами богомольців, Ромен з купцями і крамом, сниться Одест і далеке синє море з білими вітрилами, і місто Царград з золотими будинками та білогрудими, чорнобровими туркенями, куди він летить, здійнявшись на якихось невидимих крилах. Він вільно й легко летить все далі й далі, і бачить унизу золоті міста, заліті яскравим сяйвом, і синє небо з рясними зорями, і синє море з білими вітрилами — і йому солодко й весело летіти все далі й далі..

«Гарно!» — шепоче собі Нехлюдов, і думка: чому він не Ілюшка — теж приходиться йому в голову.

ПРИМІТКИ

НАБІГ

Оповідання написано в травні — грудні 1852 року, коли Толстой був на Кавказі; це перший його твір на воєнну тему.

В образах офіцерів — Хлопова, Аланіна, Розенкранца — автор показав багато які риси своїх товаришів по службі.

Образ капітана Хлопова близький до капітана Хілковського, про якого Толстой 22 червня 1851 року писав до Т. А. Єргольської: «... капітан Хілковський, з уральських козаків,— старий солдат, простий, але благородний, хоробрий і добрий» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 105).

Окремі риси характеру прапорщика Н. І. Буємського, котрого Толстой у листі до Т. А. Єргольської від 22 червня 1851 року описує як «молодого офіцера», «дитину», втілено в образі Аланіна, про що свідчить також запис у щоденнику письменника 24 червня 1852 року: «Прочитав Буємському те, що писав про нього, і він, розлучений, втік од мене» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 126).

Прототипом Розенкранца є офіцер лінійного козачого війська Пістолькорс,— це підтверджує запис у щоденнику 11—16 грудня 1853 року,— а прототипом генерала — князь Барятинський. «Мене дуже непокоїть те, що Барятинський впізнає себе в оповіданні «Набіг»,— записав Толстой у щоденнику 30 квітня 1853 року, невдовзі після того, як оповідання з'явилося в журналі «Современник» (там же, стор. 160).

Оповідання «Набіг» було задумано як «лист з Кавказу», але в процесі роботи Толстой відмовився від епістолярної форми розповіді і назвав твір «Опис війни». Спершу розповідь провадилася від особи автора, згодом — від особи волонтера.

З 1 по 26 грудня 1852 року Толстой дуже захоплено працює над оповіданням: «Писав цілий день «Опис війни»,— зазначає він у щоденнику 1 грудня.— Все сатиричне не подобається мені,

а що все було в сатиричному дусі, то все треба переробляти» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 151).

Письменник викидає з оповідання все «сатиричне», а також окремі натуралістичні деталі: подробиці в картині руйнування аулу, огляд Аланіна п'яним лікарем тощо.

24 грудня Толстой закінчив роботу над оповіданням, а 26 грудня 1852 року послав рукопис «Набігу» в журнал «Современник»: «Посилаю невеличке оповідання,— писав Толстой до Некрасова,— коли вважаєте за потрібне надрукувати його... то зробіть ласку, виконайте такі мої прохання: не скорочуйте, не додавайте і, головне, не змінійте в ньому нічого... (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 221).

Але цензура пройшлася по оповіданню, і спотворений нею «Набіг» було надруковано в III кн. «Современника» за 1853 рік.

Некрасов 6 квітня 1853 року писав до Толстого: ...Напевне, ви невдоволені з того, що ваше оповідання надрукували. По правді кажучи, я довго думав над покресленими його коректурами — і, нарешті, вирішив надрукувати, виходячи з того, що хоч його дуже зіпсували, проте в ньому ще лишилося багато гарного. Це визнають і інші... Прошу вас, не занепадайте духом від цих неприємностей, яких зазнають усі наші талановиті літератори. Далєбі, ваше оповідання ще й тепер дуже жваве і граціозне, а було воно чудове» (Некрасов, Собр. соч., 1930, т. V, стор. 178).

28 квітня Толстой записав у щоденнику: «Одержав книгу із своїм оповіданням — воно має тепер жалюгідний вигляд. Це прикро вразило мене». (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 160).

1856 року було видано «Военные рассказы графа Л. Н. Толстого». У цьому виданні, що вийшло в світ після смерті Миколи I, за нових цензурних умов, текст оповідання «Набіг» дано повніший, аніж у «Современнике», і, як найбільш точний, його відтворено в ювілейному виданні повного зібрання творів Л. М. Толстого.

РУБАННЯ ЛІСУ

Оповідання створювалось протягом двох років: червень 1853—червень 1855 року.

Толстой з 1 січня по 24 березня 1853 року брав участь в операціях Кавказького корпусу, який, згідно плану воєнних дій, вирубував у Чечні ліси. Саме цей похід дав Толстому матеріал для оповідання.

Над «Рубанням лісу» Толстой почав працювати з 25 червня

1853 року. Оповідання було задумано у формі щоденника офіцера; в одному з попередніх рукописів збереглася назва: «Рубка леса. Дневник кавказского офицера».

Запис у щоденнику 3 грудня 1853 року свідчить про рішення Толстого насамперед працювати над «Дневником кавказского офицера». (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 208); запис 16 грудня показує, що письменник знову вдався до форми оповідання, давши йому нову назву «Записки фейерверкера» (там же, стор. 209).

19 січня 1854 року Толстой залишає Кавказ. У липні — серпні цього-таки року письменник, будучи в Дунайській армії, переробляє оповідання, приділяючи при цьому особливу увагу образам солдатів.

Оповідання він закінчив у Севастополі 16—18 червня 1855 року. В цей останній період роботи оповідання дістало назву «Рубка леса».

14 червня 1855 року Толстой повідомляє редакцію «Современника»: «Сподіваюсь, що днів за три пошлю вам «Розповідь юнкера» — досить велику статтю, але не Севастопольську, а Кавказьку... Якщо Тургенев у Петербурзі, то спитайте в нього дозволу на статті «Розповідь юнкера» написати: присвячується І. Тургеневу. Це спало мені на думку тому, що коли я перечитав статтю, побачив, що багато в чому мимовільно наслідую його оповідання». (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 316).

Оповідання потерпіло від цензури менше за «Набіг». В листі до Толстого від 2 вересня 1855 року Некрасов писав: «Рубання лісу» пройшло непогано, хоч і з нього вилетіло кілька дорогоцінних рис. Моя думка про цю річ така: формою вона, справді, нагадує Тургенева, але подібність цим, власне, обмежується; все інше належить вам, і ніхто, крім вас, не міг би так написати. В цьому нарисі є безліч чудових влучних місць, і весь він новий, цікавий і змістовний. Не нехтуйте такими нарисами; адже про солдата наша література досі нічого не сказала, крім пошлості. Ви лише починаєте, і хоч би в якій формі висловили все, що знаєте про цей предмет,— все буде надзвичайно цікаве і корисне». (Некрасов, Собр. соч., т. V, 1930, стор. 220—221).

Оповідання надрукували в IX кн. «Современника» за 1855 рік під назвою: «Рубка лесу. Рассказ юнкера (посвящается И. С. Тургеневу)»; під ним стояв підпис: «Л. Н. Т.».

У «Воснных рассказах», виданих під наглядом автора 1856 року, нема присвяти Тургеневу, об'єднано розділи XIII та XIV і назву «Рубка лесу» змінено на «Рубка леса».

Це оповідання Толстой написав у листопаді 1856 року, після того, як він познайомився з кількома людьми, розжалуваними в рядові і засланими на Кавказ. 17 липня 1852 року Толстой записав у щоденнику: «Розжалуваний жонатий Європеус дуже цікавить мене» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 135). В листопаді 1852 року Толстой зустрічається на Кавказі з А. М. Стасюлевичем, розжалуваним у рядові за порушення воїнської дисципліни.

Знайомство із Стасюлевичем має безпосереднє відношення до створення оповідання; про це свідчать слова Толстого, записані 1901 року О. Б. Гольденвейзером: «Я його [Стасюлевича] описав почасти в оповіданні: «Зустріч у поході з московським знайомим»... А втім, це не зовсім він. Я приєднав до нього ще Кашкіна, якого судили разом з Достоевським». (А. Б. Гольденвейзер, Вблизи Толстого, М., 1922, т. I, стор. 61).

Цензура не дозволила друкувати оповідання, вимагаючи від автора, щоб він спершу вніс значні зміни. Про характер цих вимог можна судити з листа від О. В. Дружиніна до Толстого, в якому він писав про те, що конче треба було «1-е) змінити назву. 2) пом'якшити гострі вислови про офіцерів і взагалі про Кавказців...» (Полн. собр. соч., т. 3, стор. 313).

З цензурних міркувань назву «Разжалованный» було змінено, і в XII кн. «Библиотеки для чтения» за 1856 рік оповідання було надруковано під заголовком: «Встреча в отряде с московским знакомым. Из кавказских записок князя Нехлюдова».

ЗАПИСКИ МАРКЕРА

Оповідання було написано за чотири дні, 13—16 вересня 1853 року.

Надсилаючи рукопис у «Современник», Толстой 17 вересня писав до Некрасова: «Посилаю невеличку статтю для вміщення у Вашому журналі. Вона для мене дорожка за «Дитинство» і «Набіг»; тому втретє повторюю умову, яку я вважаю обов'язковою для надрукування — залишити в такому самому вигляді, як було написано» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 246).

Некрасов суворо поставився до нового твору Толстого і відповів йому 6 лютого 1854 року: «Записки маркера» чудові щодо задуму і вкрай незадовільні щодо виконання; до цього спричинилася обрана Вами форма; мова Вашого маркера не має нічого ха-

рактерного — це рутинна мова, яку тисячу разів ми зустрічали в наших повістях, коли автор змальовує просту людину; обравши цю форму, Ви не знати нащо тільки обмежили себе: оповідання вийшло грубе і найкращі місця в ньому пропали... Ваші перші твори надто багато обіцяли, щоб після того надрукувати річ, хоч трохи сумнівну. Проте вважаю за свій обов'язок додати, що коли Ви все-таки побажаєте, я надрукую цю річ негайно, ми друкуємо багато речей, гірших за цю». (Некрасов, Собр. соч., 1930, т. V, стор. 187).

Толстой не захотів переробляти оповідання і в листі від 19 грудня 1854 року питав Некрасова: «Чи надруковано і коли буде надруковано «Розповідь маркера» та «Отроцтво» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 286).

Оповідання пролежало в редакції понад рік; після того його надрукували в січневій книжці «Современника» під ініціалами «Л. Н. Т.».

1856 року «Записки маркера», трохи доповнені, було надруковано в збірнику «Для легкого читання» (повести, рассказы, комедии, путешествия и стихотворения современных русских писателей)», вип. II, СПб.

СЕВАСТОПОЛЬ У ГРУДНІ МІСЯЦІ

Оповідання написано в березні — квітні 1855 року.

Толстой брав активну участь в обороні Севастополя. 7 листопада 1854 року його прикомандували до 3-ї легкої батареї 14-ї артилерійської бригади.

27 березня був готовий початок оповідання «Севастополь вдень і вночі»; 13 квітня була завершена перша редакція оповідання, що визначила в основному зміст «Севастополя в грудні місяці».

«Севастополь у грудні місяці» Толстой створював за умов бойового життя на 4-му бастионі — одному з найбільш небезпечних місць Севастопольської оборони. «Постійна привабливість небезпеки, — писав Толстой у щоденнику 13 квітня 1855 року, — спостереження солдатів, з якими живу, моряків і самого провадження війни такі приємні, що мені не хочеться йти звідси, тим більш, що хотілося б бути під час штурму, якщо він буде» (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 42).

Оповідання, закінчене 25 квітня 1855 року, було надіслане до редакції «Современника» і вміщене в VI кн. за 1855 рік з при-

міткою: «Редакція «Современника» вважає себе щасливою, що може давати своїм читачам статті, сповнені такого високого сучасного інтересу, до того ж написані тим письменником, який своїми оповіданнями «Дитинство», «Отроцтво», «Набіг» та «Записки маркера» викликав у всіх російських читачів велик ^т інтерес і цікавість».

СЕВАСТОПОЛЬ У ТРАВНІ

Написано в червні 1855 року. Толстой надіслав його в «Современник» з листом до І. І. Панаєва від 4 липня 1855 року, в якому говорить про цю «севастопольську статтю» таке:

«Хоч я добре знаю, що вона, безперечно, краща за першу, вона не сподобається, цього я певен, і навіть боюся, що її можуть зовсім не надрукувати. Для того, щоб її не спотворили, я, як Ви самі побачите, вжив усіляких застережних заходів. В усіх місцях, які видалися мені небезпечними, я зробив варіанти... Але якщо крім того, що я позначив, захочуть викреслювати що-небудь,— зовсім не треба друкувати. Інакше ви завдасте мені великої прикрості. Для назви я зробив варіант, тому що «Севастополь у травні» надто ясно свідчить про бій 10 травня, а в «Современнике» заборонено друкувати про воєнні справи...» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 323—324).

«Севастополь у травні» викликав дуже різкі заперечення цензури. Страшенно обурився голова Цензурного комітету М. М. Мусін-Пушкін: «Читаючи цю статтю, я дивувався, що редактор наважився статтю вмістити, а п. цензор — дозволити друкувати. Цю статтю за глузування з наших хоробрих офіцерів, хоробрих захисників Севастополя заборонити і залишити аркуші коректури при справі» (там же, т. 4, стор. 390).

Проте незабаром Мусін-Пушкін змінив своє рішення, сам переробив оповідання і наказав у такому вигляді друкувати в журналі «Современник», і воно вийшло у вересневій книжці за 1855 рік, без підпису автора, під назвою «Весіння ніч».

Некрасов писав до Толстого 2 вересня 1855 року:

«Жахливе спотворення вашої статті зіпсувало мені останню кров. Досі не можу думати про це без туги і люті... Але нічого не вдієш! Скажу одне: статтю не надрукували б, якби це не було конче потрібне» (Некрасов, Собр. соч., 1930, т. V, стор. 219—220) Вся ця історія цензурних утисків ще більше переконала Толстого, що письменник у Росії має велике значення для суспільства. Він записав у щоденнику 17 вересня:

«Вчора мене повідомили, що «Ніч» спотворено і надруковано. Я, здається, дуже на прикметі в синіх. За свої статті. А втім, бажаю, щоб Росія завжди мала таких чесних письменників; але солідним я ніяк не можу бути та й писати з пустого в порожнє — без мислі і, головне, без мети» (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 60).

У «Военных рассказах» 1856 року оповідання опубліковано під назвою «Севастополь в мае», з цензурними купюрами. Після перевірки тексту за автографом, коректурою і друкованими виданнями вдалося встановити остаточний текст оповідання, і саме його надруковано в ювілейному виданні повного зібрання творів Л. Толстого.

СЕВАСТОПОЛЬ У СЕРПНІ 1855 РОКУ

Толстой особисто брав участь в обороні Севастополя в день штурму — 27 серпня; йому дали в «командування п'ять батарейних гармат», як згадує про це полковник П. Н. Глебов («Русская старина», 1905, березень, стор. 528).

Про роботу над оповіданням Толстой згадує в щоденнику вперше 19 вересня 1855 року, коли він ще був у Криму (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 60). Оповідання він завершив у Петербурзі 27 грудня 1855 року, але й після цієї дати вносив у нього окремі доповнення.

«Севастополь у серпні» опубліковано в журналі «Современик», кн. I, 1856 р. за підписом: «Л. Н. Толстой».

Того-таки 1856 року це оповідання, після деяких авторових виправлень, передрукував збірник «Военные рассказы».

Внаслідок порівняння рукопису, коректур та друкованого тексту встановлено текст, що вважається канонічним, і його відтворили в ювілейному виданні повного зібрання творів Л. Толстого.

ПІСНЯ ПРО БИТВУ НА Р. ЧОРНІЙ 4 СЕРПНЯ 1855 РОКУ

Битва на річці Чорній була спробою російського війська перейти в наступ, щоб полегшити становище обложеного Севастополя. Письменник брав участь у цій битві: взвод гірської артилерії, в якому він перебував, було розташовано на лівому флангу. Битву росіяни програли з вини генералів, що керували нею. Толстой у пісні говорить про тих, хто винен у поразці російського війська. Ця пісня стала дуже популярною в армії і була широко відома не тільки в Севастополі. Про неї згадує Добролюбов у щоденнику

23 січня 1856 року: «...Незважаючи на офіційні запевнення, мало хто вірить нашим подвигам у Криму, особливо де це пов'язане із стратегічними міркуваннями наших воєначальників. Між самими солдатами он які пісні ходять», — і Добролюбов наводить текст пісні про битву на річці Чорній та другої пісні — «Как восьмого сентября», в створенні якої, як гадають, брав участь Толстой, і далі пише: «Не знаю, як у Криму, але в Петербурзі ці пісні мають великий успіх. Їх читають і списують. Мені траплялося зустрічати офіцерів, які знають їх напам'ять.» (Н. А. Добролюбов, Дневник 1851—1859 гг., М., 1931, стор. 137—141).

Т. Г. Шевченко 8 квітня 1858 року робить запис у щоденнику про зустріч з Толстим, «автором солдатської севастопольської пісні» (Т. Г. Шевченко, Дневник, М., 1939, стор. 289).

Пісню про битву на Чорній річці двічі цитує Ленін. У статті «Хто за союзи з кадетами?» Ленін писав:

«Буває іноді, що досвідчені і обережні політичні діячі, добре розуміючи серйозну відповідальність за всякий скільки-небудь важливий політичний крок, посилають вперед, немовби на розвідки, молодих і необережних вояк. «Туди розумного не треба», говорять собі такі діячі, дозволяючи юнцям вибовкати дещо зайве, щоб таким способом позондувати ґрунт»¹.

У статті «Про право націй на самовизначення» Ленін вдруге цитує севастопольську пісню Толстого:

«Л. Мартов міркує тепер, видимо, за правилом

Туда умного не надо,
Вы пошлите-ка Реада,
А я посмотрю.

Він посилає Реада-Семковського і дозволяє в щоденній газеті, перед новими верствами читачів, що не знають нашої програми, перекручувати її і плутати без кінця!»²

Солдатська пісня про битву на р. Чорній розповсюджувалася у багатьох списках. Вперше пісню було опубліковано в журналі «Полярная звезда» за 1857 рік, що його видавав О. І. Герцен у Лондоні.

В Росії текст пісні було надруковано в журналі «Русская старина» за 1875 рік, № 2.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 11, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 36.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 414.

ЗАМЕТІЛЬ

24 січня 1854 року Толстой повертався з Кавказу до Ясної Поляни; неподалік станиці Белгородцевської, за сто верст від Черкаська, його спостигла заметіль, і він мало не заблудився в степу. «І мені спало на думку написати оповідання Заметіль»,— зазначив він у щоденнику 27 січня 1854 року (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 232). З 2 лютого 1856 року Толстой пише «Заметіль» набіло. 12 лютого в щоденнику записано: «Закінчив Заметіль» (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 67).

Оповідання надруковано в III кн. «Современника» за 1856 рік.

ДВА ГУСАРИ

Повість було написано в Петербурзі 1856 року. 12 березня Толстой зазначає в щоденнику: «Задумав батька і сина» (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 68), а 19 квітня записує: «Кінчив навіть виправлення «Батька і сина», яких, на пораду Некрасова, назвав «Два гусари — краще» (там же, стор. 68).

«Два гусари» надруковано в V кн. «Современника» за 1856 рік, з присвятою сестрі, Марії Миколаї Толстой.

РАНОК ПОМЩИКА

Протягом майже п'яти років, з 1852 по 1857 рік, Толстой працював над «Романом російського поміщика», але роман лишився ненаписаний, і тільки частину його під назвою «Утро помещика» було надруковано в журналі «Отечественные записки», 1856, кн. XII.

СЛОВНИК ВЛАСНИХ ІМЕН І ВАЖКИХ ДЛЯ РОЗУМІННЯ СЛІВ

Банкет — приступ коло бруствера (насипу, валу) для стріляння з рушниць.

Барятинський О. І., кн. (1814—1879) — командир лівого флангу Кавказької армії в 1852—1854 рр.

Белевцев Д. Н. (1800—1883) — генерал, начальник Курського ополчення, що брав участь у битві 4 серпня 1855 року.

Буташич-Петрашевський М. В. (1812—1866) — керівник гуртка російських соціалістів-утопістів.

Веймарн П. В. (вбито в бою 4 серпня 1855 р.) — начальник штабу військ правого флангу під час битви 4 серпня.

Воронцов М. С., кн. (1782—1856) — намісник Кавказу в 1844—1853 рр.

Волокове віконце — вікно для виходу диму в курних хатах (без димарів).

Вревський П. О. (1808—1855) — генерал, директор канцелярії військового міністерства, відряджений у Севастополь для нагляду за діяльністю головнокомандуючого Кримською армією кн. М. Д. Горчакова.

Горчаков М. Д., кн. (1793—1861) — генерал, головнокомандуючий Кримською армією.

Єргольська Т. А. (1792—1874) — троюрідна тітка Л. М. Толстого.

Жоміні Генріх (1779—1869) — французький військовий письменник.

Ліпранді (1796—1864) — генерал, начальник лівого крила під час битви 4 серпня 1855 року.

«Люція» — опера Доницетті (1797—1848).

Маджара — великий віз.

Марлінський (псевд. О. О. Бестужева) (1797—1837) — автор романів і повістей, один з представників російського романтизму.

Мулла-Нур — герой оповідання Марлінського «Мулла-Нур».

«Опис війни» — «Опис вітчизняної війни 1812 р.» Михайловського-Данилевського О. І.

Остен-Сакен Д. Є., гр. (1790—1881) — генерал. Начальник Севастопольського гарнізону.

«Плац-бек-Кок» — Плац-бек-Кокум А. П. — генерал, поліцмейстер Головного штабу Південної армії в 1855 році.

Платон (428—348 рр. до н. е.) — старогрецький філософ-ідеаліст.

Рєад М. А. (1792—1855) — генерал, начальник правого крила під час битви 4 серпня 1855 року.

Тотлебен Е. І. (1818—1884) — генерал, ійський інженер, що керував спорудженням оборонних укріплень у Севастополі.

«Марносластво» — «Ярмарок марносластва» — роман англійського письменника Теккерея (1811—1863).

Ушаков О. К. (1803—1877) — генерал, командир 7-ї піхотної дивізії, який брав участь у битві 4 серпня 1855 року.

З М І С Т

	Стор.
Набіг (Розповідь волонтера). <i>Переклад І. Щербини</i>	7
Рубання лісу (Розповідь юнкера). <i>Переклад за редакцією Ол. Пархомовської</i>	34
Із кавказьких спогадів. Розжалуваний. <i>Переклад Н. Ткаченки</i>	71
Записки маркера (Оповідання). <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	97
Севастополь у грудні місяці. <i>Переклад за редакцією Ол. Пархомовської</i>	116
Севастополь у травні. <i>Переклад за редакцією Ол. Пархомовської</i>	131
Севастополь у серпні 1855 року. <i>Переклад за редакцією Ол. Пархомовської</i>	176
Пісня про битву на р. Чорній 4 серпня 1855 року. <i>Переклад Л. Солонька</i>	241
Заметіль (Оповідання) <i>Переклад Є. Дроб'язка</i>	244
Два гусари (Повість) <i>Переклад Ол. Пархомовської</i>	273
Ранок поміщика. <i>Переклад за редакцією Ол. Пархомовської.</i>	333
П р и м і т к и	385
С л о в н и к	396

Редактор *О. Е. Пархомовська*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *М. А. Лихота*
Коректор *Н. М. Петрушевська*

*

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ
Сочинения в двенадцати томах. Том II
(На українском языке)

*

Здано на виробництво 14. III. 1957 р.
Підписано до друку 17. IX 1957 р.
Формат паперу 84×108/32. Папер. арк. 6,25.
Друк. арк. 20,5. Обліково-видавн. арк. 20,226.
Ціна 9 крб. Зам. № 526.
Тираж 10.000.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

9106

ДЛЯ СЕРВІСІВ
УКРАЇНИ